

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОЛУДА ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94:365 (051) 1941/1944

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У НАЦИСТСЬКИХ ТАБОРАХ
НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА В ЗОНІ
НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ (1941 – 1944 РР.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Галузь знань: історичні науки

Подается на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
В.А. Полуда

Науковий керівник Салата Оксана Олексіївна, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Полуда В.А. Становище військовополонених у нацистських таборах на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації (1941 – 1944 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Київ, 2017.

У дисертації на основі широкого кола джерел і наукової літератури вперше здійснено комплексне дослідження становища військовополонених у нацистських таборах у рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації. Дисертаційна праця присвячена малодослідженій науковій проблемі з історії України.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологічні основи дослідження» проаналізовано історію вивчення та стан висвітлення означеної наукової проблеми, вивчено джерельну базу та окреслено методологічні засади дослідження. У процесі написання дисертації дослідником було охарактеризовано джерела за темою дослідження. Автор використав матеріали шести архівосховищ України. Дослідження наукової проблеми становища військовополонених передбачає комплексне поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних і конкретно-історичних методів.

У другому розділі «Правовий статус військовополонених і його трансформації» досліджено гуманітарні та політичні аспекти зміни правового статусу військовополонених в таборах на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації. З'ясовано основні тенденції розвитку міжнародного гуманітарного права на початку ХХ століття та показано основні правила та принципи утримання військовополонених напередодні Другої світової війни. Полоненим гарантувалося збереження прав людини. Відмова офіційних дипломатичних представників Радянського Союзу від підписання

конвенції «Про поводження з військовополоненими» (1929) ускладнила правове становище радянських.

Третій розділ «Побутові умови утримання полонених» містить інформацію щодо продовольчого постачання та системи медико-санітарного обслуговування військовополонених. З грудня 1941 р. гостра нестача продовольства охопила всі табори військовополонених в окупованій вермахтом Україні.

У четвертому розділі «Трудове використання військовополонених і залучення їх до бойових дій на боці Німеччини» розглянуто заходи німецького командування й цивільної адміністрації щодо залучення військовополонених до примусової праці. Військово-політичні невдачі загострили потребу в масовому залученні полонених червоноармійців до праці в різноманітних сферах економіки: будівництві, промисловості та сільському господарстві. Військовополонені перетворилися на джерело поповнення бойових і тилкових підрозділів вермахту. Вони стали об'єктами для нацистської агітації та систематичного вербування до німецьких збройних формувань.

Ключові слова: Україна, військовополонений, табір військовополонених, становище військовополонених, рейхскомісаріат «Україна», зона німецької військової адміністрації, нацистський окупаційний режим, вермахт.

SUMMARY

Poluda V.A. The status of the prisoners of war in Nazi camps in the territory of Reichskommissariat Ukraine and in the zone of the German military administration (1941 – 1944). – Manuscript.

Thesis for a Candidate's Degree in Historical Sciences, speciality 07.00.01 History of Ukraine. – Scientific and Research Institute for Ukrainian Studies, Kyiv, 2017.

The postgraduate's thesis is a first complex research of the prisoners' of war status in Reichskommissariat Ukraine and in the zone of the military occupation written on a the base of a wide range of sources and scientific literature.

The history of studying and the state of the ascertaining have been analyzed in the work, the sources have been researched and the methodological principles have

been determined in the first chapter «Historiography, base of sources and methodological principles of the reserach». A researcher characterized the sources by theme of postgraduate's thesis. The author used files of the six Ukrainian archives. The researching of the scientific problem of prisoners' status provides the complex mixing of general, interdisciplinary and concrete historical methods.

The humanitarian and political aspects of the judicial status changes in the camps in Reichskommissariat Ukraine and in the zone of German military administration have been researched in the second chapter «The judicial status of the prisoners of war and it's transformation». The general trends of international humanitarian law's development on the early twentieth century have been ascertained and the main principles and rules of prisoners' allowance before The Second World War have been revealed. A keeping of human rights is guaranteed for prisoners of war. The denial of the official Soviet representatives to sign Convention relative to the Treatment of Prisoners of War complicated the judicial status of Soviet prisoners of war.

The third chapter «The everyday conditions of prisoners' of war allowance» contains information about the food supply and the medical service system for prisoners of war. A hard deficiency of food has enclosed all prisoners of war camps in Wehrmacht occupied Ukraine since December 1941.

The actions of civil administration and military command for maintaining of prisoners' forced labour have been examined in the fourth chapter «The labour using and military manning of the prisoners of war». The political failures and war debacles emphasized the need of captive Red Army servicemen' labour mobilization in different economic branches: building, industry and agriculture. The prisoners of war were transformed into manning source for front and rear Wehrmacht units. They became the objects for Nazi agitation and systematic recruiting to German military formations.

Key words: Ukraine, prisoner of war, prisoners' of war camp, prisoners' of war status, Reichskommissariat Ukraine, the zone of German military occupation, Nazi occupation regime, Wehrmacht.

Список публікацій здобувача
Статті в наукових фахових виданнях

1. Полуда В. А. Статус військовополонених в нацистських таборих на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової окупації / В. Полуда // Гілея. – 2015. – №98(7). – С.67–71.

2. Полуда В. А. Соціальний аспект військового полону в умовах Першої та Другої світових воєн / В. А. Полуда // Українознавство. – 2015. - №1(54). – С.114–123.

3. Полуда В. А. Умови утримання в'язнів у нацистських таборих військовополонених в Україні / В. А. Полуда // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2014. - №4 (122). – С.40–42.

4. Полуда В. А. Механізм використання праці військовополонених у рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації / В. А. Полуда // Гілея. – 2015. – №.101(10). – С.76–80.

5. Полуда В. А. Законодавче регулювання праці військовополонених в окупованій вермахтом Україні / В. А. Полуда // Українознавство.– 2016. – №1(58). – С.191–200.

6. Полуда В.А. Нормативно-правові документи щодо використання праці військовополонених в окупованій вермахтом Україні (1941-1944 рр.). / В. А. Полуда // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – № 44. – Том 1. – С.238–241.

7. Полуда В.А. Передумови залучення радянських військовополонених до служби в збройних формуваннях Німеччини в окупованій Україні / В.А. Полуда // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія». – 2016. – № 1. – Ч.1. – С.121–125.

Статті у іноземних наукових виданнях

1. Poluda V. The social aspect of the military captivity during the First and Second World Wars/ V.Poluda // Australian and New Zealand Journal of Fundamental and Applied Studies. – 2015. - № 1(15). – Vol.III. – P.444–452.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації

1. Полуда В. А. Військовополонені в умовах війн ХХ століття (порівняльний аналіз) / В. А. Полуда // Перша світова війна: історія та уроки. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 4-5 вересня 2014 р.). – 2014. – С.457–461.

2. Полуда В. А. Обставини перебування військовополонених РСЧА в окупованому нацистами Києві / В. А. Полуда // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ - ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір. Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 27 травня 2015 р.). – С.169–179.

3. Полуда В.А. Умови побуту військовополонених у період світових воєн ХХ століття / В.А. Полуда // Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – С. 179–187.

Перелік умовних скорочень

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ГА – група армій Збройних сил Німеччини

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАК – Державний архів міста Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

МКЧХ – Міжнародний Комітет Червоного Хреста

НДК – Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів нацистських окупантів

НПК – Наказ про комісарів

НСДАП – Німецька націонал-соціалістична робітничка партія

ОКВ – Верховне командування збройних сил Німеччини

ОКХ – Верховне командування сухопутних військ Німеччини

ОУН – Організація українських націоналістів

РКУ – рейхскомісаріат «Україна»

РСХА – Головне управління імперської безпеки Німеччини

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

СД – Служба безпеки НСДАП

СС – охоронні загони НСДАП

ТВ – табір військовополонених

УКВ – Український комітет взаємодопомоги

УПА – Українська повстанська армія

УЧХ – Український Червоний Хрест

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦРУ США – Центральне розвідувальне управління Сполучених Штатів Америки

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологічні основи дослідження	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	29
1.3.Методологічні засади дослідження.....	43
РОЗДІЛ 2. Правовий статус військовополонених і його трансформації	57
2.1. Правовий статус військовополоненого в нацистських таборах.....	57
2.2. Механізми впливу репресивних структур Німеччини на життя військовополонених.....	89
РОЗДІЛ 3. Побутові умови утримання полонених	108
3.1. Продовольче забезпечення в'язнів у нацистських таборах військовополонених.....	108
3.2.Медико-санітарне обслуговування полонених військовослужбовців.....	125
РОЗДІЛ 4. Трудове використання військовополонених і залучення їх до бойових дій на боці Німеччини	144
4.1. Використання праці військовополонених у економічній системі нацистської Німеччини.	144
4.2. Залучення військовополонених до німецьких допоміжних формувань та збройних сил.....	160
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	187
ДОДАТКИ	219

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена передовсім недостатньою вивченістю становища військовополонених, зокрема умов їхньої праці, продовольчого забезпечення та медичного обслуговування. Проблема становища військовополонених в роки нацистської влади належить до маловивчених моментів історії України в часи Другої світової війни. Не менш важливим є гуманітарний аспект проблеми, оскільки німецькі державні та військові структури допускали систематичні порушення юридичних положень Гаазької 1907 р. та Женевської конвенцій 1929 р. про ставлення до військовополонених, хоча Німеччина офіційно ратифікувала ці договори. З іншого боку, радянське партійне та військове керівництво перетворило полонених військовослужбовців Червоної армії на юридично дискриміновану групу. Тому актуальність дослідження пояснюється потребою вивчення репресивних заходів тоталітарних режимів щодо цієї соціальної групи. Актуальність дослідження пояснюється також можливістю використання результатів дослідження для розробки програм повернення військовополонених до мирного життя, їхньої соціальної реінтеграції.

Зв'язок із науковими планами та програмами. Робота виконана в межах науково-дослідного фундаментального дослідження Науково-дослідного інституту українознавства «Соціальна історія першої половини ХХ століття: українське суспільство в міжвоєнний період та в умовах Великої Вітчизняної війни» (державний реєстраційний номер 0114U0022039). Тема дисертації була затверджена Вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України (протокол № 2 від 24 лютого 2015 р.).

Мета дослідження полягає у висвітленні становища військовополонених у нацистських таборах у рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації в контексті репресивної політичної системи тоталітарних режимів. Відповідно до поставленої мети дослідження передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми, її джерельну базу;
- з'ясувати правовий статус військовополонених на початку Другої світової війни;
- визначити вплив діяльності репресивних структур нацистського режиму на умови утримання військовополонених;
- з'ясувати продовольче забезпечення військовополонених;
- висвітлити медико-санітарне обслуговування військовополонених у нацистських таборах;
- показати функціонування системи трудового використання в'язнів у таборах військовополонених;
- установити процеси вербування полонених військовослужбовців до допоміжних частин німецьких збройних сил.

Об'єктом даного дослідження є військовополонені як окрема соціальна група, яка перебувала в нацистських таборах на окупованій території України.

Предметом роботи виступає становище військовополонених у нацистських таборах у рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації.

Географічні межі роботи включають території рейхскомісаріату «Україна» (Волинь, Правобережжя, південна частина Білорусі, південна частина Лівобережної України та Подніпров'я) та зони німецької військової адміністрації (Чернігівщина, Сумщина, Слобожанщина, Надазов'я та Таврія), які перебували впродовж досліджуваного періоду під контролем націонал-соціалістичної Німеччини.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку створення системи нацистських таборів військовополонених влітку 1941 р. до припинення їхнього функціонування в жовтні 1944 р. унаслідок військово-стратегічного витіснення німецьких військ із території України.

Методологічні засади дослідження базуються на принципах історизму, науковості та об'єктивності. Використано методи загальнонаукового,

спеціально-історичного та міждисциплінарного характеру: аналізу та синтезу, картографічний, метод типологізації, хронологічний та ретроспективний, статистичний та ін.

Наукова новизна дослідження. Дисертація є комплексним дослідженням становища військовополонених у нацистських таборих на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації. Основні результати дослідження дають змогу з'ясувати такі малодосліджені аспекти становища військовополонених: міжнародно-правовий статус, трудове використання та медико-санітарне забезпечення військовополонених.

Уперше:

- досліджено правовий статус військовополонених у нацистських таборих;
- з'ясовано систему використання праці полонених;
- показано медико-санітарний аспект утримання військовополонених у нацистських таборих.

Уточнено такі аспекти становища військовополонених:

- механізми впливу нацистських репресивних структур на в'язнів у таборих військовополонених;
- достатність продовольчого забезпечення таборів військовополонених.

Подальшого розвитку набуло:

- вивчення вербування військовополонених до німецьких збройних формувань у роки Другої світової війни;
- дослідження радянської державної політики щодо військовополонених з числа особового складу Червоної армії;
- дослідження взаємодії збройних сил Німеччини та репресивних структур у сфері контролю над таборами військовополонених.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання його здобутків для підготовки наукових узагальнюючих праць, присвячених історії України в період Другої світової війни. Матеріали дослідження, узагальнення та висновки можуть бути використані при написанні монографій, підручників, розробці лекцій і спецкурсів для студентів історичних

факультетів вищих навчальних закладів. Результати дослідження є науковою базою для формування музейних експозицій та творів кінодокументалістики.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Також зміст дисертації був презентований на 6 наукових конференціях: на Всеукраїнській науковій конференції «Київський університет: минуле і сьогодення (м. Київ, 6 червня 2014 р.); Міжнародній науковій військово-історичній конференції «Перша світова війна: історія та уроки. 1914-1918 рр.» (м. Київ, 4-5 вересня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ – ХХІ століть» (м. Київ, 19 березня 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Українська Друга Світова. До 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні» (м. Київ, 5 травня 2015 р.); П'ятій щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції «Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть» (м. Київ, 27 травня 2015 р.); науковій конференції «Нюрнберзький процес: компроміси та сучасні наслідки» (м. Київ, 20 листопада 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Нюрнберзький трибунал: історія і наслідки» (Київ, 22 вересня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: минуле, сучасне, майбутнє» (Київ та Умань, 22-23 вересня 2016 р.).

Публікації. Основні здобутки та принципові положення дисертації відображено в одинадцяти наукових статтях, сім із яких опубліковано в наукових фахових виданнях України, та одну – у закордонному виданні та три – в інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг роботи складає 241 сторінку, основна частина нараховує 186 сторінок, список використаних джерел і літератури нараховує 31 сторінку (315 позицій), додатки складають 22 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографічна база наукового дослідження є сукупністю всіх наукових праць, зміст яких стосується теми даної наукової праці. Така база виступає фундаментом дисертації, оскільки показує рівень розробки наукової теми. Учений може з'ясувати всі аспекти проблеми у контексті їхньої наявності в науковому обігу. На початку ХХІ століття нараховується приблизно 20 тисяч монографій, статей, брошур, які присвячені нацистській окупації України впродовж 1941-1944 рр. Ця обставина пояснюється значною актуальністю даної проблеми та її важливістю для суспільної свідомості всіх народів, котрі були учасниками Другої світової війни. Життя військовополонених посідає одне з головних місць в великому комплексі історіографії Другої світової війни. У період нацистського окупаційного режиму (липень 1941 – жовтень 1944 р.) німецькі табори військовополонених (далі – ТВ) були в кожній області України. Через німецькі табори військовополонених в Україні пройшли мільйони військовополонених. Тема нацистських таборів військовополонених належить до малодосліджених питань з історії Другої світової війни, хоча й перебувала у полі зору українських та зарубіжних вчених. Історіографічна база дослідження є широкою, проте переважно зарубіжного походження. Ускладненням при вивченні комплексу історіографії з даної проблематики є неповна систематизованість її окремих аспектів, відсутність виділення в окремий об'єкт пізнання території України. Однією з головних причин неможливості вивчення становища військовополонених було те, що радянська влада довгий час офіційно не визнавала навіть можливості військового полону бійців та офіцерів радянської армії. Тому це питання було під заборонаю у тодішній історичній науці.

Упродовж років нацистської окупації Україна була розділена на кілька окупаційних зон (рейхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина» в складі Генерал-губернаторства, Закарпаття під управлінням Угорщини, Трансністрію та Буковину під владою Румунії, прифронтна зона Лівобережжя та Криму під контролем вермахту). Українські етнічні території були окуповані нацистською Німеччиною в липні 1942 р. [Додаток А]. Окупація українських земель націонал-соціалістичною Німеччиною та її політичними союзниками тривала з 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р., причому з 22 липня 1942 р. до 18 лютого 1943 р. (майже 7 місяців) влада даних військово-політичних сил охоплювала всю територію в сучасних кордонах України. Рейхскомісаріат «Україна» формально перебував під владою німецької цивільної адміністрації на чолі з Еріхом Кохом. Зона німецької військової адміністрації (прифронтна зона) повністю контролювалася військовими. Прифронтна зона керувалася командувачами групи армій «Південь». Німецька система управління мала певні відмінності в різних окупаційних зонах. Найбільш логічним методом класифікації історіографічної бази дослідження є її розподіл за географічним принципом на українську та зарубіжну.

Українська історіографія радянського періоду охоплює тільки праці періоди Перебудови. До 1985 р. питання військовополонених не було окремим об'єктом наукового дослідження в СРСР. Достатньо згадати, що в найбільшій радянській енциклопедії, яка була присвячена Другій світовій війні, військовополоненим не знайшлося місця у вигляді окремої статті [287, 832 с.]. Історіографія періоду 1941-1984 рр. є важливою інформаційною базою для дослідження певних аспектів життя військовополонених [124, 766 с.; 131, 64 с.; 139, 672 с.; 154; 64 с.; 169, 585 с.]. Автори вищезазначеного періоду проробили велику працю у знаходженні, класифікації та аналізі джерел, хоча їхніми науковими працями слід користуватися тільки з залученням методу джерелознавчої критики. Ідеологічні та цензурні обмеження часто не дозволяли зачіпати такі сторони становища військовополонених, як примусова та добровільна співпраця полонених комбатантів з нацистською адміністрацією,

антирадянські та антикомуністичні настрої в частини бійців та офіцерів РСЧА в період оборонних боїв 1941-1942 рр., діяльність партійно-політичного керівництва Радянського Союзу в сфері міжнародного гуманітарного права. Радянська держава намагалася ігнорувати або замовчувати проблему військового полону з часу початку Другої світової війни і до періоду Перебудови [229, с.14]. Київська дослідниця Т. Першина у 1985 р. з'ясувала особливості масового знищення військовополонених. Вона коротко описала умови перебування полонених червоноармійців у таборах Кременчука, Хорола та Володимира-Волинського [159, 170 с.]. М. Коваль видав у 1979 р. монографію, яка тематично охоплювала питання антинацистської боротьби населення України. Він показав систему примусової праці на прикладі оstarбайтерів та військовополонених. Тодішні суспільно-політичні умови не дозволили М. Ковалю розкрити повною мірою питання становища військовополонених. Цінність його наукової праці полягає в вивченні реакції українського народу на репресивні дії нацистської влади, у тому числі і щодо військовополонених [136, 135 с.]. Лише Б. Соколов почав займатися питанням становища військовополонених без жорсткого цензурного тиску. Він уперше почав використовувати статистичний метод при вивченні кількості військовополонених [175, 192 с.].

Початок сучасної української історіографії з теми військового полону можна датувати з 1991 року. У той період почалося відродження незалежної історичної науки. Учені отримали змогу працювати в раніше закритих архівах. Процес розвитку соціогуманітарних наук в Україні значно прискорився. Тема становища військовополонених стала частиною вивчення історії України в період Другої світової війни. Велику роль у розробці даної проблеми відіграли праці І. Ветрова, В. Короля, О. Потильчака, І. Патриляка та ін. Сучасну історіографію військового полону можна розділити на 2 підперіоди: час 90-х років та проміжок часу з 2001 р. до 2017 р. Під час першого підперіоду відбувалося нагромадження нового фактологічного матеріалу щодо тих аспектів військового полону, які замовчувалися в СРСР. Упродовж другого підперіоду

науковці займалися теоретичними узагальненням та розвитком досліджень соціальної та юридичної складових утримання військовополонених.

Історик І. Ветров у монографії «Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 років» розглянув основні підвалини фінансового підкорення та експлуатації українських ресурсів відповідно до змін у ході бойових дій та планів економічних установ Німеччини. Важливим джерелом робочої сили для нацистської супердержави стали військовополонені. Більшість із них були колишніми військовослужбовцями. Ігор Ветров стверджує, що міжнародне право втратило своє значення не лише внаслідок утілення ідеологічних постулатів Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії (далі – НСДАП), а в результаті воєнних поразок держав фашистського блоку впродовж 1942-1943 рр. Фактично дослідник сходиться в своїх висновках із позицією М. Семиряги щодо «виснаження» вермахту після провалу планів «блискавичної війни» [116, 232 с.]. Дослідник приділив значну увагу проблемі примусової праці в своїй кандидатській дисертації. Він проаналізував воєнно-стратегічні засади господарської політики нацистської влади в Україні, у тому числі експлуатацію населення (у тому числі військовополонених) з метою перетворення українських земель на транзитно-ресурсну базу Німеччини [301, 22 с.].

Сучасний дослідник В. Король подав уперше в сучасній українській історичній науці ґрунтовний аналіз долі військовополонених у найбільших таборах військовополонених. Він спирався і в своїй роботі на матеріали українських архівів. Водночас учений майже не приділив достатньої уваги впливу оперативних груп охоронних загонів Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії (далі – СС) на перебування радянських військовополонених у місцях їхнього утримання. Монографія є фактично єдиним дослідженням в сучасній українській історіографії, яке присвячене аналізу важливих аспектів перебування полонених червоноармійців на території України [137, 128 с.]. Дослідник досліджував історіографічні аспекти військового полону як частини нацистської окупаційної політики [219, с.96 – 100].

Українські історики В. Кучер і О. Потильчак досліджували різноманітні аспекти німецької окупаційної політики 1941-1944 рр. Автори визначили, що порушення гуманітарного права в сфері військового полону з боку Німеччини було пов'язане з намірами нацистських лідерів відкинути будь-які юридичні обмеження задля перемоги та використати українців як дешеву робочу силу. Фактично історики спробували показати місце та значення в подіях воєнної доби певних соціальних груп. Серед них важливе місце посіло дослідження перебування військовополонених у нацистських таборах, звільнення частини цих осіб та їхня масова смертність. Ця монографія створює теоретичний фундамент для подальшого вивчення проблеми становища військовополонених в окупованій вермахтом Україні. [141, 368 с.]. Крім того О. Потильчак присвятив цій темі брошуру «Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни» (1998), та окремий розділ своєї кандидатської дисертації, захищеної 1999 р. Автор докладно описав та систематизував основні заходи німецької цивільної адміністрації та військового командування щодо трудового використання населення окупованої України. Військовополонені та примусові робітники були складовими механізми використання насильницької праці на користь націонал-соціалістичної тоталітарної держави. Історик проаналізував конкретні обставини перебування людини у таборі військовополонених, як постійна примусова праця [162, 49 с.]. У авторефераті кандидатської дисертації О. Потильчак аргументовано довів, що продуктивність праці військовополонених була мінімальною. Також дослідник показав, що звільнені з полону особи працювали для потреб Німеччини в сільському господарстві на території окупованої вермахтом України [302, с.13].

Сучасний український історик О. Марущенко висвітлив історіографічні аспекти наукової проблеми «Україна в Другій світовій війні». У цій праці дослідник розкриває ідеологічну основу замовчування окремих сторінок і постатей історичного буття українського народу в часи домінування радянських

ідеологом [234, с.26]. Історіографічні аспекти проблеми праці військовополонених вивчала Т. Пастушенко [308, с.35 – 45].

Житомирський історик С. Стельникович створив монографію, яка присвячена проблемі нацистського окупаційного режиму на теренах Вінницької та Житомирської областей. Автор уперше в українській історіографії дослідив участь військовополонених у будівництві ставки А. Гітлера «Вервольф». Історик згадав у своїй науковій праці про злочинні «експерименти» нацистських медичних працівників над пораненими та хворими військовополоненими у таборах Новоград-Волинського та Житомира [178, с.154].

Сучасні українські історики В. Нахманович, Т. Євстаф'єва, С. Богунов у 2004 р. створили історично-документальну працю щодо жертв Бабиного Яру на основі аналізу спогадів про це місце пам'яті та інших джерел. Колектив авторів дослідив історію, географію, планіграфію та стратиграфію урочища, спогади про нього. Однак значущість книги не обмежується суто краєзнавчими та пам'яткознавчими аспектами. Вперше в даній ґрунтовній праці подається згадка про використання Бабиного Яру для розстрілу радянських військовослужбовців. Історики скрупульозно вивчили всю статистичну інформацію про Бабин Яр, біля якого впродовж 1942-1943 рр. діяв Сирецький ТВ. Табірна інфраструктура фактично межувала з місцем масових розстрілів цивільного населення та військовополонених. Фактологічна база монографії доповнюється унікальними фотодокументами [69, 597 с.].

Важливе значення в дослідженні складних перипетій військового полону в середині ХХ століття має наукова праця А. Трубайчука «Друга світова війна», в якій автор рішуче засуджує радянську військову та політичну верхівку за нехтування правами людини та здоровим глуздом у питанні статусу військовополонених [180, 192 с.].

Львівський дослідник О. Дедик порівняв радянську офіційну та засекречену версії історії Другої світової війни. Реалістична версія використовувалася для освіти вищого військового командування. З іншого боку,

історик показав характер і спрямованість спотворення історії в офіційних радянських видання, які були призначені для широкого читача [211, с.45 – 52].

Український історик І. Дерейко є дослідником явища колабораціонізму в періоду Другої світової війни на теренах окупованої вермахтом України. Його стаття, яка географічно охоплює територію генеральної округи «Київ», має на меті описати та проаналізувати процес створення українських допоміжних воєнізованих формувань, зокрема використання їх для охорони стратегічних об'єктів на Київщині. І.Дерейко презентував технологію відбору військовослужбовців для таких підрозділів на прикладі формування 114-го батальйону в Києві навесні 1942 р. Інша стаття автора була опублікована в науковому часописі «Сторінки воєнної історії України», вона висвітлює протистояння між партизанами і поліцією в рехскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ). Автор аргументовано довів, що військовополонені перетворилися на ресурс поповнення допоміжної поліції на Київщині. І. Дерейко показує, що згода військовополонених на вербування до поліцейських підрозділів головним способом виживання, адже в ТВ практично була відсутня система постачання продовольства [210, с.796 – 804].

Київський історик О. Салата досліджує формування німецького інформаційного простору в зоні німецької військової адміністрації (далі – ЗНВА) та РКУ. Розуміння характеру інформаційної війни допомагає збагнути, зокрема, і певні моменти, пов'язані з вербуванням військовополонених до допоміжних поліції та вермахту. У нацистській Німеччині міністерство освіти та пропаганди на чолі з Й. Геббельсом створило систему нацистської агітаційно-пропагандистської машини, яка за обсягом та якістю інформаційного впливу в період Другої світової війни перебувала на першому місці (якщо порівнювати її з інформаційною політикою СРСР, США та Великої Британії). Авторка подала докладний аналіз інформаційно-психологічних маніпуляцій, яких зазнало населення окупованої України, у тому числі і полонені військовослужбовці [168, 361 с.].

Український дослідник В. Берковський займається вивченням системи німецьких репресивних органів в окупованій Україні. Він, зокрема, вивчав умови побуту в таборі військовополонених у місті Славуті та обставини перебування в'язнів у шпиталі неподалік основного табору [194, с.29 – 47]. У співавторстві з О. Пащенко були проаналізовані й класифіковані окремі аспекти управління цими репресивними установами й визначені їхні основні різновиди [195, с.438 – 446].

М. Дубик детально проаналізувала архівні ресурси ТВ у своїй статті «Табори військовополонених на окупованій території України 1941-1944 рр.) : аналіз джерельної бази». Автор виділила саме табір військовополонених як окремий об'єкт дослідження, досліджуючи їх поряд із тюрмами та гетто. Висновки автора дозволяють спрямувати джерелознавчий науковий пошук для отримання обґрунтованої інформації про нацистську систему ТВ [212, с.144 – 147].

І. Кондранов написав монографічне дослідження про окупаційний режим на теренах південноукраїнських земель. Військовополонених він розглядав як потенційних союзників німецької влади улітку 1941 р.. Його аргументи поєднуються з описом злочинів нацистської влади проти полонених військовослужбовців взимку 1941 р. та впродовж наступних років окупації України [135, 224 с.]. Варто виділити як вагому працю багатотомне видання «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [286, 944 с.].

Представники іноземної історіографії активно займалися вивченням певних аспектів утримання військовополонених. Зарубіжна історіографія проблеми становища військовополонених можна розділити на два великі періоди: час Другої світової війни й існування біполярного світу (1941-1991 рр.), а також сучасний період (1991-2017 рр.). Під час першого етапу дослідники використовували методологічні підходи та концепції для пояснення явища військового полону в контексті «холодної війни». Траплялися випадки, коли автори прямо заявляли про свою політичну позицію, підтримку німецького національного дискурсу, ревізію, прорадянські погляди тощо. Другий період

характеризується більш виваженим ставленням до оцінок становища військовополонених.

Тема військового полону є широко презентованою в сучасній російській історіографії. Представники російської історичної науки подають великі обсяги нового дослідницького матеріалу. Питанням взаємодії системи ТВ і репресивної системи націонал-соціалістичної Німеччини присвячена книга М. Семиряги «Колабораціонізм». Автор вважає, що винищувальна політика німецької політичної верхівки до військовополонених на межі 1941-1942 рр. була замінена, так би мовити, лібералізованою стратегією трудового використання з другої половини 1942 р. внаслідок економічного програшу нацистської держави в світовій війні. Така поразка, на думку автора, відбулася вже в середині 1942 р., коли німецький військово-промисловий комплекс не отримав величезних запасів кавказької нафти. Тому з кінця 1942 р. і до завершення бойових дій у Європі радянські військовополонені були цінним людським ресурсом для військової промисловості Німеччини. Господарські фактори призвели до високого рівня смертності радянських військовослужбовців, які потрапили до німецького полону [171, 863 с.]. Окремим аспектам вербування військовополонених до допоміжних частин вермахту присвячені монографічні праці С. Дроб'язка та А. Каращука [126, 48 с.; 127, 48 с.; 128, 608 с.]. Важливе місце в історіографії становища полонених (щодо аспекту формування допоміжних частин) займає стаття О. Катусєва та В. Опокова [216, с.68 – 81].

У сучасній російській історіографії найповніше історія табірної системи в Німеччині та на окупованих територіях розкрита в монографії Павла Поляна «Жертви двох диктатур». Наукова праця насичена документальним матеріалом і широкими узагальненнями щодо перебування військовополонених в умовах регулярної трудової експлуатації. Автор називає РКУ головним джерелом дешевої робочої сили для потреб вермахту та цивільних галузей німецької економіки. Важливо, що П. Полян аналізує процеси репатріації військовополонених. На основі спогадів і усних джерел історик подає опис ставлення різних соціальних груп німецького населення до в'язнів ТВ. Учений

вивчив німецьку облікову та бухгалтерську документацію на заводах, фабриках, копальнях, де були залучені як примусові робітники радянські військовополонені. Полян доходить висновку, що продуктивність праці військовополонених перебувала на достатньому рівні для реалізації імперським міністерством економіки накресленої Гітлером програми «тотальної мобілізації». Автор подає військовополонених і оstarбайтерів як дві частини однієї соціальної групи – примусових робітників зі Сходу. Такі погляди автора пояснюються подібністю юридичного становища вищезазначених осіб, проте їхній соціально-правовий статус навряд чи потрібно ототожнювати. Російський історик К. Биков написав монографію про Харківське стратегічне оточення військ РСЧА поблизу Харкова в травні 1942 р. Його праця так і називається «Харківський котел». Учений вважає причинами виникнення масового військового полону некомпетентність радянських генералів та технологічну перевагу вермахту на початку радянсько-німецької війни. Надмірне відставання баз постачання поєдналося з непрофесійною розвідкою впродовж наступу радянських підрозділів біля Харкова. У такій ситуації військовий полон став єдиним способом уникнути смерті для десятків тисяч військовослужбовців. Автор зосереджує свою увагу на бойовій діяльності великих бойових одиниць. Статистична інформація про кількість полонених, на думку історика, в радянських джерелах є сфальсифікованою [160, 896 с.].

Однією з перших спроб наукового вивчення проблеми нацистської політики щодо військовополонених є книга польського історика Ш. Датнера «Злочини німецько-фашистського вермахту стосовно військовополонених у Другій світовій війні». Датнер був очевидцем націонал-соціалістичного правління в Польщі. Учений уперше дослідив структуру управління таборами військовополонених на території нацистської Німеччини та на анексованих нею землях Радянського Союзу, у тому числі і на українських територіях. Слід зазначити, що історик ставив за мету прояснити роль і вплив військових інституцій нацистської Німеччини на систему утримання та використання праці військовополонених. З часу створення праці цього польського дослідника

фактична база щодо системи таборів військовополонених значно розширилася, проте це не применшує її значення. Датнер розглянув переважно польські землі, проте вивчені ним схеми структури та функціонування Головного управління в справах військовополонених при Верховному Головнокомандуванні німецьких збройних сил можуть бути застосовані при дослідженні ТВ в Україні впродовж 1941-1944 років [123, 487 с.]. Ч. Мадайчик також вивчав проблему військового полону у контексті побудови «життєвого простору» для німецького народу на Сході Європи [189, 220 с.]

Масштабно і ретельно займається дослідженням тематичного блоку військового полону і системою нацистських ТВ німецька історіографія. Цінність наукового доробку німецьких науковців посилюється максимальною наближеністю їх до основних джерельних комплексів радянсько-нацистського збройного конфлікту. Особливої уваги потребує обставина певної тематичної та ідеологічної розщепленості німецької історіографії до 1990 р. на наукові праці істориків із Федеративної Республіки Німеччина (Західна ліберально-демократична Німеччина) та Німецької Демократичної Республіки (Східна соціалістична Німеччина).

Історик із НДР Н. Мюллер видав у 1974 р. фундаментальну роботу «Вермахт і окупація». Історик поставив за мету проаналізувати роль німецьких збройних сил в організації окупаційного режиму на радянських територіях. На основі конкретних даних автор розкрив важливий внесок цивільних примусових робітників та військовополонених у розвиток нацистської мілітаризованої економіки. Полонені військовослужбовці розглядаються Мюллером як жертви німецьких воєнних злочинів внаслідок масової смертності через голод та виснаження [152, 387 с.].

Східнонімецький науковець К. Штрайт видав фундаментальну монографію про долю військовополонених у нацистських таборах. Докладно Штрайт охопив основні аспекти табірної системи тодішньої Німеччини. Книга має назву «Вони нам не товариші». Автор детально вивчив особливості побуту та рівень виживання військових бранців. Автор продемонстрував, що існували

документальні накази керівництва управлінь в справах військовополонених при групах армій, які містили рекомендації щодо людяного ставлення німецьких солдатів і офіцерів щодо бранців. Проте практика діяльності ТВ різко розходилася з юридичними настановами. Учений проаналізував усі деталі системи обліку таборів військовополонених, назвав її головні недоліки та маніпуляції з цифровими показниками. Однак роботи цього дослідника спираються головним чином на джерельні матеріали групи армій (далі – ГА) «Центр» і «Північ». Такий кут зору дослідника певною мірою не збігається з територією групи армій «Південь», підрозділи якої були основною військовою силою Німеччини в РКУ та в зоні військової окупації [272, с.43 – 50; 273, с.39 – 44; 274, с.33 – 38; 275, с.28 – 32; 276, с.20 – 23; 277, с.589 – 600].

Німецький історик М. Броскат проаналізував правовий аспект військового полону та воєнної політики збройних сил Німеччини загалом у монографії «Держава Гітлера». Дана наукова праця містить опис та оцінку юридичної складової в діяльності вермахту. Автор вважає, що військовополонені в 1941 р. стала черговим об'єктом позаправових дій німецької тоталітарної держави. Причому свідоме порушення норм міжнародного гуманітарного права почалося ще до початку Другої світової війни. Певні псевдоюридичні розпорядження вищих органів влади Німеччини були механічно перенесені на окуповані території Східної Європи. Броскат наводить основні положення Нюрнберзьких расових законів 1935 р., які були застосовані в ТВ. Головна цінність монографії полягає в висвітленні автором правової основи націонал-соціалістичної політики щодо полонених військовослужбовців [114, 384 с.].

Монографію голандського історика К. Беркгофа присвячено дослідженню повсякденного життя та виживання під нацистською окупацією впродовж 1941-1944 рр. населення рейхскомісаріату «Україна». Автор є прихильником антропологічного підходу, вивчає «людську історію», а не політичну або інституційну. Учений вивчає територіальну історію, а не національну або етнічну, і тому не обмежується самими українцями (з вузько етнічного погляду), а приділяє рівномірну увагу всім жителям краю. Автор досліджує обставини

потрапляння в полон та систему таборів військовополонених. Книга спрямована на розуміння побутових, можна сказати, повсякденних аспектів потрапляння в полон і перебування в таборах військовополонених. Беркгоф розкриває взаємовідносини військовополонених та українського населення, фіксує різноманітні прояви їхньої взаємодії – від реальної допомоги до байдужості та активного несприйняття. Найбільш інформативними джерелами для автора виступили не тільки офіційні документи гітлерівської Німеччини, а й мемуари, перекази очевидців. Причому до очевидців дослідник зараховує як бранців ТВ, так і місцевих мирних жителів, а також персонал Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ). Важливо, що даний історик вивчає повсякденне життя полонених військовослужбовців [110, 455 с.].

Німецький історик Й. Фест написав монографію, яка присвячена біографії лідера Третього рейху А. Гітлера. Він розглянув його шлях до влади та реалізацію його антигуманних ідей. Праця Феста дає можливість зрозуміти позицію націонал-соціалістичного політичного керівництва щодо майбутньої долі слов'ян, у тому числі і військовополонених, у разі перемоги країн нацистсько-фашистського блоку [183, 640 с.].

Історіографія нацистської окупації України є неоднорідно представленою в різних країнах світу. Е. Ворачек стверджує, що в сучасній чеській науці проблема становища військовополонених перебуває в початковому стані. Серйозних досліджень з даної теми в Чехії явно не вистачає [284, с.298].

Ізраїльський учений А. Шнеєр створив двотомну працю «Полон». Дослідник вивчив обставини потрапляння в полон військовослужбовців Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА) та обставини табірної життя. Важливо, що монографія висвітлює різні категорії військовополонених та певні аспекти комунікації нацистської табірної системи з зовнішнім середовищем. Автор наголошує, що ставлення до військовополоненого завжди залежало від його службового ієрархічного становища, національності, стану здоров'я. Часто життя полоненого визначалося фактором випадковості. Уже на етапі полонення відбувалася важлива процедура відбору в'язнів, на думку

вченого, яка нерідко визначала їхнє подальше виживання. Уперше в світовій історичній науці Шнеєр проаналізував, систематизував та опублікував свідчення про життя жінок-військовополонених як окремої категорії в'язнів нацистських таборів. Цінністю наукового дослідження є всеохоплюючий аналіз повсякденного життя полонених військовослужбовців. Проте історик недостатньо повно висвітлив особливості системи управління ТВ та взаємодію підрозділів репресивно-карального характеру з армійськими структурами Німеччини [187, 380 с.; 188, 391 с.].

Питання діяльності німецьких і румунських ТВ в Україні неодноразово ставало предметом розгляду міжнародних конференцій і симпозіумів. На початку XXI століття було видано кілька номерів періодичного видання під назвою «Повідомлення Спільної комісії з вивчення новітньої історії російсько-німецьких відносин». У «Повідомленнях» за 2005 рік міститься науково верифікована інформація з еволюції військового полону. Стаття Йоста Дюльфера «Війна Німеччини на Сході, 1942 рік: міфи та реальність» розглядає табори радянських військовополонених в нерозривному поєднанні з військово-політичною ситуацією влітку-восени 1942 року. Учений аргументовано доводить, що ОКВ та інші керівні інстанції вермахту не були готові до великої кількості бранців, а тому висока смертність військовополонених спричинена об'єктивними продовольчими труднощами та недостатньою організацією регулярного постачання ТВ їжею, медикаментами, охороною. Дюльфер пропонує свою версію початку німецько-радянської війни у 1941 році: Гітлер почав війну, коли Німеччина була невідготівленою. Протягом 1939-1942 рр. німці не бачили економічної слабкості нацистської держави внаслідок бойових перемог, проте поразка під Москвою змінила загальну ситуацію. Військовополонені просто не могли бути забезпеченими речами першої необхідності [279, с.17 – 23]. Подібних поглядів дотримується і К. Хартман у роботі «Війна та злочин. Про структуру німецьких сухопутних військ на сході в 1941– 1944 роках». Дослідник не ставив за мету безпосереднє вивчення системи ТВ, проте вона визнала дані установи місцем воєнних злочинів [281, с.23 – 31].

М. Шпюрер фіксує увагу на факторі робочої сили в якості передумови створення мережі німецьких ТВ в Україні, Білорусі та інших окупованих республіках СРСР. Таку тематику має його стаття «Фактор праці на окупованих східних територіях за умов зіткнення економічних та ідеологічних інтересів». Шпюрер наголошує, що з середини 1942 р. економічні мотиви в роботі системи ТВ переважили попередні заяви про «блискавичну війну» і непотрібність широкого залучення радянських військовополонених на території рейху та на анексованих ним землях. Окрім того, величезна смертність бранців призвела до більш «милосердного» ставлення Управління в справах військовополонених (далі – УСВ) до полонених військовослужбовців [283, с.77 – 107]. Німецький історик В. Буш написав працю щодо становища полонених у таборі № 326, який знаходився в межах нацистської Німеччини. Водночас він порівнює окремі аспекти продовольчого забезпечення та трудового використання в'язнів в Україні та на теренах імперії [201, с.71 – 74]. Значну інформативну цінність має довідник з питань світової воєнної історії. Його авторами є Д. Кіган та Е. Уіткрофт [299, 432 с.].

Британський історик Р. Д. Овері в своїй монографії «Повітряна війна» звернув увагу на окремі аспекти поводження Військово-повітряних сил Німеччини (Люфтваффе) з полоненими військовослужбовцями. Учений визначав таке ставлення як ліберальне, якщо порівнювати його з масовою смертністю радянських військовополонених у таборах Східноєвропейського театру бойових дій. Слід зауважити, що автор користувався переважно англійськими та німецькими джерелами при підготовці наукової праці. Територія України в книзі згадується лише як частина загального дослідження авіаційного компонента Другої світової війни [190, 264 с.].

Психолог, філософ та історик Е. Стауб досліджував причини та світоглядні основи геноцидної політики націонал-соціалізму. Він написав монографію “Корені зла”, яка є основою для розгляду передумов масової смертності радянських військовополонених. Е. Стауб уперше порушив питання про мотивацію рядових німецьких солдатів у справі вбивства або доведення до

смерті абсолютно невинних людей в східних окупованих територіях. Історик продемонстрував високий рівень аналітичного мислення щодо теми геноциду націонал-соціалістичного режиму в Східній Європі [191, 336 с.]. Цінною для розуміння складних проблем життя військових на службі та за умов полону є стаття чеського дослідника Е. Ворачека щодо історіографії країн Східної Європи в період Другої світової війни [285, с. 289 – 306].

Отже, комплекс української та зарубіжної історіографії є достатньо широким і багатоплановим. Незважаючи на велику кількість праць, які побіжно зачіпають тему військового полону в РКУ та ЗНВА, слід констатувати, що обрана тема не знайшла вичерпного та повного висвітлення в історіографії. Окремі аспекти становища військовополонених знайшли своє відображення в українській та зарубіжній історіографії. Історична наука вивчила загальні закономірності німецького окупаційного режиму. Частково дослідженими в українській та західноєвропейській історіографії є питання окремих аспектів вербування полонених до складу допоміжних частин вермахту та порушень прав людини в ТВ з боку націонал-соціалістичного режиму. Причому більшість монографій, які досліджують дані аспекти, опублікована зарубіжними науковцями. Зовсім недослідженими залишилися такі аспекти перебування особи в ТВ як її правовий статус, медико-санітарне обслуговування та взаємодія її з органами безпеки Німеччини. Водночас на сьогодні визріла наукова потреба в створенні комплексної праці з даної проблематики. Важлива наукова інформація щодо становища військовополонених у ТВ на теренах прифронтової зони та рейхскомісарату «Україна» має бути систематизованою та узагальненою. Військовополонені належать до віктимної соціальної групи, спогади про яку були обмежені за часів існування СРСР та соціалістичного табору. Часто самі в'язні не бажали коментувати або відновлювати в пам'яті трагічні події свого минулого. Тому історіографічна база є дуже нерівномірною за тематичним охопленням перебування полонених військовослужбовців у німецьких таборах.

1.2. Джерельна база дослідження

Комплекс джерел дисертаційного дослідження є широким і багатоплановим. Умовно їх можна поділити на дві групи: документальні та оповідні (наративні). Документальні джерела містять у собі розпорядження, накази, офіційні повідомлення німецьких і радянських органів влади щодо військовополонених і ТВ. При опрацюванні джерельної бази варто звертати увагу на постійний критичний аналіз наявної інформації. Особливо це стосується джерел, які проходили перлюстраційні процедури з боку різноманітних владних структур.

Варто зауважити, що німецька окупаційна влада намагалася впродовж періоду відступу з зони військової окупації та рейхскомісаріату «Україна» (березень 1943 – жовтень 1944 рр.) ліквідувати будь-які сліди важливої інформації. Вони могли потрапити до рук радянських спеціальних служб. У певних випадках документація про кількість і переміщення військовополонених знищувалася на рівні невеликих місцевих архівосховищ. Наприклад, у Менському районному архіві німецькі військові знищили документацію військових комісаріатів, де впродовж 1941-1943 рр. представники вермахту зберігали свої офіційні папери [36, арк. 9]. Проблема збереженості джерел полягає також у існуванні дефіциту радянських офіційних документів періоду Другої світової війни. Велику кількість цінної інформації було втрачено в процесі відступу червоноармійських підрозділів у 1941-1942 рр. Радянський уряд називав відступ організованим, проте в історичних наукових працях його називають панічним і раптовим [262, с.159].

Усі документальні джерела з проблеми становища військовополонених у німецьких таборах можна розділити на такі групи: 1) законодавчі та нормативно-правові акти; 2) діловодна документація; 3) статистичні та інформаційно-довідкові матеріали. Архівна інформація дозволяє віднайти нові маловивчені аспекти перебування осіб у нацистських ТВ. Інформація архівних джерел є незамінним інструментом реконструкції побутових умов ТВ та долі кожного окремого військовополоненого [218, с.32]. Головний комплекс законодавчих

актів представлено у фонді КМФ-8 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Основні нормативні документи були опубліковані в збірниках документів. Фонд був сформований на основі переданих американською владою матеріалів. Радянські архівні установи отримали їх у 60-х роках ХХ століття. До фонду КМФ-8 належать ті листи, розпорядження, довідки та списки, які нацистська влада не встигла знищити наприкінці Другої світової війни. Фонд – важливе джерело з історії гітлерівської репресивної системи 1941-1944 рр., до якої належали також ТВ. У другому описі даного фонду містяться службові вказівки та рекомендації щодо формування туркестанських підрозділів із числа військовополонених центральноазіатського походження [60, 117 арк.]. Вагоме значення в контексті примусового залучення військовополонених-слов'ян до бойових дій на боці Німеччини має справа, в якій міститься розмова двох нацистських урядовців Вільгельма Кінкеліна та Пауля Даргеля щодо формування допоміжних підрозділів вермахту з білорусів, українців та росіян [49, 33 арк.].

Фонди Державного архіву міста Києва містить важливу інформацію про різні аспекти життя військовополонених. Особливо цінним у контексті розгляду наукової проблеми становища військовополонених є фонд Р.- 1265, що має назву «Київська обласна та міська комісії сприяння державній комісії зі встановлення злочинів нацистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР». Вищезазначений архівний фонд налічує 62 справи. Значну частину інформації займають статистичні описи збитків, яких завдала Німеччина населенню окупованої України. Інформація про шкоду, яку завдали нацистські окупанти населенню Дарниці, містить згадки про самочинні вбивства військовополонених [10, 167 арк.]. Джерельні ресурси фонду включають статистичні дані про загиблих військовополонених у Дарницькому ТВ [9, 71 арк.]. Фонд Р.-1584 містить матеріали патологоанатомічної та судової експертизи радянської спеціальної комісії, яка вивчала діяльність адміністрації ТВ у німецькому місті Цайтхайн на теренах Саксонії. Дані архівні матеріали

дозволяють узагальнити інформацію про перебування в'язнів у системі ТВ, а також порівняти умови життя військовополонених на окупованих східних територіях та в межах Німецької імперії. Висновок спеціальної комісії дозволяє з'ясувати відповідність харчових норм у ТВ мінімальним потребам виживання людського організму [13, 17 арк.].

Державний архів Київської області є сховищем важливих історичних відомостей з історії військового полону в Україні. Фонд Р- 2395 насичений справами, які перебували на обліку в Українському Червоному Хресті (далі – УЧХ) та Українському комітеті взаємодопомоги (далі – УКВ). Через документацію УЧХ та УКВ можна ознайомитися зі статистичними даними щодо кількості в'язнів у кожному таборі військовополонених. Фонд включає в себе листи родичів до військовополонених, а також ілюструє життєві випадки, пов'язані з намаганням звільнити з табору рідних людей або знайомих. Важливо зазначити, що родичі та знайомі військовополонених листувалися з рідними людьми, які потрапляли до установи, яка утримувала військовополонених. Таким чином, збереглася частина епістолярних джерел, які демонструють реалії військового полону. Фонд містить також інші цінні матеріали, зокрема прохання родичів про звільнення певних осіб із військового полону [16, 22 арк.]. Варто зазначити, що в більшості випадків заяви підписувалися старостами. Тобто клопотання про звільнення надходили переважно з сільської місцевості генерального округу «Київ» [15, 30 арк.]. Дана особливість пояснюється доволі просто: військовополонені, які жили до війни у великих містах, не могли зібрати 10 підписів щодо своєї лояльності, причому їхні родичі часто жили поза межами УРСР. У даному архіві також знаходяться матеріали про військовополонених табору в Сумах [20, 22 арк.].

Державний архів Житомирської області містить цінну інформацію з життя військовополонених у районі таборів на Правобережжі. Важливу роль у дослідженні долі військовополонених генеральної округи «Житомир» відіграють документальні матеріали Житомирської обласної комісії з обліку шкоди та розслідуванню злочинів, які були скоєні нацистськими загарбниками та їхніми

поплічниками, які містяться у фонді Р- 2636. Документи цього фонду містять опис умов повсякденного виживання військовополонених та цифрові показники кількості жертв нацистської політики в даній окрузі РКУ. Статистичний масштаб жертв розкриває нові перспективи для оцінки втрат військовополонених у нацистських ТВ на Житомирщині [3, 86 арк.]. Недоліком у використанні даного архівосховища як джерельної бази є занадто високий рівень узагальнення та цензурування збережених писемних пам'яток. Житомирські акти також показують ставлення радянських державних і партійних органів до теми військовополонених як елемента тодішньої комуністичної історичної політики.

Державний архів Чернігівської області містить інформацію про перебування військовополонених у зоні військової окупації, де вони перебували під контролем Верховного командування сухопутних військ Німеччини (далі – ОКХ). Основним зібранням важливих архівних матеріалів з теми дисертаційного дослідження є фонд Р- 3013. Тематично він включає документацію Чернігівської обласної комісії з розслідування злочинів, які були скоєні нацистськими загарбниками. Документи фонду включають інформацію про кількісний аспект нацистських репресивних акцій щодо військовополонених у зоні відповідальності ГА «Південь» на території Чернігівщини. Збережені джерела з історії військового полону на території зони військової окупації дійшли до нашого часу завдяки цілеспрямованій роботі архівістів, НДК (далі – Надзвичайної Державної Комісії), а також внаслідок випадкових знахідок. У 60-х роках ХХ століття в місті Нова Басань в Бобровицькому районі на Чернігівщині місцеві жителі знайшли посвідчення полонених червоноармійців, їхні паспорти та фрагменти документації [28, арк.4].

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) містить інформацію про економічні, політичні та транспортні аспекти перебування військовополонених у нацистських таборах. Наприклад, фонд КМФ.-8 має в своєму складі різноманітні накази та розпорядження, що стосуються проблеми військового полону в окупованій вермахтом Україні.

Наприклад, у наказах командувача оперативного тилу ГА «Південь» є вказівки жорстоко придушувати будь-який опір з боку військовополонених, але без використання надмірного насильства [62, арк.27]. Допоміжним джерелом вивчення становища військовополонених в окупованому Києві є фотоальбом Д. Малакова [146, 464 с.]. Він має зображення праці військовополонених та їхнього переміщення. Альбом було видано в 2005 році в часи зростання інтересу до української національної історії.

Законодавча база утримання радянських військовополонених почала створюватися владними інстанціями націонал-соціалістичної Німеччини до початку радянсько-німецької війни. ОКВ продукувало нормативно-правову базу поводження з військовополоненими. Саме при ньому діяло Управління у справах військовополонених (УСВ). Начальник штабу ОКВ Вільгельм Вальтер Кейтель був ініціатором та співавтором багатьох розпоряджень щодо в'язнів нацистських таборів військовополонених в Україні. Першим розпорядженням щодо даних осіб був «Наказ про комісарів» (НПК). У джерельній базі дослідження проблеми становища військовополонених він посідає одне з головних місць. Комісари, які служили в Збройних силах СРСР, мали негайно ізолюватися та знищуватися як носії ворожої для Німеччини ідеології. Найбільш цинічним моментом у наведеному наказі є те, що будучи глибоко злочинним, він приймає за «аксіому» припущення, що комісари нібито будуть діяти нелюдяно та орієнтують на те, що достатньо однієї підозри в ворожих намірах комісара і що при вирішенні питання «убити чи не вбити» усе має вирішувати враження. Фактично комісари підлягали покаранню без застосування судових процедур і елементів слідства: адвокатів, апеляцій та амністування. Відсторонення судів, тісна співпраця з СД – принципові моменти в історії неоднозначної діяльності вермахту в справі утримання військовополонених [123, с.116]. Доступ до змісту даного документа було суворо обмежено. НПК було передано письмово тільки командувачам армій та повітряних флотів; командири менших підрозділів були інформовані про зміст даного розпорядження усно на нарадах, які відбулися у другій декаді червня 1941 р.

У німецьких ТВ військовополонені проходили процес обов'язкової реєстрації. У 1943 р. картки реєстрації Інформаційної служби збройних сил Німеччини (Wehrmachtauskunftstelle) були з метою безпеки перевезені до міста Майнінгена в Тюрінгії. Після завершення війни в Європі реєстраційні картки потрапили до рук американської військової адміністрації, а в 1945 р. дані документи були передані владі СРСР. Станом на 1991 р. вони знаходилися на зберіганні в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, архівних установах російських спеціальних служб та в архівах органів безпеки пострадянських країн. Варто зазначити, що інформація про військовополонених ретельно знищувалася німецькими урядовими інституціями при відступі. За розпорядженням міністра в справах окупованих східних територій Розенберга від 31 липня 1943 р. його підлеглі мали взяти під особливий нагляд архіви Верховного командування вермахту з метою запобігання витоку важливої інформації. У випадку надзвичайних бойових умов дані архівні матеріали мали бути ліквідованими [40, арк.29].

Важливо звернути увагу, що проблема пошуку історичних джерел військового полону є одним із міжнародних наукових завдань. З 1999 р. при підтримці уряду Німеччини функціонує масштабний міжнародний дослідницький проект на тему «Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни та післявоєнного періоду». Згідно з угодою, яка була укладена 19 лютого 2004 р. між тогочасним Державним комітетом архівів України та об'єднанням «Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору», Україна стала повноправним учасником даного міжнародного проекту. Це було важливою віхою на шляху розширення доступу українських науковців до джерельних ресурсів із історії військового полону. 30 вересня 2004 р. між об'єднанням «Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору» та Службою безпеки України було підписано договір про спільне вивчення архівних матеріалів періоду Другої світової війни. Спільна робота охопила такі види документальних джерел із історії нацистських ТВ: німецькі розпорядження, облікові картки німецьких ТВ, документи радянських

фільтраційних таборів, протоколи допитів, звіти про злочини вермахту щодо військовополонених [214, с.47]. Договір сприяв доповненню українського архівного фонду новими документами з історії становища військовополонених.

Унаслідок здійснення великої джерелознавчої та пошукової роботи з виявлення документів у центральних і обласних архівах СБУ було знайдено і залучено в науковий обіг великий масив реєстраційних карток радянських полонених, які перебували в РКУ та в прифронтовій зоні. Персональна картка 1 категорії містить всі особисті дані військовополоненого, у більшості випадків включає також фотографію, відбитки пальців та особливі відмітки про зовнішність та здібності. У нижній частині картки на першій сторінці часто проставлені різноманітні штампи-примітки. Американські архівні установи у 1994-1996 рр. за часів президентської каденції Білла Клінтона також здійснили велику роботу з розсекречення інформації. Процес відкриття архіву Центрального розвідувального управління США (ЦРУ) мав велике значення для пошуку злочинців, які переслідували та вбивали військовополонених [313, арк.6].

До оповідних джерел наукового дослідження можна віднести насамперед мемуари та свідчення очевидців подій. Авторами мемуарної літератури є військовополонені та німецькі військовослужбовці. Спогади фіксують конкретні моменти табірної життя, різні колізії та трансформації системи утримання в'язнів у них. Зрозуміло, що полонені, німецькі урядовці, військові по-різному дивилися на однакові факти, події та явища. Мемуари не слід абсолютизувати в якості достовірного історичного джерела.

Американський психолог Г. М. Гільберт написав свою книгу спогадів про засідання Міжнародного військового трибуналу (далі – МВТ) в Нюрнберзі. Йому випала унікальна можливість віч-на-віч спілкуватися з керівниками тоталітарної Німеччини, яка вже на той час зазнала поразки в Другій світовій війні. Дане видання містить цікаві спостереження автора над поведінкою обвинувачених у вчиненні воєнних злочинів. Крім суто психологічних нарисів книга насичена багатим фактичним матеріалом про суть воєнних злочинів, до

яких і належить жорстоке поводження з військовополоненими. Логіка мемуарної книги демонструє, що нюрнберзькі судові ухвали фактично визнали Герінга, Кейтеля, Йодля та Кальтенбруннера винними в масовій смертності в ТВ. Герман Герінг, як керівник економічного штабу «Схід», ніс всю повноту відповідальності за експлуатацію полонених військовослужбовців для потреб німецької індустрії. Недоліком роботи є слабка увага автора мемуарів до окупованих територій СРСР і певне зосередження матеріалу книги на індивідуально-психологічних моментах процесу. Попри всі хиби Нюрнберзького процесу, Гілберт вважає його справедливим покаранням для злочинців [87, 480 с.].

Головне місце в мемуарних джерелах посідають спогади військовополонених, які пережили ув'язнення в нацистських таборах. Їхні описи подій є особливо цінними, адже вони були як сучасниками, так і учасниками процесів, які відбувалися в нацистських таборах військовополонених. Важливим історичним джерелом з теми дослідження є спогади Д. Будника та Я. Капера «Ніщо не забуте». Автор був військовополоненим і йому пощастило вижити. Будник став фактично двічі полоненим, оскільки після першої втечі з ТВ його за кілька днів затримали знову. На його думку, саме виживання в умовах нацистського ТВ уже можна віднести до категорії дива. Будник потрапив до Сирецького ТВ у Києві. Табірне керівництво відносило військовополонених-євреїв до найбільш дискримінованої групи в'язнів. Цінність спогадів пояснюється тим, що автор – безпосередній очевидець і учасник подій. Фактично спогади можна назвати його особистим шляхом виживання. Будник описав побутові умови, систему використання праці полонених і покарання в Сирецькому таборі. Він зафіксував діяльність коменданта Радомського, якого Будник вважає ініціатором розправ та свавілля в Сирецькому таборі військовополонених. Капер більше уваги в спогадах приділив подіям 1943 р. Він описав масові транспортування полонених до ТВ упродовж 1942-1943 рр. Капер зосередив увагу на описі евакуації табірних установ восени 1943 р. На відміну від подібних спогадів інших учасників тих подій, Будник і Капер акцентують

увагу на поширеності побутового колабораціонізму серед населення Києва восени 1941 р., тобто впродовж перших місяців окупації. Спогади двох в'язнів допомагають реконструювати діяльність спеціальних служб Німеччини з приховування слідів масових розстрілів у Бабиному Яру в Києві [83, 320 с.].

Спогади колишнього військовополоненого офіцера С. Голубкова посідають одне з головних місць у відтворенні перебування людини в нацистському ТВ. Він описав обставини потрапляння в полон, процес конвоювання, особливості психологічної адаптації особи до життя в надзвичайних умовах. Мемуари Голубкова насичені багатьма подробицями табірної атмосфери. Він проводить своєрідну класифікацію різних типів в'язнів. Офіцер намагався зафіксувати індивідуальну історичну пам'ять. Серед осіб, яких Голубкову вдалося зустріти, можна виділити і свідомих прихильників радянського ладу, і байдужих людей, і колаборантів. Голубков перший у СРСР порушив тему переходу колишніх червоноармійців до допоміжних німецьких військових і поліцейських формувань. Цікаво, що автор спогадів намагається передати фактографічну картину воєнної доби без занадто широких власних оцінок. Джерельна база історичної науки ґрунтується на фіксації фактів, які описують учасники і сучасники цих подій. Тому очевидець належить до найбільш цінних літописців певного процесу або явища. Для Голубкова історія військового полону – частина біографії [88, 250 с.].

Спогади начальника штабу ОКВ генерала В. Кейтеля мають велике значення для розуміння загальної політики Німеччини щодо радянських військовополонених. Водночас дані мемуари були написані за умов утримання Кейтеля в тюрмі під час засідань Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1945-1946 рр. Тому використовувати дані спогади як історичне джерело потрібно обережно, оскільки колишній керівник вермахту всіляко применшував свою участь у підготовці тих законодавчих актів у сфері військового полону, які порушували норми міжнародного гуманітарного права. Важливо розуміти, що Кейтель був єдиним офіцером високого рівня, який брав участь у прийнятті НПК, і міг у мемуарах відобразити своє ставлення до

націонал-соціалістичного розуміння суті військового полону для червоноармійців [93, 351 с.]. Доповненням до мемуарного твору начальника ОКВ виступають спогади керівника Генерального штабу вермахту Франца Гальдера [86, 656 с.].

Мемуари радянського воєначальника О. Василевського насичені цінною інформацією про початковий період радянсько-німецької війни. Саме опис обставин управління військами та бойових операцій дозволяє проаналізувати причини виникнення явища масового військового полону. Книга має сліди втручання певної цензури [84, 542 с.]. Книга спогадів Георгія Жукова насичена повідомленнями про початкові місяці радянсько-німецької війни. Автор мемуарів подає власне бачення поразок РСЧА, які призвели до оточення великих підрозділів та полонення червоноармійців у великому масштабі [91, 752 с.]. Огляд джерел свідчить, що часто автори спогадів займали полярні світоглядні позиції. Письменник А. Любченко негативно оцінював становище військовополонених, хоч і залишався противником радянського політичного режиму [96, 464 с.]. Натомість радянський офіцер О. Пирогов схвально відгукувався про політику Й. Сталіна, при цьому він мав особистий досвід військового полону в нацистському таборі на території Правобережної України [101, 259 с.].

Окрему форму публікації історичних джерел з теми дисертаційного дослідження складають документальні збірники.

Збірник «Цілком таємно. Тільки для командування». Стратегія фашистської Німеччини у війні проти СРСР» було опубліковано в Москві у 1967 р. Документи історичного збірника містять інформацію про розпорядження вищого військового та політичного керівництва націонал-соціалістичної Німеччини щодо планування та здійснення бойових операцій та військово-економічних акцій на території СРСР. Цінність вищезазначених матеріалів полягає в їхній унікальності та таємності. Збірник показує дослідникам основні результати прийняття воєнних рішень нацистською політичною верхівкою в період бойових дій на Східному фронті. Вони висвітлюють запровадження

дискримінаційних заходів щодо радянських військовополонених в системі управління ТВ за часів тотального домінування в Німеччині нацистської ідеології та злочинної практики. Водночас частина документальних джерел має неповний або відредагований характер, що можна пояснити тотальним характером радянської цензури. Тому використовувати дані історичні джерела слід у край обережно і залучати метод джерельної критики при їхньому опрацюванні [80, 752 с.].

Третій том матеріалів Нюрнберзького судового процесу 1945-1946 рр. належить до головного масиву джерел з питання воєнних злочинів. До категорії воєнних злочинів ухвали Міжнародного військового трибуналу (далі – МВТ) відносять також погане поводження з військовополоненими. У цю документальну збірку включено звіти Надзвичайної державної комісії СРСР, яка розслідувала злочини нацистських сил. Сторона обвинувачення надала величезний фактичний матеріал доказів причетності німецьких військових командирів і цивільних чиновників до злочинів проти військовополонених. Такі свідчення зосереджувалися в керівних штабах РСЧА впродовж радянсько-німецької війни. Також до важливих свідчень можна віднести покази колишніх військовополонених-французів про перебування в німецькому концентраційному таборі Маутхаузен. Попри віддаленість території окупованої України дані свідчення описують та наводять характерні особливості німецької репресивної системи. Нюрнберзькі матеріали продемонстрували світовій спільноті націонал-соціалістичне бачення військового полону як інструмента боротьби проти «неповноцінних рас» у вигляді юридично задокументованих актів геноциду. На сьогодні в Україні не існує повного збірника всіх матеріалів судових засідань у Нюрнберзі, виданого українською мовою. Існує англomовний збірник документів засідань МВТ. Становище військовополонених у даному збірнику ілюструється найповніше, оскільки держави антигітлерівської коаліції прагнули опублікувати більшість збережених документів для обвинувачення підозрюваних у скоєнні воєнних злочинів. Найбільшу міру відповідальності за злочини проти військовополонених несуть Вільгельм Кейтель, Альфред Йодль

та Ернст Кальтенбруннер. Саме керівники вермахту приймали незаконні накази про дискримінацію певних груп військовополонених, їхні страти та інші протиправні дії. Начальник Головного управління імперської безпеки Райнхард Гейдріх до 1942 р. безпосередньо керував діями оперативних груп СС. Матеріали МВТ демонструють, що становище військовополонених залежало не тільки від волі вищих командирів вермахту, але також і від німецьких органів безпеки. Вищезгадані спеціальні служби перебували під постійним впливом нацистської партії [78, 815 с.].

Важливим документальним збірником є «Документи про злочини оперативних груп і команд поліції безпеки та СД на тимчасово окупованій території СРСР». Упорядником видання є український історик О. Круглов. Це – перша в Україні книга джерельних матеріалів, які стосуються діяльності айнзацкоманд. Документи містять інформацію про співпрацю комендантів і персоналу ТВ з підрозділами поліції безпеки та СД у справі відбору та знищення дискримінованих груп військовополонених. Фактично оперативні групи втручалися в повсякденну роботу табірної адміністрації з метою расової та політичної екстермінації осіб, яких гітлерівський політичний режим вважав такими, що «не заслуговують на життя». Хоча з формально-юридичного погляду робота айнзацкоманд перебувала під контролем СС і не перетиналася з функціонально-бюрократичною сферою повноважень Збройних сил Німеччини [76, 284 с.].

«Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины в годы Великой Отечественной войны, и формах увековечения памяти погибших» містить інформацію про кількість загиблих військовополонених, місця розташування ТВ та форми меморіальної діяльності громадських і державних організацій щодо жертв нацистських переслідувань. Упорядник цієї збірки, С. Цакун, проробила велику роботу щодо збору, систематизації та обчислення різноманітних ТВ на території України. Довідник розподіляє ТВ на шталаги, дулаги і офлаги, що полегшує роботу з пошуку таких місць. Довідник спрямовує авторів на вивчення різноманітних

джерел із історії військового полону. Однак це не зменшує наукову цінність історичного довідника [300, 105 с.].

«Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944)» було опубліковано в 2000 р. під редакцією М. Дубик. На відміну від попереднього довідника, ця робота містить посилання на українські і зарубіжні архіви. Кожне найменування ТВ супроводжується посиланням на той архів, у якому міститься інформація про дану установу. Книга має синхронний переклад німецькою мовою. Така обставина робить її зручною у використанні для німецькомовних дослідників з Німеччини, Австрії, Швейцарії. При цьому автор включив до збірника інформацію про гетто та тюрми, які функціонували в окупованій Україні. Гетто були поширеними в дистрикті «Галичина» та в контрольованому угорськими військами Закарпатті. Часто військовополонені внаслідок складних життєвих і військово-політичних обставин потрапляли в такі нацистські репресивні зони, як в'язниці та гетто. Тому збірник допомагає простежити одиничні збережені в джерелах випадки двосторонніх переміщень полонених військовослужбовців з ТВ в інші подібні установи [293, 304 с.].

Співробітники Інституту історії України НАН України видали кілька документальних збірників, які присвячені проблемі нацистської окупації Києва. У 2003 р. за редакцією О. Лисенка було опубліковано збірку «Київ у дні нацистської навали» [75, 528 с.]. У виданні було вперше в українській історіографії виділено питання виживання особи в німецьких таборах, у тому числі й військовополонених. У 2012 році світ побачила збірка «Київ очима ворога» [74, 503 с.]. Дослідники спробували подивитися на окупаційний період історії Києва з джерел німецького походження. За два роки Інститут історії України НАН України видав збірник документів і матеріалів «Київ: війна, влада, суспільство», в якому основну увагу науковці акцентували на побутових аспектах окупації [73, 864 с.]. Мемуарними доповненнями документальних збірок, які тематично охоплюють Київ і Київщину, є спогади Д. Малакова [97, 364 с.] та А. Кузнецова [94, 352 с.].

Важливу роль у вивченні документальних матеріалів, які дотичні до проблеми становища військовополонених, відіграють збірники, що були підготовлені обласними архівами. У виданні «Сумская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.» наводяться дані про позасудові репресії щодо військовополонених з боку німецької влади [82, 440 с.]. Історики Сумщини зібрали та узагальнили значні матеріали про нацистські злочини в Роменському районі Сумської області [125, 111 с.].

Колектив українських істориків під керівництвом М. Вавринчука видав ґрунтовний історичний збірник «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині (1941-1944). Документи і матеріали». Важливість його полягає в описі історичних подій, які відбувалися в межах генеральної округи «Волинь-Поділля» РКУ. Автори збірника презентували науковому співтовариству та громадськості картину окупації Хмельниччини. Дана територія перебувала під владою Німеччини з липня 1941 р. до квітня 1944 р. За цей час сумнозвісним став ТВ біля містечка Славути, де німецькими структурами УСВ було організовано так званий «Великий шпиталь» для радянських військовополонених. Основним сегментом збереженої інформації про ТВ стали спогади і офіційні документи щодо діяльності цього табірної шпиталю. Окупанти формально намагалися дотримуватися певних норм санітарно-медичного забезпечення. Даний збірник вміщає повідомлення про реалії лікувальних процедур у нацистському ТВ в зоні підпорядкування ОКВ. Тому крім суто краєзнавчого та географічного значення, дана джерельна колекція має значну важливість у контексті сучасної української військової історії [77, 575 с.].

Збірник «СС у дії» («СС в действии») був підготовлений російськими істориками в 2000 р. Дане наукове видання частково спирається на попередні документальні збірники радянського періоду. Він містить інформацію про взаємодію УСВ та формувань СС. Автори підбирали інформацію про всі випадки геноцидних акцій СС щодо населення окупованих територій, у тому числі і військовополонених. Матеріали збірника засвідчують аргументованість тези про співпрацю вермахту та охоронних загонів НСДАП у справі реалізації

расистських ідей тодішньої німецької політичної верхівки. Члени СС склали основне керівне ядро в айнзацкомандах, які вбивали без суду та слідства «небажані» категорії полонених військовослужбовців РСЧА [81, 624 с.].

Отже, джерельна база дослідження є широкою та багатогранною. Найголовнішими її елементами є офіційні німецькі та радянські документи, а також мемуарна література. Використання збереженої джерельної бази передбачає уважне та критичне опрацювання даних документів. Нацистські розпорядження та вказівки мають особливість: їхні творці уникали потенційної юридичної відповідальності, маскуючи свої справжні наміри. Тому користуватися цими джерелами слід обережно, застосовуючи метод джерельної критики. Часто певні вказівки та розпорядження щодо в'язнів містяться в економічних документах та розвідувальних доповідях німецької ГА «Південь». Джерельна інформація часто має непрямий характер або зазнавала цензурування. Мемуарна література дає змогу реконструювати певні обставини становища військовополонених, проте користуватися нею слід обережно. Часто автори спогадів подають інформацію, яка піддавалася цензурі або свідомим деформаціям ідеологічного чи психологічного характеру.

1.3.Методологічні засади дослідження

Кожне наукове дослідження має власну методологічну базу – сукупність прийомів, методів і способів його проведення. Науковий метод є сукупністю правил і прийомів дослідження явищ і закономірностей природи, суспільства та мислення [148, с.7]. На сучасному етапі розвитку історичної науки методологію можна визначити як сукупність підходів, методів і технологій, сформованих на підставі й під впливом вивчення предмета дослідження й застосованих під час наукового освоєння проблеми. Метою практичного застосування методології історичного дослідження є вивчення явищ та процесів, а також їх аналітичне осмислення задля підтвердження або спростування раніше запропонованих тез і висновків, або їх часткового коригування. Також метою методології виступає порівняння та перевірка достовірності наукових здобутків попередників у

вивченні обраної автором тематики дослідження [113, с.139]. Методологічна база кандидатської роботи спирається на наукові принципи історизму, системності та об'єктивності.

Методологічні знання розвиваються та функціонують на двох гносеологічних рівнях: дисциплінарному та індивідуальному. Дисциплінарний рівень проявляється в рефлексії над колективним досвідом застосування методів наукового дослідження. Причому даний рівень можна використовувати в межах науки в цілому, спеціальної наукової дисципліни, галузі окремої науки. Дисциплінарна методологія сприяє розвитку наукових знань внаслідок поєднання різних методологічних підходів для розвитку старих способів одержання знань та появи нових наукових методів в емпіричному та теоретичному значеннях дослідницької роботи. Індивідуальний рівень методологічних знань є системою підходів окремого науковця. Він може при цьому запозичувати методи своїх попередників, колег або сучасників. Таке методологічне запозичення не є порушенням наукових норм, оскільки метод становить собою універсальний спосіб наукового пізнання світу [170, с.22]. Поєднання індивідуального та дисциплінарного рівнів гносеології наукового дослідження сприяють глибинному осягненню закономірностей історичного буття України та світової спільноти. Однак слід наголосити, що в процесі вивчення принципово нових тем дисциплінарний рівень завжди має переважати над індивідуальним. Наприклад, вивчення мемуарних джерел з історії життя військовополонених вимагає залучення методів дисциплінарного гносеологічного рівня спеціально-історичного характеру: історично-типологічного, ретроспективного, методу джерельної критики тощо.

У процесі роботи над проблемою становища військовополонених у нацистських таборах було дотримано всіх вимог до точного формулювання теми. Окремі науково-популярні видання часто порушують методологічний принцип однозначності формулювання, коли змішують поняття «концентраційний табір» і «табір військовополонених». Військовополонені мали власний юридичний статус і їх не слід змішувати з поняттями «злочинець»,

«диверсант», «партизан». Варто зауважити, що в науковій літературі дискусійним залишається співвідношення поняття «військовополонений» та «колабораціоніст» [186, с.12]. Представники радянської історіографії широко трактували поняття злочинного співробітництва населення окупованих земель СРСР із нацистською владою. Комбатанти – особи, які належать до складу збройних сил воюючої сторони і беруть безпосередню участь у бойових діях. Військовий полон міжнародно-правові документи визначають як стан, в якому знаходиться комбатант, захоплений противником і позбавлений свободи. Водночас, для методологічного розуміння цього поняття слід не забувати, що полонений володіє всіма правами людини. Дане твердження випливає з досвіду міжнародних договорів, які регулювали певні сторони військового полону [228, с.267]. Тобто цивільне населення ніколи не може отримати такого статусу. Хоча саме правове поняття «військовополонений» виникло не відразу.

Дослідницька практика вимагає для реалізації наукових принципів застосування різноманітних наукових методів. Дана сукупність прийомів, засобів, способів і операцій була спрямована на виявлення, осмислення, систематизацію та аналіз динаміки розвитку процесів, які стосувалися створення, функціонування системи німецьких таборів та особливостей перебування в них військовополонених. Важливо зазначити, що використання різноманітних наукових методів у процесі роботи над дослідженням сприяє досягненню очікуваного кінцевого результату дисертації [120, с.5].

З метою комплексного вивчення теми було поєднано різні загальнонаукові методи: дедукцію, індукцію, історичний та логічний, методи типології, класифікації та аналогій, критичного аналізу, абстрагування, системно-структурний. Також було використано міждисциплінарний метод – картографічний. Масштаб застосування різних методів у процесі написання наукової роботи залежав від цілі їхнього застосування. Деякі методи виступають головними інструментаріями на конкретно-емпіричному рівні освоєння проблематики. Інші методи загальнонаукового характеру допомагають вирішити широкі або генералізовані дослідницькі завдання. Метод аналогії у даному

випадку пов'язаний з перенесенням важливих рис побутового та юридичного становища військовополонених у великих за розміром ТВ на інші подібні установи. Системно-структурний метод дозволяє узагальнити дані про систему німецьких ТВ і вивчити їхні загальні закономірності виникнення, функціонування та змін цього комплексного організаційного явища. Системно-структурний метод активно застосовується в працях представників польської та німецької історіографії [123, 487 с.; 281, с.23 – 31; 283, с.77 – 107]. Порівняння сучасного та минулого бачення проблеми в історіографічній літературі дозволяє знайти оптимальний рівень істинності наукового знання щодо перебування військовополонених у РКУ та в ЗНВА.

Метод абстрагування – виділення в уяві суттєвих особливостей і зв'язків об'єкта наукового дослідження і нехтування при цьому його другорядними ознаками. У випадку вивчення становища військовополонених у нацистських таборах важливим є виділення базових характеристик даного становища і приділення меншої уваги конкретно-індивідуальним випадкам, які не впливали на загальний хід історичних подій у місцях примусового утримання полонених комбатантів. Необхідно наголосити, що не кожна ознака, риса або характеристика об'єкта дослідження може бути основою для формулювання загальних умовиводів і висновків [113, с.141]. Така ознака повинна відображати важливе явище історичної реальності. Наприклад, масова смертність військовополонених узимку 1941-1942 рр. за допомогою методу абстрагування може бути визначена важливою характеристикою становища полонених військовослужбовців у РКУ та в зоні військової окупації. Таке явище просто неможливо обминути фаховому історичу при описі та аналізі тодішніх подій і явищ. Натомість окремі випадки гуманного ставлення німецьких комендантів ТВ до своїх підопічних можна визначити як конкретний випадок, і тому таке явище не є закономірністю в статистичному та політико-правовому вимірах. Унаслідок застосування методу абстрагування відбувається не лише формування абстрактних понять, а й виявляються головні тенденції певних історичних процесів. Таким процесом є саме виживання полонених в табірних умовах

нацистської Німеччини. У дисертації використано два головні різновиди абстрагування: ізольоване та узагальнене. Ізольоване абстрагування – виділення досліджуваних процесів і явищ із цілісної наукової проблеми. Прикладом ізольованого абстрагування є виділення певної дискримінованої категорії в'язнів, яка піддавалася репресивним діям з боку німецької військової адміністрації, спеціальних служб або інших органів безпеки тоталітарної держави. Факт дискримінації стає суттєвою ознакою саме після виділення його як окремого явища. Така логічна операція доводить масовий і поширений характер расово-політичної дискримінації [231, с.95]. Узагальнене абстрагування – процес, що дозволяє здійснити генералізовану комплексну оцінку даних явищ, фактів, процесів. Загальна оцінка еволюції ставлення військових командирів і цивільних урядовців до трудової та воєнної експлуатації полонених і змін їхнього побутового, юридичного та соціального становища упродовж 1941-1944 рр. є зразком узагальненого абстрагування, оскільки в даному випадку автор виділяє саме постійну і важливу генералізовану ознаку.

Варто зауважити, що надмірне застосування методу абстрагування призводить до залучення малої кількості джерел, спрощення сприйняття об'єкта та предмета наукового дослідження. Тому автор намагався уникати гіпертрофованого залучення абстрактних оцінок у вивченні теми наукової роботи.

Першим різновидом аналізу виступає джерельна критика або метод критичного аналізу джерел. Оповідні джерела демонструють високий рівень суб'єктивності авторів в описі своєї ролі в історичних процесах. Таке твердження є аксіоматичним у історичній науці. Серйозна джерельна критика потрібна і у випадку вивчення документальних джерел німецького та радянського походження. На думку історика О. Дедика, критичний аналіз слід застосовувати не лише при розгляді джерельного матеріалу. Його слід брати до уваги при вивченні наукових праць радянського часу, адже справжні «засекречені» історичні події не завжди були доступними для широкого загалу

[211, с.45]. Варто зауважити, що проблема становища військовополонених у джерелах відображена не зовсім повно не тільки внаслідок політичних причин. Інколи самі полонені здійснюють своєрідну «психологічну цензуру» своїх мемуарів або свідчень.

До окремого різновиду аналітичного загальнонаукового методу належить системно-структурний аналіз. Завдяки застосуванню цього засобу наукового історичного пізнання стає можливим відтворення процесів, ситуацій і фактів та формування комплексних уявлень про предмет дослідження. Системно-структурний аналіз особливо корисний з погляду реконструкції владної конфігурації німецьких установ, які керували справами військовополонених. Також даний засіб пізнання дозволяє вивчити зміни становища військовополонених у контексті військово-політичних подій та демографічних змін у складі німецьких трудових ресурсів. Система нацистських таборів військовополонених виступає основою для такого виду аналізу [113, с.142].

Кількісно-якісний аналіз дозволив визначити кількість військовополонених у німецьких таборах у РКУ та в зоні військової адміністрації, а також рівень їхнього забезпечення та залученості до бойових дій на боці країн Осі. Такий вид аналітичного методу відіграє роль головного дороговказу для майбутніх наукових досліджень. Дослідження долі жінок-військовополонених є можливим тільки при застосуванні кількісно-якісного аналізу. Окремі дослідження побудовані саме на науковій розробці гендерних аспектів військового полону в рейхскомісаріаті «Україна», прифронтовій зоні та загалом на окупованих східних територіях [238, с.145 – 152].

Відбір даних для аналізу є особливо складною проблемою, адже джерела містять багато цифрових та інформаційних показників. Проблема обсягу інформації є достатньо важливою, адже часто інформація про військовополонених була засекреченою. Наприклад, до початку ХХІ століття перебування японців-військовополонених на території Української РСР було маловідомим явищем унаслідок секретного режиму діяльності радянських ТВ та тодішніх архівних установ. На основі віднайденної інформації український

історик О. Потильчак повернув дану проблему до наукового обігу. Вона стала методологічною основою науково-дослідницького проекту [244, с.667]. На підставі підтвердженої гіпотези можна побудувати логічно впорядковане та обґрунтоване знання про об'єкт та предмет дослідження. Попередній відбір даних для аналізу необхідний також у разі, якщо джерела містять малу або недостатню кількість інформації [113, с.143]. За таких умов для характеристики об'єкта та предмета була потрібна всебічна оцінка надійності сукупності первинних даних. Певні офіційні документи містять мінімальну інформацію. Тільки на основі порівняння, зіставлення та доповнення її даними з інших джерел, зокрема із мемуарної літератури, з урахуванням географічного та хронологічного контексту можна отримати максимально достовірну інформацію. Тому ретельний відбір матеріалів для аналізу слугує одному з головних завдань історичної науки - створенню доказової, аргументованої картини історичного буття.

Традиційні методи дедукції та індукції було використано при роботі зі збереженими історичними джерелами із теми дослідження. Дедукція допомогла простежити загальні закономірності нацистської політики щодо військовополонених і полегшити дослідження окремих ТВ в контексті їхньої належності до загальної системи. У цьому випадку логічне сходження від загального до конкретного вдало поєднувалося із системно-структурним методом. Принцип застосування методу дедукції передбачає, що окремі положення виводяться із загальних законів (аксіом, постулатів, правил). Гіпотетико-дедуктивний спосіб знаходження наукової істини є важливим при вивченні правового статусу військовополонених. Загальні постулати міжнародного гуманітарного права є відправною аксіоматичною точкою в застосуванні дедуктивного методу. Проте, недолік дедукції полягає в її непридатності до вивчення унікальних фактів та непередбачених ситуацій, які часто траплялися в системі німецьких таборів (саботаж, утечі, вбивства представників табірної поліції тощо).

Метод індукції полягає у створенні доведених узагальнень на основі віднайдених конкретних фактів. Наприклад, шляхом його застосування особисті настрої полонених військовослужбовців та їхні політичні погляди було детерміновано як явища, що впливали на їхню подальшу долю в німецьких таборах. Індукція має важливе значення при висвітленні примусової праці військовополонених та інших осіб, які були підконтрольними німецькій цивільній адміністрації або військовому командуванню [157, 283 с.].

Метод узагальнення допоміг сконцентруватися на опрацюванні наукової літератури та джерел з метою відбору найбільш істотних даних про систему ТВ в окупованій Україні. Узагальнення дозволяє створити адекватне розуміння місця в'язня в націонал-соціалістичній системі та зміни його статусу в позитивний або негативний бік. Такий спосіб знаходження істини є важливим з огляду на великий об'єм інформації та наукової літератури з даної проблематики. Метод типологізації полягає у відтворенні типових рис певного історичного явища, які є відносно сталими впродовж обраного часу для вивчення об'єкта вивчення в географічному та хронологічному контекстах. Застосування цього методу дало змогу виявити типові особливості ставлення військово-політичного керівництва Німеччини до проблеми масового військового полону на окупованих теренах СРСР, зокрема і в РКУ та в зоні військової адміністрації. Типологізоване бачення стратегії нацистського керівництва щодо військовополонених не виключає певної еволюції даного ставлення в контексті формування допоміжних підрозділів вермахту для виконання бойових завдань на Східному фронті. Активне використання цього методу дозволяє виділити основні риси військової структури Німеччини, яка стала своєрідним акумуляційним пунктом для полонених, які перейшли на бік вермахту. У книзі «Історія західноєвропейських армій» метод типологізації використовується щодо військової структури Німеччини, що є важливим для розуміння німецької системи таборів військовополонених [132, с.464].

Метод аналогії – спосіб дослідження, у процесі використання якого знання і дані про об'єкт вивчення виводяться з уявлень, що склалися про інший

подібний об'єкт. Аналогія сприяє встановленню верифікованої інформації щодо тих процесів і явищ, які стали таємними або втраченими. Наприклад, інформація щодо ТВ на території Німецької імперії може бути перенесена з певними застереженнями на територію окупованих вермахтом українських земель. Постійне використання методу аналогії робить історичне знання гіпотетичним, сумнівним, породжує скептицизм. Однак у складних випадках, коли рівень збереженості певних частин джерельної бази є достатню низьким, історики змушені використовувати такий метод.

У науковій праці також було застосовано такі методи, як метод порівняння та класифікації. Порівняння зачіпає сфери компетенції нацистського апарату безпеки та регулярних збройних сил. Для усвідомлення становища військовополонених у таборах слід розуміти питання управління цими установами. Метод порівняння широко застосований у зіставленні цифрових параметрів споживання за фізіологічними нормами здорової працездатної людини та табірних пайків. Класифікаційний метод дозволяє відокремити різні групи військовополонених. Даний метод дозволяє доповнити та розширити інформаційну базу та кількісні показники наукової проблеми становища військовополонених. Нехтування класифікаційним методом може призвести до завищення або заниження певних статистичних показників. Наприклад, приблизно 200 тисяч радянських військовополонених не повернулися до СРСР після закінчення Другої світової війни. Проте офіційна статистика зарахувала їх до зниклих безвісти [266, с.173].

До спеціально-історичних методів, які були застосовані в роботі, належать такі: історично-порівняльний, проблемно-хронологічний, історично-типологічний, історично-системний, ретроспективний. Усі ці способи дослідження є неодмінними складовими наукової роботи історика. Саме ці прийоми роботи науковця є найбільш відповідними для сучасної історичної науки. Оскільки становище військовополонених у нацистських ТВ належить до комплексних і багатогранних наукових проблем, для її вивчення необхідно застосувати кілька спеціально-історичних методів.

Історичний або історично-генетичний метод – універсальний інструмент дослідження. Він становить собою провідний спосіб дослідження і комплекс прийомів, що спрямовані на аналіз становища полонених військовослужбовців у нацистських таборах у процесі розвитку. Історичний метод дозволяє виявляти ключові для науковця причинно-наслідкові або каузальні зв'язки між різноманітними подіями минулого. Застосування цього методу дозволило простежити певну еволюцію планів націонал-соціалістичної політичної еліти Німеччини щодо використання праці полонених військовослужбовців в РКУ та ЗНВА. Метод дав змогу з'ясувати основні зміни в стратегії і тактиці керівництва Управління у справах військовополонених у сферах конвоювання, постачання, трудової мобілізації та репресій у середовищі в'язнів. Порівняльно-історичний метод дозволив осмислити різноманітні підходи структурних підрозділів рейху до проблеми масового військового полону. Даний метод дослідження дав змогу поєднати історичні витоки табірної системи в окупованих Німеччиною територіях і порівняння позицій окремих центрів впливу на становище полонених солдатів і офіцерів. Учені, які займаються подібною проблематикою, використовують порівняльно-історичний метод. Наприклад, визначний англійський учений Я. Кершоу використав порівняльно-історичний метод у біографічному дослідженні Гітлера. Він порівнював зміст офіційних розпоряджень і службового листування представників різних структур нацистської влади. Даний спосіб пізнання довів науковця до висновку, що державний механізм управління націонал-соціалістів мав хаотичний і неорганізований характер [134, с.119]. Порівняльно-історичний метод допоміг з'ясувати спільне та відмінне у практичних діях радянських і німецьких органів безпеки щодо військовополонених. Тому порівняльно-історичний метод суттєво впливає на зміст і висновки наукової праці. Систематичне та послідовне застосування порівняльно-історичного методу дає змогу відкинути помилкові твердження і спростувати хибні тези, зіставляючи різні джерела, факти, ситуації. Компаративний метод є особливо цінним у контексті порівняння радянських і німецьких таборів військовополонених. Первинна історична інформація

показує, що обидві країни за типом політичного врядування належали до партократичних тоталітарних режимів. Особливо сильно суспільно-політичні обставини життя, які впливали на долю військовополонених виявляються в окремих пам'ятках мемуарної літератури [97, 364 с.; 98, с.108 – 131; 101, 239 с.; 102, 383 с.]. Водночас слід звернути увагу, що кількість жертв у нацистських установах утримання полонених військовослужбовців значно перевищує подібні цифри в радянських ТВ. Аналіз сучасної наукової літератури дозволяє стверджувати, що радянська політична система мала серйозні вади (підпорядкованість людини державному апарату, позасудові покарання, масові репресії, переслідування осіб за національними та релігійними ознаками тощо), проте ніколи не намагалася свідомо вбивати військовополонених-німців. Тому метод історичних порівнянь стимулює науковий пошук і має вагоме значення в дослідженні проблеми масового військового полону.

Історично-типологічний метод забезпечив виявлення однотипних властивостей і ознак у різних суспільних подіях, процесах і явищах. Історично-типологічний метод передбачає вивчення військових, соціальних і політичних подій як комплексних мінливих процесів. Такі події мають становити певний історичний тип. Реконструкція типового військовополоненого, типового ТВ, типового режиму утримання або стандартного розміру харчування є основою для загального висновку кандидатської роботи. Історично-типологічний метод подібний до групування та класифікації [113, с.146]. Проте він є ширшим за них у контексті охоплення значних і внутрішньо однорідних явищ, які необхідні для максимально повної характеристики об'єкта.

Історично-системний метод сприяв з'ясуванню суті подій минулого у їхній взаємозалежності та взаємообумовленості. Націонал-соціалістична система, Збройні сили Німеччини, гітлерівська система безпеки, міжнародне гуманітарне право є складними системами. При вивченні становища військовополонених слід завжди ретельно працювати з усіма аспектами комплексної проблеми. Наприклад, пізнавальна стаття Г. Взарової щодо формування з військовополонених Туркестанського легіону містить матеріал тільки про один

легіон як виключне, одиничне явище. Автор досконало з'ясував об'єкт наукового дослідження, проте повне ігнорування історично-системного методу призвело до прогалин у висновках щодо ролі військовополонених у бойових операціях вермахту на Східному фронті [202, с.39 – 46]. Тому у процесі написання наукового дослідження становище військовополонених розглядалося як єдність одиничних елементів і загальних процесів, які поєднувалися у формі системи.

Ретроспективний метод полягає у вивченні явищ за допомогою ґрунтовного аналізу їхніх причин, передумов і початкових етапів їхнього існування. Ретроспекція передбачає аналітичний розгляд історичного процесу з часу його початку і до завершення. Вона спрямована на «рух у минуле» при розгляді певних процесів або явищ. Ретроспекція дозволяє проникнути в основу багатьох важливих історичних фактів. Наприклад, ретроспективний метод є дуже корисним при вивченні системи німецьких ТВ, оскільки в повному обсязі дана система почала своє функціонування під час наступальних операцій вермахту в Польщі у вересні-жовтні 1939 р. З 1941 до 1944 р. вона також змінювалася, і ретроспективний метод демонструє зміну організаційної структури ТВ та принцип підпорядкування табірних комендантів вищим керівникам вермахту (а з 1944 р. – формуванням СС). Дослідник А. Адров вказує на необхідність поєднання ретроспективного методу з особистими спогадами військовополонених і очевидців полону. Історична пам'ять учасника подій у ретроспективному контексті має залишатися без надмірного редакційного або корегуючого втручання дослідників [192, с.29]. Тому ретроспективний метод поєднувався у процесі створення дослідження з особливою увагою до біографічних описів очевидців подій.

З-поміж загальнонаукових методів наукового дослідження важливе місце займає статистичний метод. У сучасній історичній науці є поширеною думка про відносність певних числових показників, якщо наукова проблема зачіпає масштабні явища минулого. Наприклад, на сьогодні складним питанням залишається встановлення кількості загиблих військовополонених, виявлення й облік місць їхнього поховання [227, с.99]. Важливо розуміти відмінність між

цифровими показниками кількості полонених радянських військовослужбовців за німецьким баченням та за стандартами радянських органів військової статистики. Німці зараховували до полонених всіх осіб, захоплених в ареалі бойових дій внаслідок тактичної, оперативної або стратегічної поразки радянських військ. Увагу на таку обставину звернув український історик О. Марінченко з Дніпропетровського національного університету [232, с.151]. На частоту подібних явищ, які призводять до науково некоректної статистики, вказує і нідерландський дослідник К. Беркгоф [110, с.6]. Часто цифрові дані німецьких джерел становлять собою сумнівні показники з наукового погляду. Німецькі автори мали схильність завищувати загальну кількість радянських військовополонених та применшувати число тих осіб, які загинули в умовах військового полону у результаті поганого поводження, епідемічних хвороб та голоду [224, с.72]. Радянські історики применшували загальну кількість полонених солдатів і офіцерів. При цьому вони виявляли в своїх працях тенденцію завищувати число жертв у нацистських ТВ. Проблема статистичного методу також полягає в неможливості точного визначення масштабу осіб, які пройшли через військову службу в німецьких допоміжних підрозділах. У даних бойових одиницях, на думку ученого А. Боляновського, відбувалася постійна ротація внаслідок загибелі, дезертирства, захоплення в полон противником та переведення комбатантів до інших частин вермахту [113, с.148].

Використання комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів робить можливим і релевантним цілісне знання про історичне минуле. Застосування вищезгаданих методів допомогло з'ясувати історичні події, процеси та явища, зробити якісно нові узагальнення та висновки на основі джерельної бази українських архівів. Застосування багатьох методів допомогло розглянути історичні процеси, факти та трансформації відповідно до поставлених дослідницьких завдань.

Отже, методологічна база кандидатської дисертації базується на принципах науковості, об'єктивності, системності та історизму. У процесі опрацювання теми наукової праці були використані загальнонаукові,

міждисциплінарні та спеціально-історичні методи. Комбінація та взаємопереплетення даних методів дозволили відтворити верифіковану та релевантну картину становища військовополонених в РКУ та ЗНВА в період червня 1941 – жовтня 1944 рр. Детальне вивчення актуалізованої та потенційної інформації джерельної бази історичного наукового дослідження є можливим при використанні різноманітних методів. Методологія воєнно-історичного дослідження обов'язково повинна спиратися на принцип критичного ставлення до наявних історичних джерел.

Загалом можна стверджувати, що історіографічна основа наукового дослідження є досить значною за обсягом. Три аспекти життя військовополонених практично не представлені в науковій літературі: правовий статус, медичне обслуговування та система використання їхньої праці. Джерельна база дослідження включає німецькі та радянські офіційні документи, а також матеріали мемуарної літератури. Вона охоплює питання офіційного статусу військовополонених, а також обставини їхньої праці на залучення до німецьких охоронних і військових структур. Окремими видами джерел слід користуватися обережно та коректно, звертаючи увагу на необхідність критичного ставлення до інформації, яка в них наведена. Методологічною основою наукової праці виступають принципи науковості, об'єктивності та історизму, а також комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціально-історичних методів. Саме поєднання загальнонаукових методів із суто історичними дозволяє відтворити об'єктивно істинну реальність, у якій перебували військовополонені в нацистських таборах на теренах окупаційних зон.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ І ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ

2.1. Правовий статус військовополоненого в нацистських таборах

Упродовж століть відбувалося оформлення правового статусу військовополоненого. Проблема правового статусу має подвійну складову. Перша складова – розуміння правового статусу як проблеми міжнародної юридичної системи. Друга, суто історична, складова полягає в розумінні правового статусу військовополоненого з боку тоталітарних режимів ХХ сторіччя. Для дослідження статусу полонених військовослужбовців як проблеми міжнародного гуманітарного права слід звернути увагу на еволюцію ставлення до вищезгаданої соціальної групи в різні епохи історичного розвитку людства. У країнах Стародавнього Сходу військовополонені піддавалися тортурам і часто поповнювали ресурс рабської праці. Давні єгиптяни мали звичай відрубувати таким людям праву руку на знак перемоги. У персів епохи Ахеменідів військові бранці ставали домашньою прислугою. В середні віки військовополонених почали обмінювати за викуп. Військові бранці перетворилися на джерело отримання прибутку.

Тільки в другій половині ХІХ століття військовополонені в міжнародному праві були визначені як окрема юридична категорія. Провідні європейські держави прагнули мінімізувати потенційні загрози для своїх полонених комбатантів. Перша спроба кодифікувати ставлення до полонених військовослужбовців була здійснена в другій половині ХІХ століття. Усі негативні сторони військового полону, такі як знищення бранців, неконтрольоване використання їхньої праці, обмеження їхніх основних прав, повна ізоляція та неможливість спілкуватися з родичами вже давно хвилювали міжнародну громадськість. У 1863 році виник Міжнародний Комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ). Він поставив за мету організацію допомоги жертвам збройних конфліктів. Штаб-квартира вищезгаданої світової організації з дня її

заснування знаходиться в Женеві. Створення МКЧХ свідчило про гуманізацію суспільного ставлення європейських країн до військових бранців та інших осіб, які зазнали шкоди внаслідок бойових дій. Першим серйозним кроком на шляху поліпшення умов перебування в полоні стала угода 1864 р. у Женеві «Про покращення долі хворих і поранених на полі бою».

Комбатанти, що потрапили до рук противника, розглядаються як військовополонені з моменту захоплення. З моменту потрапляння військовослужбовця під владу воюючої країни починається юридичний відлік існування його статусу військовополоненого. Право на статус військовополоненого також мають особи, які на законній підставі перебувають зі збройними силами противника, але не належать до них. До таких осіб належать постачальники, військові кореспонденти, цивільні члени екіпажів військових літальних апаратів або суден флоту, представники робочих команд [298, с.114].

Стаття 12 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими встановлює дуже важливий принцип: «Військовополонені знаходяться під владою ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, що взяли їх у полон». Це означає, що держава, під владою якої вони знаходяться, несе відповідальність за все, що з ними відбувається.

Особиста власність військовополонених є недоторканною. Сторона, яка тримала під своїм контролем цих осіб, могла вилучати в них певні речі. До них належать: зброя, коні та цінні військові папери [78, с.8]. Такі предмети вилучалися з метою уникнення інцидентів та отримання важливої інформації.

Головний зміст цієї Конвенції викладений у статті 13, де записано: «З військовополоненими слід завжди поводитися гуманно», військовополонені повинні завжди користуватися захистом «особливо від будь-яких актів насильства або залякування, від образ та цікавості натовпу». Застосування військових репресалій забороняється. Крім того, вони «за будь-яких обставин мають право на повагу до їхньої особистості та гідності» [150, с.50]. Конвенція про поводження з військовополоненими детально регламентує порядок їхнього

утримання: розміщення, забезпечення їжею та одягом, вимоги гігієни та надання медичної допомоги, релігійну, інтелектуальну і фізичну діяльність та інше. Військовий бранець за допомогою цього юридичного документа отримує як загальний захист (гарантування прав людини та громадянина), так і спеціально-правові гарантії (дотримання правових гарантій полоненого військовослужбовця) [150, с.50]. Саме держава, яка полонила ворожого військовослужбовця, несе повну правову відповідальність за дотримання його прав. Тобто міжнародні документи виключали військовополонених з поняття «воюючої особи», проте зберігали за ними права цивільної людини. Радянська політична верхівка ігнорувала у своїй повсякденній репресивній практиці норми міжнародного гуманітарного права. Документи американської розвідки свідчать про зневажливе ставлення до права з боку Сталіна та його оточення [312, арк.7].

Німеччина у часи Веймарської республіки 1919-1933 рр. дотримувалася основних норм міжнародного гуманітарного права і брала участь у роботі відповідних світових форумів. Прихід до влади Гітлера змінив ситуацію докорінно. Таким чином, порушення міжнародного гуманітарного права закладалися вже перед початком безпосередніх бойових дій. Гітлерівська політична система призвела світ до Другої світової війни у 1939 р. Націонал-соціалістичний режим, який управляв Німеччиною впродовж 1933-1945 рр., відкидав будь-які міжнародно-правові норми у війні проти Радянського Союзу. Гітлер у одному зі своїх наказів від 2 липня 1941 р. наголошував: «Будь-яка людяність стосовно військовополонених суворо переслідується» [270, с.68]. Ставлення націонал-соціалістичної влади до гарантій прав військовополонених найкраще ілюструє ситуація, яка склалася з радянськими політичними комісарами. Полонений німецький солдат Вольфганг Шарте проходив військову службу в другій роті третього загону винищувачів танків. Радянським слідчим він надав цінну інформацію щодо гітлерівського розуміння прав військовополоненого: «За день до нашого наступу проти Радянського Союзу офіцери нам заявили таке: «Якщо ви дорогою зустрінете російських комісарів, яких можна розпізнати по радянській зірці на рукаві, та російських жінок у

формі, то їх негайно потрібно розстрілювати. Хто цього не зробить і не виконає наказу, той буде притягнутим до відповідальності і покараним» [92, с.53]. На етапі бойових інструкцій німецькі військові командири заохочували дискримінаційне ставлення до окремих категорій комбатантів.

Стаття 49 дозволяє країні, що тримає в полоні, «використовувати працездатних військовополонених як робочу силу». Однак із цього правила є винятки: офіцери ні в якому разі не можуть бути насильно залучені до роботи, а від полонених унтер-офіцерів можна тільки вимагати здійснення нагляду за роботами; також забороняється використовувати військовополонених на небезпечних роботах без їхньої згоди.

Особи, що перебувають у полоні, підкоряються законам, статутам та наказам, що діють у збройних силах країни, що тримає їх у полоні. Згідно зі статтею 82 Конвенції у випадку протиправних дій до військовополоненого можуть бути застосовані судові та дисциплінарні заходи. Однак віддані до суду військові бранці мають право на належне судочинство і у випадку засудження не втрачають статусу військовополонених, однак їхня репатріація може бути відкладена до закінчення строку покарання. Перебування в полоні завершується, як правило, «по закінченню воєнних дій», коли військовополонені «визволяються та підлягають репатріації» [150, с.50].

Утримання в полоні за деяких обставин може завершитися раніше. важкопоранені та важкохворі військовополонені повинні бути відправлені на батьківщину або госпіталізовані в нейтральних країнах, як тільки вони будуть у стані, що дозволяє їхнє перевезення. Не чекаючи закінчення війни, конфліктуючі сторони з гуманних міркувань можуть домовитися про обмін військовополоненими.

І ще один випадок, коли визволення з полону може бути здійснене до закінчення бойових дій. Це визволення під слово честі та зобов'язання не брати участь у бойових діях до закінчення збройного конфлікту. Ця можливість гарантується за старим лицарським звичаєм - звільненням під слово честі [150, с.51].

Міжнародне гуманітарне право міжвоєнного періоду мало дві основні мети. По-перше, міжнародне законодавство обмежує воюючі країни або сторони у виборі засобів, механізмів, інструментів ведення бойових дій. Даний підрозділ правових норм і процедур називається «право Гааги». По-друге, комплекс міжнародних гуманітарних документів захищає осіб, які не беруть участі у військових діях. Дана категорія юридичних норм має назву «право Женеви». Регулювання перебування особи у військовому полоні належить до обох юридичних категорій, але передусім стосується «права Женеви» [150, с.35].

У час Першої світової війни воюючі сторони намагалися дотримуватися гуманних положень міжнародного права. На території Австро-Угорщини полонені російської імператорської армії українського походження в місті Зальцведелі мали можливість задовольняти свої національно-культурні потреби. У зимовий час у австрійському ТВ діяла школа, де викладалися українська мова, історія України, фізика, геометрія, географія, спів, малювання, гімнастика [177, с.113]. Умови побуту та матеріальне забезпечення російських військовополонених в Австро-Угорщині часто були складними, проте цілеспрямованих знущань з боку адміністрації та охорони ТВ не відбувалося. В'язні могли задовольняти свої релігійні та культурні потреби [303, с.6]. У період Веймарської республіки (1918-1933 рр.) офіційні німецькі структури продовжували визнавати правочинність Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр., а також ратифікували Женевські документи 1929 р.

Поява тоталітарного режиму в Німеччині припинила спроби гуманізації ставлення до військовополонених. З 1933 р. Німеччина опинилася під владою НСДАП. Нацистська ідея зверхності германських народів над рештою людства суперечила головним положенням Женевської конвенції 1929 р. Проте гітлерівське керівництво дотримувалося суперечливої юридичної тактики. Керівництво військових і правових установ Німеччини з 1933 р. до 1939 р. формально дотримувалося основних положень міжнародного гуманітарного права, однак відбувалася ревізія класичних юридичних норм. Дані тенденції створення «нового права» посилювалися у період Другої світової війни. Такий

перегляд передував трагічним подіям 1941-1942 рр. Зміни відбулися в 1935 р. Правосуддя мало звільнитися від принципу правового позитивізму у дотриманні закону, а свобода інтерпретації права мала відкрити усі двері націонал-соціалістичним уявленням і «здоровому народному сприйняттю». Це відбулося в тому числі завдяки закону про зміну кримінального кодексу від 28 червня 1935 р., який, випереджаючи заплановану всеохоплюючу реформу кримінального права, мав створити так звану «аналогію» основи судової практики [114, с.346].

Нове положення проголошувало, що надалі судді мали перевіряти не тільки наявність кримінального діяння згідно з буквальним викладенням закону, а й те, чи «zasлугує» вчинок «згідно з основною ідеєю кримінального закону або зі здоровим народним сприйняттям на покарання». Таким чином, суддям-нацистам надавався широкий простір для інтерпретації закону, а принцип «немає покарання без закону» було спотворено ще більше [114, с.347]. За підрахунками американського органу державного обвинувачення на Нюрнберзькому процесі проти юристів, трьом складам злочину, за які до 1933 р. могла бути присуджена смертна кара, протистояла у 1933-1945 рр. законна загроза смертної кари не менш, ніж у 46 випадках. Драконівське загострення положень кримінального права значно посилювалося внаслідок відповідних змін кримінального судочинства, які набули чинності разом із розпорядженням про спрощення судочинства у день початку війни 1 вересня 1939 р. Воно ще більше розширило компетенцію надзвичайних судів, дозволило створення нових надзвичайних судів, обмеження захисту і винесення вироку в прискореному процесі судочинства [114, с.348]. Такі репресивні нововведення були підготовкою до злочинної практики ставлення до військовополонених з боку вермахту впродовж 1939-1945 рр.

Питаннями розміщення військовополонених займалося Верховне командування Збройних сил Німеччини – ОКВ. Воно було створене 4 лютого 1938 р. на основі військово-політичного управління Військового міністерства. Генеральний штаб вермахту взяв під свою відповідальність усі департаменти колишнього Військового міністерства і практично виконував його функції [132,

с.293]. Управління в справах військовополонених (далі – УСВ) було частиною структури Верховного командування вермахту. Тому начальник штабу ОКВ Вільгельм Кейтель є основним керівником у сфері утримання, розміщення та постачання військовополонених. УСВ поділялося на загальний і організаційний відділи. Загальний відділ займався питаннями службового зв'язку із Міністерством закордонних справ Німеччини та установами, які здійснювали протекцію військовополонених у нацистських таборих. Також компетенція загального відділу Управління в справах військовополонених охоплювала систему розміщення військовополонених, постачання, оплати та інші побутові питання; комунікація німецьких чиновників із МКЧХ, визволення та обміну полонених військовослужбовців. Організаційний відділ УСВ курував питання обліку, статистики, планування, нагляду, особовими справами «начальників військовополонених», комендантів таборів військовополонених і їхніх заступників. Організаційний відділ займався проблемами транспортного забезпечення ТВ, розподілу в'язнів на роботи, обладнання таборів та справи щодо втеч військовополонених [123, с.44 – 45]. Можна стверджувати, що перебування особи в нацистському ТВ регулювалося розгалуженим апаратом військового управління. Упродовж 1941-1944 рр. УСВ було частиною структури вермахту. З середини 1944 р. Управління в справах військовополонених фактично потрапило під повний контроль формувань СС.

На початку Другої світової війни ОКВ запровадило певні правила не тільки щодо військовополонених, а й щодо облаштування таборів військовополонених. Вимоги до цих установ були такими: ТВ мав бути оточений колючим дротом; вікна в ньому мали доповнюватися міцними залізними ґратами, які мали заглиблюватися в стіну не менше, ніж на 10 см; шлях до вбиральні, що розміщувався поблизу житлової частини табору, мав бути обгородженим колючим дротом; підлога, стіни та стеля в приміщеннях ТВ мали виготовлятися з міцних будівельних матеріалів; на дверях у табірних приміщеннях мають бути встановлені поперечні дерев'яні бруси, для зовнішніх дверей вони мають бути підвищеної міцності, усі внутрішні та зовнішні двері в

обов'язковому порядку обладнуються навісними замками [187, с.21]. Такі застережні заходи повністю ізолювали військовополоненого від зовнішнього світу. Тому його становище можна прирівняти до перебування злочинця у в'язниці. Вищезгаданий режим утримання перетворював полон на засіб покарання для людей, які опинялися в таборі.

Військово-політичні успіхи нацистської Німеччини влітку та восени 1941 р. призвели до посилення тенденції щодо норм міжнародного гуманітарного права. Нацистська влада не прагнула зважати на інтереси українців та інших народів завойованого Сходу. Фактично можна говорити про створення зони беззаконня [292, с.1046]. Великі обсяги полонених фактично не забезпечувалися ані продовольством, ані медичною допомогою. Зміни в правовому мисленні та практиці особливо проявилися в 1941 р., коли вермахт перемагав на Східному фронті. Німецьке військово командування та УСВ ухилялися від виконання Женевських конвенцій нібито через радянську позицію неприйняття їх у повному обсязі (радянські представники не підписали конвенцію «Про поводження з військовополоненими»). Таке пояснення німецьких керівників є вкрай некоректним із погляду міжнародного права. Стаття 182 Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими» містить таку юридичну позицію: «Положення даної конвенції повинні дотримуватися високими договірними сторонами за будь-яких обставин. Якщо у випадку війни одна з воюючих сторін виявиться такою, що не бере участі в конвенції, то і в цьому разі положення конвенції є обов'язковими для всіх воюючих сторін, які підписали конвенцію» [235, с.122].

Система ТВ була достатньо складною в юридичному значенні. Часто становище військовополоненого залежало від різновиду установи, до якої він потрапляв. Існували такі категорії таборів для військовополонених:

DULAG – Durchgangslager – Дулаг – транзитний (пересильний) табір;

STALAG – Stamanschaftslager – Шталаг – постійнодіючий (стаціонарний табір) для рядового та сержантського складу сухопутних військ;

OFLAG – Offizierslager – Офлаг – офіцерський табір;

MARLAG – Marinelager – Марлаг – табір для рядового та сержантського складу полонених військово-морських сил;

MARLAG “O” – Marine Offizieren Lager – табір для полонених офіцерів військово-морських сил [187, с.20].

На території РКУ та ЗНВА налічувалося не менше 360 таборів військовополонених [Додаток В]. Табори могли змінювати своє розташування та призначення.

На території постійних ТВ облік здійснювався німецькими органами достатньо добре. Про це свідчать архівні матеріали. УКВ намагався повідомити родичів про долю рідних, які потрапили до таборів військовополонених. З-поміж ділової документації Українського комітету взаємодопомоги зберігся список військовополонених з ТВ у Вінниці [21, 53 арк.].

Військовослужбовець у транзитному ТВ часто навіть не реєструвався внаслідок організаційних труднощів у перші місяці війни на Східному фронті. Тому існувало дві можливості: втеча під час конвоювання або загибель унаслідок самовільних випадків насильства з боку німецьких військовослужбовців, які охороняли та супроводжували радянських військовополонених.

Початок бойових дій на Східному фронті в червні 1941 р. продемонстрував, що попри підписання Німеччиною Конвенції 1929 р., критерієм поведінки для військових і державних установ нацистської держави була ідеологія Гітлера. Виходячи з тези, що «більшовизм – смертельний ворог націонал-соціалістичної Німеччини», і мова йде про боротьбу на винищення чужого їй світогляду, розроблені різними військовими та спеціальними органами Вермахту, СС та іншими службами напередодні і безпосередньо в ході війни директиви та інструкції і т.д. про поводження, охорону та утримання радянських військовополонених передбачали в усіх випадках найбільш жорстокі та рішучі заходи. Такі вказівки пояснюються тим, що гітлерівське керівництво розглядало радянських полонених військовослужбовців як ідеологічних супротивників.

13 травня 1941 р. ОКВ дозволило військам застосовувати насильницькі заходи щодо цивільного населення окупованих територій [223, с.65 – 67]. У районі здійснення стратегічної військової операції «Барбаросса» було встановлено режим особливої підсудності. Таким методом німецьке політичне керівництво запровадило на Східному фронті зону легалізованого порушення основних прав людини, у тому числі і військовополонених.

24 травня 1941 р. генерал Браухіч видав «Доповнення до розпорядження «Про особливу підсудність в районі Барбаросса». Воно мало підзаголовок «Наказ про дотримання дисципліни». Документ обмежував найбільш крайні положення розпорядження про режим особливої підсудності. Уривок з наказу демонструє неприпустимість індивідуальних ексцесів щодо полонених червоноармійців: «Солдат мусить відчувати в кожному випадку, що його зобов'язує наказ офіцера, що повинна дотримуватися дисципліна – основа нашого успіху» [123, с.113]. Таким чином, дотримання формальних юридичних процедур певною мірою могло обмежити позасудові вбивства військовополонених. Адже даний документ доповнював, а не скасовував поняття про особливу підсудність.

Розпорядження «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» нівелювало права населення, яке проживало в окупованій Україні та в інших східних територіях. У випадку кримінальних правопорушень з боку німецьких військовослужбовців юридична відповідальність суттєво обмежувалася: «Дії проти цивільного населення противника, які здійснені особами, що належать до вермахту, не підлягають обов'язковому переслідуванню навіть у тих випадках, коли вони є одночасно військовим злочином або проступком» [152, с.87]. Злочини проти полонених червоноармійців взагалі за таких умов не були юридично оформленими діями, оскільки до переміщення особи у транзитний табір її часто не реєстрували. Тому конвоїри знали, що вони можуть уникнути покарання за навмисне та невмотивоване вбивство військовополоненого. Розпорядження «Про військову підсудність...» зробило можливими такі злочини проти людяності, як масовий розстріл цивільного населення в Корюківці 1 та 2

березня 1943 р. [29, арк.13]. Даний приклад демонструє, що цивільні особи та військовополонені могли стати жертвами репресивних дій німецької влади відповідно до юридичних настанов націонал-соціалістичних військових і політичних керівників. У наказі про особливий режим підсудності цивільні особи та полонені військовослужбовці не поділялися на дві різні категорії. Тому приклад розстрілів у Корюківці є доказом реалізації злочинного розпорядження командування Збройних сил Німеччини.

Кількість в'язнів ТВ постійно змінювалася. За даними Г. Кривошеєва загальні втрати полоненими та такими, що пропали безвісті, склали 3 396 400 осіб. До них слід додати невраховані втрати перших місяців радянсько-німецької війни, які склали 1 162 600 осіб [224, с.75]. На початку жовтня 1941 р. німецькі джерела нарахували в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації 445 000 військовополонених, наприкінці жовтня їх було вже 125 000. На 30 листопада 1941 р. в'язнів було 243 000, а 1 січня – 141 600 осіб [138, с.163-164].

6 червня 1941 р. було видано ОКВ «Наказ про комісарів». Даний наказ охоплює не лише категорію військових комісарів ЧА, але і всіх інших (тобто цивільних) радянських політичних працівників. Найбільш цинічним моментом у наведеному наказі є те, що будучи глибоко антигуманним, він приймає за «аксіому» припущення, що комісари нібито будуть діяти нелюдяно, та орієнтується на те, що достатньо однієї підозри у ворожих намірах комісара, і що при вирішенні питання «убити чи не вбити» усе має вирішувати враження. Відсторонення судів, тісна співпраця з нацистською таємною службою безпеки у складі РСХА (далі – СД) – ось нові моменти в історії задокументованих злочинних актів представників вермахту.

Знищення політичних керівників РСЧА було спрямоване на повний контроль над окупованою територією [152, с.13]. Сам факт окупації ще не означає абсолютної влади завойовника. Тому політичні працівники в радянських військових підрозділах були потенційними ініціаторами активних і пасивних форм опору націонал-соціалістичній владі. Слід зазначити, що політичні комісари РСЧА повинні були доповідати уряду та верховному командуванню

Збройних сил Радянського Союзу про дії командирів, які, на їхню думку, вчинили певні незаконні дії або злочинну бездіяльність. Комісари мали вести боротьбу проти боягузів, дезертирів і панікерів у радянських військових підрозділах [156, с.96].

Хто ж був автором НПК? Генерал Варлімонт повідомляє, що автором проекту I частини документа були представники фельдмаршала В. Кейтеля, зате II та III частини додав він сам. Версія ця підтверджується документами.

НПК було передано в письмовій формі тільки командувачам армій та повітряних флотів; командири менших підрозділів були інформовані про зміст НПК усно на нарадах, які відбулися у другій декаді червня 1941 р. [123, с.116].

I скрізь командири корпусів, дивізій і т.д. приймали НПК без протесту, мовчки. Деякі з них, натхненні ненавистю, якою був просякнутий НПК, віддавали підлеглим частинам власні накази, складені в аналогічній лінії. Наприклад, під час наради в Ольштині 12 червня 1941 р. командувач 4-ї танкової групи генерал Гьопнер ознайомив із НПК командирів 41-го танкового корпусу (генерал Райнхардт), 16-го танкового корпусу (тоді ще генерал Манштейн), а також командирів дивізій і їхніх начальників штабів. У той же день Ерїх фон Манштейн видав власний наказ, який закликав війська до нещадного придушення «більшовицьких диверсантів, саботажників та євреїв». А 26 листопада 1941 р. уже на посаді командувача 11-ої армії вищезгаданий генерал у спеціальному наказі закликає армію до нещадної розправи з військовими та цивільними комісарами [123, с.117]. Водночас у мемуарах Манштейн заперечує свою участь у реалізації НПК. Він сформулював свою думку про дане розпорядження: «Якої б ми не дотримувалися думки щодо статусу комісарів з погляду міжнародного права, їхній розстріл після взяття в полон суперечив усім уявленням про солдатську мораль та міжнародне право. Виконання цього наказу загрожувало не лише честі військ, але і їхньому моральному духу. Я через це був змушений доповісти своєму начальнику, що в моїх військах даний наказ не буде виконуватися» [99, с.187]. У післявоєнний час генерал намагався дистанціюватися від злочинів нацистського режиму. Проте НПК був завчасно

продуманим актом, який кардинально розходився з нормами міжнародного гуманітарного права. Необхідно звернути увагу, що НПК був ухвалений до нападу Німеччини на СРСР, а тому може розглядатися як завчасно заплановане порушення основних норм міжнародного права.

З весни 1942 р. НПК фактично вже не застосовувався на практиці. 2 жовтня 1942 р. посаду політичного комісара РСЧА було скасовано. Замість нього виникла така штатна одиниця, як заступник командира з політичної частини (замполіт). Радянське керівництво пояснювало дане рішення необхідністю об'єднання військового та політичного командування в військах [138, с.312].

У післявоєнний час німецький генерал-фельдмаршал Манштейн намагався морально виправдати застосування німецькими військовими установами суворих заходів проти радянських військовополонених. Він писав: «Уже в цей перший день війни нам довелося познайомитися з тими методами, якими велася війна з радянського боку. Одна із наших розвідувальних груп, відрізана противником, була потім знайдена нашими військами, вона була вбита і по-звірячому покалічена. Мій ад'ютант і я багато їздили по районах, у яких ще перебували війська противника, і ми вирішили не віддаватися живими в руки цього ворога» [99, с.190]. Таким чином жорстокість частин РСЧА слугувала нібито підставою для жорсткого поводження з військовополоненими. Однак генерал не називає конкретного військового підрозділу, в якому знаходилася вищезгадана розвідувальна група. Водночас під час бойових дій траплялися випадки спонтанних свавільних убивств полонених із обох боків. Наприклад, у 1943 р. німецькі солдати в Бердичеві розстріляли групу цивільних осіб та полонених військовослужбовців РСЧА [4, арк.17]. Часто дані випадки не документувалися.

На етапі зосередження військовополонених у транзитних ТВ німецькі коменданти намагалися швидко виявити політичних комісарів. Г. Воловик і А. Почечуєв, які перебували як військовополонені в ТВ біля Бахчисараю, згадували, що допоміжні колабораціоністські групи здійснювали ретельний

пошук політичних комісарів. Усіх виявлених осіб концентрували в спеціальному загородженні з колючого дроту. Кожного вечора їх вивозили на розстріл. Почечуєв провів у ТВ шість днів, і щодня німці вбивали по 200 осіб, що перебували в вищезгаданому загородженні [147, с.192]. Наявність посвідчення політичного комісара для націонал-соціалістичного режиму означав страту такої людини. Тому комісари намагалися знищити свої справжні документи перед моментом полонення або взагалі не потрапляти в полон живими.

Політика ОКВ та Верховного командування сухопутних військ Німеччини (далі – ОКХ) щодо військовополонених-євреїв перед початком бойових дій на Східному фронті не була визначеною як окреме питання в документальній формі. Фактично на сьогоднішній день не збереглося прямих наказів Верховного командування вермахту, ОКХ або Управління в справах військовополонених щодо поводження з радянськими військовополоненими-євреями. Наказ генерал-квартирмейстера Вагнера від 24 липня 1941 р. передбачав, що азіатів, євреїв та німецькомовних осіб у полоні не потрібно відправляти до Німецької імперії, а слід використовувати на роботах. Тобто документального аргументу для вбивства євреїв, які були військовослужбовцями Робітничо-селянської Червоної армії, у німецького військового командування в червні 1941 р. не було. Проте коменданти ТВ часто передавали євреїв-військовополонених айнзацгрупам для екзекуції або дозволяли здійснювати розстріли на території ТВ [272, с.44]. За умов ретельної перевірки всіх новоприбулих в'язнів у шталагах та офлагах негайний розстріл загрожував військовополоненим єврейського походження. Б.А. Миндич, який був командиром радянського партизанського загону, втік із полону, хоча був євреєм за походженням. Він згадував про своє перебування в транзитному ТВ (дулазі): «За час перебування в таборі мене ніхто ні про що не запитував і не переписував полонених узагалі» [205, с.225].

Окремі підрозділи РСЧА під впливом радянської пропаганди та усних свідчень про становище червоноармійців у полоні намагалися взагалі не потрапляти живими в полон. Італійський журналіст К. Малапарте в районі

Поділля згадував про такий підрозділ: «Ніхто з цього загону не втік, ніхто не здався в полон, за винятком кількох важкопоранених» [98, с.119].

Німецькі військові та конвоїри часто свавільно зараховували до категорії військовополонених осіб, які не були комбатантами. У Дніпропетровській області під час руху колони військовополонених батьки впізнали свого сина. На місці був перекладач. За велику коштовність конвоїри віддали батькам сина. Проте вони намагалися не зменшувати звітну кількість полонених червоноармійців, тому затримали місцевого цивільного літнього чоловіка. Дана розповідь базується на спогадах очевидців подій 1941 року [178, с.16].

На етапі конвоювання сторонньому спостерігачеві було помітно порушення прав людини з боку німецьких охоронців. На Волині подібну картину побачив відомий український письменник У. Самчук: «У цьому мокрому, туманному, холодному повітрі ті закутані в лахміття фігурки ледве тримаються на ногах і нагадують шматки землістої глини...Я ще бачив полонених «проклятого царського часу» і можу їх рівняти. Тоді це були все-таки люди, а тепер це лише фігурки, які інколи падають на асфальт, їх тут же на очах решти байдуже підстрілюють і лишають лежати купкою землістої глини з патьоками червоної рідини, яку поволі змиває мряка...» [103, с.132]. Автор спогадів порівнює зовнішній вигляд полонених радянських військовослужбовців із виглядом полонених російської імператорської армії. Самчук помічає повне виснаження конвойованих і безжальне вбивство тих, хто не може йти.

Наказ командира Першого армійського корпусу генерала Клеффеля від 26 грудня 1941 р. містив ідеї позаправової поведінки щодо таких справжніх або вигаданих порушників дисципліни серед військовополонених: «Будь-яка діяльність цивільних осіб, яка йде на користь ворогу, і будь-який вид діяльності, який може завдати шкоди вермахту (наприклад, зберігання листівок ворога), повинні каратися смертною карою. Беручи до уваги особливі обставини цієї війни, у багатьох випадках для цього достатньо вже самої лише підозри» [152, с.109]. Тобто, підозра ставала головним інструментом доказу в процесі слідства.

Військовополонені стали першим об'єктом такої репресивної стратегії ОКВ та ОКХ.

Окремі німецькі військовослужбовці піддавали червоноармійців своєрідній селекції за родами військ і вбивали представників «неправильних» підрозділів. Про такий випадок розповіла військовий фельдшер 3-го батальйону 287-го стрілецького полку 25-ї Чапаївської дивізії А. Макаренко. За її словами, вона потрапила в полон до військ СС у липні 1942 р. після поразки радянських підрозділів у Севастопольській оборонній операції. Учасниця подій говорила: «Гнали разом із нашими пораненими дорогою на Інкерман босими. Били та розстрілювали знесилених. Важкопоранених ми волочили на собі». Військовий фельдшер доповнила свої спогади згадкою про розстріл за несанкціоновану спробу доступу до питної води. Розстрілювали представників ВМФ СРСР, тобто осіб, одягнутих у військово-морську форму [147, с.191].

У певних випадках німецькі військові керівники намагалися в документальній формі запобігати невмотивованим розстрілам під час маршів військовополонених. Наприклад, подібне застереження висловив командир 24-ї піхотної дивізії в складі ГА «Південь» у розпорядженні від 18 жовтня 1941 р. Офіцер заявив: «Честь солдата і страх за життя не дозволяють нам застосовувати зброю проти беззахисних і справді вимучених військовополонених» [64, арк.115]. Він вимагав проводити попередній медичний огляд перед конвоюванням військовополонених до тилкових районів. Хворі в'язні мали перебувати під тимчасовою охороною ар'єргардних команд. Вище армійське командування вермахту намаглося контролювати процеси суду та покарання військовополонених. ОКВ декларувало тезу про неприпустимість позасудових розправ над полоненими військовослужбовцями. Наприклад, у Додатку № 1 до наказу командувача військовополоненими в РКУ існувало застереження про юридичну зверхність командувача військовополоненими: «Особа, яка керує військовополоненими, має повноваження командувача армії при розгляді справ військовим судом щодо військовополонених» [59, арк.12]. Питання про відсоток правопорушень з боку військовополонених, які розглядалися військовими

німецькими судами, залишається недостатньо вивченим унаслідок втрати значної кількості документації. Варто зауважити, що позасудові страти адміністрація нацистських таборів застосовувала і на території Німеччини проти військовополонених із західноєвропейських країн. Американське розвідувальне повідомлення містить інформацію, що в 1942 р. в Заксенхаузені було розстріляно німецькими охоронцями понад 100 голландських військовослужбовців [311, арк.102].

Військовополонені в зоні військової окупації перебували під контролем ОКХ. Місця утримання військовополонених (переважно дулаги та шталаги) створювалися за умов постійних боїв. Аналіз хронологічної інформації доводить, що східні області впродовж 9 місяців перебували в зоні бойових дій. Упродовж тринадцяти вермахт і його союзники окупували територію УРСР [265, с.312]. На сході України (у ЗНВА) офлагів не існувало, часто полонених відпускали додому. У центральній частині українських земель контроль над полоненими був більш ефективним (за умов взаємодії німецького військового командування та цивільних установ).

За всіма міжнародними гуманітарними нормами німецька влада мала надати спеціальні приміщення для відпочинку або ночівлі військовополонених під час довготривалих маршів. Часто за умов відсутності таких будівель військовополонені ночували в приватних будинках або хатах у процесі конвоювання. У прифронтовій зоні на території Борзнянського району Чернігівської області така проблема привернула увагу місцевих органів управління. Староста Борзнянської районної управи Бондаревський 27 січня 1942 р. видав розпорядження щодо заборони таких явищ. У тексті документа є застереження та погрози на адресу нелояльних громадян, які приймають у себе вдома радянських військовополонених: «Довести до широкого відома всього населення району про те, що ті, хто будуть пускати до себе на ночівлю чи навіть на короткий час військовополонених, будуть розглядатись як особи, що переховують у себе партизан і понесуть сувору кару» [306, с.120]. Тобто чиновник місцевої допоміжної адміністрації прирівняв військовополонених до

статусу партизанів, якщо вони нібито перебувають в неналежному місці. Водночас староста погрожував репресіями за допомогу колишнім червоноармійцям із боку жителів Борзнянського району.

Траплялися випадки, коли рядові солдати, сержанти, молодші офіцери видавали себе за вищих офіцерів. Вони обманювали німецьку владу для того, щоб потрапити в комфортні, на їхню думку, умови перебування в офлагах. Так учинив один із діячів РВА А. Севастьянов, видавши себе, капітана, за генерал-майора [253, с.16].

Варто зазначити, що в окремих випадках вермахт дозволяв звільнення військовополонених із ТВ. Упродовж перших місяців радянсько-німецької війни УСВ і коменданти таборів могли відпускати полонених на прохання рідних або за винагороду. Випускали з таборів військовополонених також осіб певної національності. Наприкінці 1941 р. Верховне головнокомандування вермахту видало розпорядження щодо основних напрямів політики щодо українців. У тексті виділяється рекомендація: «Необхідно, як і дотепер, продовжувати відпускати військовополонених-українців» [Додаток Д]. Командувач оперативного тилу ГА «Південь» 10 серпня 1941 р. видав розпорядження про звільнення певних категорій полонених радянських військовослужбовців. Звільняти можна було німців, українців, естонців, латвійців, литовців [61, арк.14]. В історичній науковій літературі зустрічається твердження, що багато полонених неукраїнського походження в перші шість місяців радянсько-німецької війни визволилися з полону шляхом обману. Вони називали себе українцями [156, с.157]. В'язні ТВ неодноразово намагалися «змінити» свою національність. У грудні 1941 р. в таборі біля села Хутора-Михайлівського в Ямпільському районі Сумської області полонені масово почали називати себе і реєструватися білорусами або українцями. Існувала така версія в середовищі полонених, що представників вищезгаданих народів будуть звільняти в першу чергу, бо українські та білоруські землі вже були під владою Німеччини [209, с.60]. Збереглися матеріали листування голови київського відділу УЧХ Ф. Богатирчука з міською комендатурою Києва щодо звільнення з полону певних

груп полонених. Богатирчук просив на початку грудня 1941 р. звільнити в'язнів табору, які були жителями Київської області [24, арк.1]. У сучасній українській історіографії не достатньо вивченим є питання про види діяльності, якими займалися звільнені військовополонені. Переважає думка, що служба в допоміжних збройних формуваннях під егідою Німеччини не була обов'язковою умовою звільнення [242, с.21]. Іноді таке звільнення перетворювало військовополоненого на примусового цивільного робітника. Свідчення І. Кудринського з Житомирщини демонструють саме таку технологію псевдозвільнення. Адміністрація ТВ його формально звільнила за погодженням із місцевим військовим комендантом. Кудринського відразу направили до трудового табору Шанценберг поблизу німецького міста Саарбрюкена [7, арк.23 зв.]. Військовополонений міг стати вільною людиною, якщо він належав до осіб німецького походження (фольксдойче). Гебітскомісар Житомира у доповіді рейхскомісару України Коху у травні 1942 р. писав, що слід здійснювати ретельну перевірку фольксдойче. Гебітскомісар допускав можливість відбору фольксдойче в ТВ. Після ідентифікації осіб німецького походження потрібно було відокремити від місцевого українського населення [47, арк.6].

За сучасними оцінками після трьох перших тижнів радянсько-німецької війни у полон потрапило 360 тисяч солдатів і офіцерів РСЧА. На середину серпня їхня кількість зросла до 1,5 млн. осіб. У середині жовтня 1941 р. полонених червоноармійців уже було понад 3 млн [304, с.47]. Ці дані підтверджують масовий характер військового полону. У 1941 р. німецька військова влада звільнила від 600 до 900 тисяч військовополонених [196, с.329]. За даними німецького історика Й. Гофмана в зоні відповідальності ОКХ (прифронтна зона) звільнено з 22 червня 1941 р. до 13 листопада 1941 р. 292 702 військовополонених. У зоні відповідальності ОКВ (РКУ та інші тиліві райони) аналогічний показник склав 26 068 осіб. Він подає інформацію щодо всіх окупованих територій СРСР на той час [304, с.53]. Проте 13 листопада 1941 р. звільнення військовополонених було призупинене. Звільнення окремих полонених продовжувалося і в 1942 р. О. Тимановська у Вінниці відвідала в

лікарні військовополоненого Олексія Журавльова. Тимановська назвала себе його родичкою, а тому німецький комендант ТВ дозволив його відпустити. Він пояснив необхідність звільнення Журавльова тим, що «він був безнадійно хворим» [204, с.79]. Слід зазначити, що впродовж 1941 р. велика кількість військовополонених українського походження була звільнена з таборів військовополонених. Працівники Українського Червоного Хреста могли за 50 карбованців звільнити одну людину [17, арк.64]. Водночас звільнення відбувалося тільки за умови мінімальної політичної благонадійності з боку особи, яку звільняли. Така людина не могла бути членом Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків) (далі – ВКП(б)) або працівником НКВС УРСР.

Німецька влада ретельно стежила за звільненими військовополоненими. Упродовж другої половини 1941 р. було запроваджено суворий режим нагляду за переміщенням населення в населених пунктах РКУ. Цей режим вводився паралельно з розгортанням діяльності цивільної адміністрації в окупованих селах і містах. Керівництво вермахту прагнуло контролювати кількість чоловічого населення, придатного до військової служби. Воно намагалося виявити таким чином колишніх замаскованих військовослужбовців РСЧА, диверсантів, шпигунів. Цивільна адміністрація намагалася контролювати кількість трудових ресурсів на підконтрольній їй території РКУ. Влада наказала зареєструвати всіх жителів від 16 до 60 років. Особи, які в'їхали до населеного пункту до 1 серпня 1941 р., були зобов'язані отримати дозвіл на проживання від німецької влади. Особи, які в'їжджали 1 серпня 1941 р. і пізніше, могли жити лише за умов гарантій старости або бургомистра. Якщо староста не давав гарантії благонадійності, то дана людина направлялася до ТВ і перетворювалася автоматично на військовополоненого [70, с.98].

Підозрілі особи часто таємно страчувалися місцевою поліцією та айнзацгрупами СС. Тобто будь-яка людина, яка не була абсолютно лояльною, могла стати військовополоненим за бажанням тодішньої адміністрації імперського комісаріату та прифронтової зони. Звільнення з полону

доповнювалося суворим контролем за колишнім в'язнем шляхом реєстрації дорослого населення та репресивних заходів щодо підозрілих осіб.

Лівий тоталітаризм сприймав військовополонених як злочинців. Радянський підхід до своїх колишніх військовослужбовців породжував проблеми з їхнім виживанням та потенційним звільненням. Варто нагадати, що в 1929 р. СРСР відмовився ратифікувати Женевську конвенцію «Про поводження з військовополоненими». Однією з причин відмови були пункти про неприпустимість репресій серед полонених і привілеїв для офіцерів [245, с.139]. Такий політичний підхід відчувався в поведінці радянських політиків та військових упродовж усієї Другої світової війни. Наприклад, процедура обміну полоненими ніколи не втілювалася на практиці. Обмін військовополоненими – процедура передачі полонених однією воюючою державою іншій, передбачена Женевською конвенцією 1929 р. У «Положенні про військовополонених» 1941 р. така можливість полегшення долі жертв війни не згадувалася. Восени 1941 р. гітлерівська Німеччина за посередництва Туреччини спробувала в Анкарі провести переговори про обмін військовополоненими з радянською стороною. Справа не вдалася. СРСР на той час мав мінімальну кількість полонених німців. Проте пояснення буде неточним, якщо брати до уваги тільки кількісний аспект проблеми. Оголошення військовополонених зрадниками та дезертирами передбачало відмову від усіляких зобов'язань перед ними з боку їхньої держави. Полонені радянські військовослужбовці не могли отримати жодної допомоги з боку Міжнародного Комітету Червоного Хреста.

Для повного розуміння правового становища радянських полонених військовослужбовців необхідно проаналізувати юридичні постулати комуністичної держави щодо своїх і чужих полонених. Рада народних комісарів СРСР (далі – РНК СРСР) 1 липня 1941 р. затвердила «Положення про військовополонених». У змісті «Положення» відчувається вплив міжнародних правових норм. Воно гарантувало полоненим життя та безпеку, нормальне харчування; пораненим і хворим – медичну та санітарну допомогу з боку держави, яка захопила їх у полон. Заборонялося приниження та жорстоке

поводження. Зокрема (розділ 2, пункт 7) відзначалося: «Утримання військовополонених (харчування, медичне, санітарне та інше обслуговування) здійснюється: а) до моменту надходження військовополонених до приймальних пунктів ТВ – згідно з розпорядженням командування армією; б) надалі – розпорядженням органів НКВС СРСР». Недоліками радянського «Положення про військовополонених» були такі юридичні ознаки: відсутність статті про контроль над утриманням військовополонених з боку МКЧХ; відсутність часу репатріації військовополонених; не згадувалося про можливість оскарження судового вироку для особи, яка перебувала у військовому полоні [228, с.271].

Радянський документ формально відповідав у загальних рисах Гаазькій конвенції «Про закони та звичаї сухопутної війни» 1907 р. та Женевській конвенції «Про поводження з військовополоненими». Причому декларативну гуманну спрямованість радянського документа, який регулював статус військовополоненого, визнавали нацистські урядовці. Зокрема, у листопаді 1941р. керівник німецької військової розвідки та контррозвідки (далі – абвер) Вальтер Вільгельм Канаріс написав зауваження щодо директивних вказівок Генерального штабу Збройних сил Німеччини стосовно радянських полонених військовослужбовців. Канаріс писав Кейтелю: «Переклад російського закону про військовополонених відповідає основним положенням міжнародного права і, окрім цього, принципам Женевської угоди щодо військовополонених. Цей закон, без сумніву, не дотримується російськими військами на фронті, проте і російський закон, і німецькі розпорядження призначені головними чином для глибокого тилу. Якщо навіть російський закон навряд чи діє в російському глибокому тилу, то все ж залишається небезпека, що німецькі розпорядження потраплять до рук ворожої пропаганди, і вона зробить з них протиправу російському закону». Адмірал Канаріс наголошував, що передбачені в німецьких наказах заходи та рекомендації стосовно полонених радянських військових мають «призвести до свавільного беззаконня та до вбивств.., це помітно, наприклад, із правил застосування зброї у разі непокори караульним командам і їхнім керівникам, які не знайомі з мовою військовополонених» [78,

с.104-105]. Відповідь Кейтеля була ідеологічно вмотивованою. Він відповів керівникові Абверу: «Мова йде про знищення цілого світогляду, тому я схвалюю ці заходи і підтримую їх. Кейтель». Канаріс у даному випадку виступив послідовним прихильником традиційних положень міжнародного гуманітарного права. Кейтель, натомість, цілком дотримувався націонал-соціалістичних поглядів на сутність військового полону. Він у даному випадку намагався повністю виконувати накази Гітлера. Водночас позиція радянської військово-політичної еліти в питанні ставлення до військовополонених-німців була суперечливою. З одного боку, Сталін і його найближче оточення декларували повагу до основоположних принципів міжнародного гуманітарного права. З іншого боку, вони мали свої плани, які не завжди збігалися з визнаними в світі правовими стандартами. На це вказує один випадок, який трапився на Тегеранській міжнародній конференції 1943 р. Йосиф Сталін запропонував британському прем'єр-міністру Вінстону Черчіллю розстріляти без суду та слідства 50 000 офіцерів німецького генерального штабу після перемоги антигітлерівської коаліції. Черчілль заявив, що він не дозволить заплямувати честь своєї країни такою ганьбою. Він додав, що британські громадськість та парламент ніколи не дозволять самовільних розправ [182, с.11]. Загалом радянська влада, як і німецька, поставили військовополонених у складне юридичне становище. Правові гарантії для полонених фактично не діяли [242, с.28].

Військовополоненими вермахту ставали не тільки радянські солдати і офіцери. Під тиском італійської політичної еліти 25 липня 1943 р. пронацистський прем'єр-міністр Італії Беніто Муссоліні подав у відставку. У вересні – жовтні 1943 р. південні частини Італії були зайняті військами США та Великої Британії. Італія офіційно вийшла з кола союзників Гітлера. 13 жовтня 1943 р. режим Бадольйо в Італії офіційно оголосив Німеччині війну. Значна частина італійських солдатів і офіцерів не захотіла продовжувати війну спільно з Німеччиною. Ще 15 вересня 1943 р. Верховне командування вермахту опублікувало наказ, який мав назву «Принципові основи поведження з

солдатами італійських Збройних сил і міліції». За небажання продовжувати війну італійцям загрожував розстріл або ув'язнення в німецьких концентраційних таборах [167, с.74]. Такий наказ перетворював колишніх союзників на військовополонених. Водночас погроза розстрілом була серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права. Німецькі військові інстанції не мали права карати італійських комбатантів розстрілом. Відправлення до концентраційних таборів перетворило цих людей на злочинців, якщо виходити з юридичної системи Німецької імперії. Військовополонений ніколи не може бути апріорі злочинцем. Сам факт відмови від участі у війні на боці іншої держави не може бути злочином. Тому вищезгаданий випадок показує легкість перетворення будь-якої людини на військовополоненого або злочинця у юридичній системі ОКВ.

Радянська державно-правова система намагалася створити свою систему військового полону як юридичного явища. Задля цього було створено «Положення про військовополонених». Цей документ було прийнято згідно з рішенням РНК СРСР №1798 – 800с від 1 липня 1941 р. Водночас «Положення про військовополонених» суттєво відрізнялося від Женевської конвенції. Воно містило лише 31 статтю, у той час як Женевська конвенція налічувала 97. Зменшений обсяг нормативно-правового акта пояснюється відкиданням із боку радянської юридичної системи певних положень міжнародного гуманітарного права, які не влаштовували носіїв ідей інтернаціонального соціалізму. У «Положенні» чітко не регламентувалися такі важливі питання, як норми харчування військовополонених, їхнє роздільне утримання за національною ознакою, гарантії релігійних прав, право звернення до влади з скаргами на режим утримання, право на оскарження юридичних актів, які стосуються військового бранця, у тому числі й смертних вироків. Текст документа оминав увагою заборону на трудове використання у військовій промисловості та будівництві фортифікацій. Усім таким відхиленням від Женевської конвенції існує раціональне пояснення. Скарги означали демократичні взаємовідносини в ТВ і наявність певних проблем у соціалістичній державі, що було неприпустимо

для адміністрації. Національний розподіл був передбачений як запобіжний акт проти можливих конфліктів на етнічному ґрунті поміж в'язнями. Такий розподіл суперечив радянським ідеологічним настановам про міжнародну солідарність трудящих.

Німецька військова влада виділяла значні сили для виявлення, переміщення та концентрації радянських військовослужбовців. Основну роботу з евакуації радянських військовополонених із району між Десною та Дніпром у тил вермахту виконували 24, 62 та 113-а дивізії сухопутних військ та 454-а охоронна дивізія. Зазвичай полонених після їх концентрації в дивізійних збірних пунктах, які належали до фронтових армійських підрозділів, треба було перенаправляти далі в армійські збірні пункти (Armeegefangensammelstellen) у зону тилу армії. У цих тимчасових установах полонені перебували короткий час і направлялися далі в транзитні ТВ або дулаги, у зону відповідальності тилу сухопутних військ. У РКУ, Генерал-губернаторстві (окупована Польща) та в Військовому окрузі I (Східна Пруссія) були шталаги, у яких зосереджувалася основна маса радянських військовополонених [73, с.54].

Німецькі військові інстанції часто відносили до категорії «військовополонений» людей, які не відповідали в юридичному сенсі даній дефініції. До таких осіб належали чоловіки призовного віку, які з різних причин не потрапили до служби в РСЧА; цивільні біженці, які ставали полоненими внаслідок спільного виходу з оточення разом із військовими підрозділами; особи, які були примусово мобілізовані радянськими установами на різноманітні роботи; працівники державного радянського апарату та органів ВКП(б) [288, с. 146]. Тому неправомірне розширення поняття «військовополонений» з боку вермахту призводило до скупченості в дулагах і нестачі необхідних речей для конвоювання та виживання полонених. Таким чином, німецька військова влада порушувала права цивільного населення. Вона примусово перетворювала їх на в'язнів ТВ.

Військовополонені ніколи не виявляли абсолютної лояльності до радянського політичного режиму. Масовий військовий полон породжувався

чинниками соціального та етнополітичного характеру. Литовці, латвійці, естонці, українці та білоруси намагалися зберегти власне життя в умовах серйозних військових поразок та загрози знищення. Слухняність щодо завдань радянської влади замінив інстинкт самозбереження. Селянство було основною складовою частиною особового складу радянських збройних підрозділів. Представники даної соціальної групи пам'ятали про складні умови життя в період примусової колективізації сільського господарства. Учасник бойових дій І. Горбатко згадував: «Слід нагадати, що в той час колгоспники, які годували країну та давали сировину для легкої промисловості, були найбільш безправним прошарком. Вони були зобов'язані відпрацьовувати мінімум трудоднів, заплатити натуральний і грошовий податки з кожної живої істоти в господарстві, за кожне фруктове дерево в особистому саду. Хлібороб не міг покинути село, не мав паспорта [90, с.115]. Окрему підгрупу склали особи, які пережили розкуркулення та репресії сталінського часу. Вони взагалі не відчували лояльності до керівництва СРСР та до своїх військових командирів, а тому часто здавалися в полон, коли склалися несприятливі обставини. До солдатів і офіцерів РСЧА, які були захоплені німецькими військами в полон, радянське військово-політичне керівництво ставилося по-дискримінаційному. До початку радянсько-німецької війни керівництво СРСР поширювало думку про ототожнення здачі в полон із державною зрадою. У 1940 р. держава опублікувала брошуру «Боець Червоної армії не здається!». Її було видано за результатами радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. Автори книги стверджували, що в полоні на радянських військовослужбовців очікують катування та смерть з боку противника. Текст присяги військового РСЧА, стаття 58 Кримінального кодексу РРФСР свідчать, що полон для червоноармійця розглядався як «зрада Батьківщини», «дезертирство», «перехід на бік ворога», «утеча за кордон» [309, с.107]. Згідно з наказом № 270 Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 р. всі військовополонені прирівнювалися до зрадників. Російський історик М. Семиряга назвав цей наказ «нелюдям». У документі наводилися приклади негідної поведінки генералів і

офіцерів РСЧА, які нібито проявляли боягузтво та вчиняли зраду. Згадувалися імена М. Кирилова, П. Понеделіна та інших високопоставлених офіцерів. У 1945 р. військовополонених генералів союзні представники передали радянській стороні. Їх знову заарештували 30 грудня 1945 р. У процесі слідства генерали визнали, що в бою потрапили до німецького полону. 25 серпня 1950 р. генерала Кирилова та Понеделіна було засуджено до розстрілу [155, с.116].

У розпорядчій частині Ставка зобов'язувала «всіх вищих командирів і комісарів розстрілювати на місці подібних дезертирів із начальницького складу», а їхні сім'ї підлягали арешту, оскільки офіцери-правопорушники «порушили присягу і зрадили свою Батьківщину». Тих рядових і офіцерів РСЧА, які намагалися добровільно здатися в полон, мали знищувати всіма повітряними та наземними засобами. Їхні родичі позбавлялися державної допомоги. Фактично військовополонені перетворювалися на злочинців.

Виникала низка труднощів при виконанні цього розпорядження. Під час бою в оточенні, до того ж за умов відсутності боєприпасів, важко визначити, хто здавався в полон добровільно, а хто примусово. Ситуація доповнювалася загальною дезорганізацією штабних і оперативних ланок управління в ході поразок літа-осені 1941 р. У випадку використання літаків з метою покарання окремих дезертирів за умов оточення могли бути знищеними цілі дивізії невинних осіб. Покарання сімей дезертирів або підозрюваних у ньому було проявом заручництва [171, с.453.]. Німецькі органи управління на окупованій території також використовували метод захоплення заручників.

Політика радянського уряду щодо міжнародно-правового статусу військовополонених мала суперечливий характер. 17 липня 1941 р. в ноті до шведського уряду та 8 серпня 1941 р. у зверненні до всіх акредитованих у СРСР іноземних посольств РНК висловила повну юридичну готовність виконувати на основі взаємності всі положення Гаазької конвенції 1907 р. У ноті Народного комісаріату зовнішніх справ до американського посольства від 25 листопада 1941 р. наголошувалося, що СРСР погоджується з усіма принципами та ідеями Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими» (1929). Проте

було зроблено застереження, яке створювало ефект правової суперечності. У тексті ноти містилося уточнення, що радянське керівництво не може офіційно прийняти статтю 9 конвенції, де встановлюється расовий і національний поділ у ТВ. Аргументом виступало розходження даної статті зі статтею 123 Конституції СРСР. Основний Закон Радянського Союзу проголошував рівність усіх людей без урахування їхньої національної належності. Західні держави-союзники тиснули на комуністичну владу СРСР з метою наближення її політико-правових дій принаймні до формальних стандартів ліберально-демократичного світу. Тому в 1942 р. радянський уряд знову підтвердив, що він буде дотримуватися Гаазької конвенції 1907 р. [187, с.18]. Гітлер улітку 1941 р. сподівався на швидку перемогу на Східному фронті, а також не бажав обмінюватися списками військовополонених із майже розбитим противником. Тому Німеччина 25 серпня 1941 р. надіслала дипломатичну ноту, в якій заявила, що масові розстріли полонених підрозділами РСЧА доводять лицемірний характер дипломатичних кроків радянського політичного керівництва [228, с.270]. 28 липня 1942 р. було видано наказ Ставки № 227. У ньому державна влада СРСР чітко заявила: «Відступати далі – означає загубити себе і загубити водночас нашу Батьківщину» [161, с.475]. За таких умов здача в полон ставала просто злочином проти держави, який був несумісний з життям. На думку радянського лідера, солдати мали загинути в бою, але не потрапляти до німецького полону. Правляча політична верхівка ВКП(б) вирішила, що в військовому полоні можуть бути боягузи або зрадники [151, с.185]. Документом запроваджувався розстріл на місці для «панікерів і боягузів». Маршал Г. Жуков уточнював вказівки Й. Сталіна щодо неприпустимості полону для комбатантів РСЧА. 28 вересня 1941 р. Жуков направив командувачам армій Ленінградського фронту та Балтійського флоту шифрограму № 4976: «Пояснити всьому особовому складу, що всі сім'ї тих, хто здався ворогу в полон, будуть розстріляні і після повернення з полону вони також будуть усі розстріляні...» [122, с.290]. Водночас командувач Чорноморською групою військ генерал І. Петров фактично проігнорував основні положення наказу № 227. Петров створив нові підрозділи з числа тих, хто

вирвався з оточення. Офіцерський склад був сформований переважно з бійців російської та української національностей, а рядовий і сержантський – з азербайджанців, адигейців, грузинів та вірменів. Таким чином, послаблення або тихе ігнорування суворих репресивних заходів щодо потенційних військовополонених допомогли врятувати стратегічну ситуацію у другій половині 1942 р. [161, с.476]. За вказівкою Сталіна з середини 1943 р. значна частина звільнених військовополонених офіцерів РСЧА для покарання направлялася в окремі штрафні піхотні батальйони в якості рядових і тільки потім відновлювалася в званнях і на штатних посадах. Інші категорії полонених військовослужбовців радянська влада об'єднувала в особливі батальйони і направляла на постійні примусові роботи на підприємства деревообробної та вугільної промисловості [171, с.458-459]. Під час перебування в полоні військовополонені не отримували допомоги Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Один із радянських мемуаристів пояснював відсутність посилок міжнародної благодійної організації «особливим становищем радянських військовополонених» [95, с.45]. Таке пояснення є спробою приховати справжні причини відсутності допомоги від МКЧХ. Тільки після смерті Сталіна була оголошена амністія радянським громадянам, які співпрацювали з німецькими окупантами в період війни. До цієї категорії осіб потрапили і колишні військовополонені.

У подальші воєнні роки полон розглядався з боку радянської влади як кримінальний злочин. Звільнені військовополонені мали проходити через армійські пересильні пункти та направлялися до спеціальних таборів НКВС, а поранені розміщувалися в спеціальних шпиталях. За даними Г. Кривошеєва, радянськими службами було затримано за роки війни 1 487 834 дезертири [225, с.94]. Формулювання «дезертир» мало в даному випадку занадто широкий характер. Державна перевірка колишніх військовополонених здійснювалася за постановою ДКО СРСР № 1069 сс від 27 грудня 1941 р. «Про заходи з виявлення серед колишніх військовослужбовців РСЧА, які перебували в полоні та в оточенні, зрадників Батьківщини, шпигунів і диверсантів». Формулювання назви

цього документа свідчить про оцінку радянським військово-політичним керівництвом військовополонених Червоної армії. Як доповнення до першого документа 24 січня 1944 р. Рада народних комісарів СРСР прийняла постанову «Про радянських військовополонених і примусово вивезених німцями радянських громадян, які знаходяться на звільненій території Франції та Італії» [247, с.56].

Окремі представники центральної влади в Берліні намагалися змінити катастрофічне становище військовополонених задля власних політичних інтересів. До таких урядовців Німеччини належав Альфред Розенберг, який був міністром окупованих східних територій. У період із 18 до 26 червня 1942 р. він здійснив інспекційну поїздку Україною [56, арк.1]. На основі особистих вражень він підготував нараду із питань взаємодії німецької системи управління з намірами та настроями українського народу.

18 грудня 1942 р. у Берліні в Міністерстві у справах окупованих східних територій відбулася офіційна нарада. На нараді були присутні Розенберг та його помічники, а також командувачі тилкових військових зон в РКУ та імперському комісаріаті «Остланд». Міністр заслухав думки своїх співробітників щодо політичної лояльності населення РКУ та ЗНВА. Наприкінці засідання було ухвалене рішення про посилення співпраці між окупаційною владою, цивільними жителями та військовополоненими. Така модель поведінки мала сприяти перемозі Німеччини. Розенберг вважав за необхідне попросити рейхсканцлера, аби він прийняв розпорядження про добровільне вербування колишніх військовополонених до німецьких допоміжних підрозділів. За задумом Міністерства у справах окупованих східних територій таке вербування мало супроводжуватися певними політичними змінами в становищі військовополонених і цивільних осіб в окупованій вермахтом Україні [138, с.304]. У середовищі апарату управління окупованим Сходом народжувалися ідеї можливого задоволення певних політичних інтересів українського народу задля перемоги вермахту на Східному фронті. Важко зрозуміти, як відомство Розенберга планувало підвищувати рівень лояльності українців до німецької

окупаційної влади. Нацистські органи безпеки та підрозділи вермахту порушували норми моралі та права щодо українського народу, тому наміри міністра у справах окупованих східних територій могли бути лише намірами. У правовому сенсі військовополонені впродовж усього періоду окупації часто були позбавлені права на життя. Наприклад, у 1943 р. підрозділи ГА «Південь» розстріляли в Холменському районі Чернігівської області близько сотні військовополонених. На тому ж місці представники НДК знайшли закопані тіла двох жінок та однієї дитини зі слідами насильницької смерті [32, арк.3]. Причини репресивних дій залишилися невідомими.

Розширення німецької інтерпретації поняття «військовополонений» відбулося в другій половині 1943 р. Рейхсфюрер СС Г. Гімmlер наказав улітку 1943 р. усіх захоплених у боях із партизанами осіб чоловічої статі віком від 16 до 55 років вважати військовополоненими. Керівник СС намагався таким способом збільшити контингент працездатних осіб. Водночас юридичне розширення поняття «військовополонений» призводило до певної плутанини в різних історичних джерелах щодо визначення статусу кожної людини, яка перебувала під контролем німецьких репресивних органів. 6 вересня 1943 р. Гімmlер підписав наказ про обов'язкове транспортування до Німеччини всіх працездатних військовополонених-жінок. У контексті такого рішення наукове припущення про подібність становища військовополонених і остарбайтерів видається виправданим [240, с.854].

Антигуманні дії націонал-соціалістичного апарату управління проти військовополонених були квалфіковані юридичними установами країн антигітлерівської коаліції як «військовий злочин». Московська декларація міністрів закордонних справ Великої Британії, СРСР та США від 30 жовтня 1943 р. уперше запровадила на рівні публічної політики поняття відповідальності за військові злочини. Текст декларації містив положення, що німецькі військовослужбовці, які вчинили військові злочини, будуть відповідати за них перед судами тих країн, на території яких вони скоїли злочин.

8 серпня 1945 р. в столиці Британської імперії Лондоні була підписана угода між урядами держав антигітлерівського альянсу про переслідування та покарання головних військових злочинців. Для розгляду головних військових злочинів передбачалося створити Міжнародний військовий трибунал. Статут цього судового органу, який став частиною Лондонського договору, встановлював склад міжнародних злочинів. Відповідальність за них мала міжнародний, загальносвітовий характер. До них належали і військові злочини. Вони включали в себе навмисні та систематичні вбивства та тортури військовополонених [150, с.137]. На рівні союзних держав військовополонених було визнано жертвами нацистських злочинів.

Отже, система міжнародного гуманітарного права була створена наприкінці XIX століття. У період між Першою та Другою світовими війнами вона була вдосконалена. Німеччина в період існування демократичного політичного режиму Веймарської республіки (1919-1933 рр.) підписала пакет Женевських документів 1929 р., які захищали права військовополонених. Радянський Союз відмовився ратифікувати в повному обсязі Женевські конвенції 1929 р. Режим Гітлера, який установився в Німеччині з 1933 р., ігнорував норми міжнародного гуманітарного права. ОКВ санкціонувало розстріл на місці взяття в полон комісарів та політпрацівників РСЧА. Абвер на чолі з Канарісом висловив обережний протест начальнику штабу ОКВ Кейтелю з приводу такого антигуманного розпорядження. Проте до травня 1942 р. «Наказ про комісарів» залишався в силі. Дискримінація поєднувалася з гігантськими масштабами військового полону упродовж червня 1941 р. – травня 1942 р. Радянські репресивні структури розглядали військовослужбовців РСЧА, які стали полоненими, як нелояльних громадян і зрадників. Після початку німецько-радянської війни Сталін і члени ДКО СРСР оголосили військовополонених «злісними дезертирами» та злочинцями. У грудні 1941 р. радянський народний комісаріат закордонних справ погодилося з основними принципами Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими». Військовополонені таким

чином зазнали правової дискримінації двічі: з боку радянського військово-політичного керівництва та німецької держави.

Порушення прав військовополонених стало одним із серйозних звинувачень Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі. Злочини проти полонених військовослужбовців стали частиною комплексу військових злочинів з боку Німеччини. Німеччина формально дотримувалася Гаазької та Женевської конвенцій. Водночас дані правові документи ігнорувалися в повсякденній практиці існування ТВ. Радянське політичне керівництво оголосило військовополонених злочинцями. Така позиція значно погіршувала правовий статус військовополонених. Тому правовий статус військовополоненого зазнав згубних трансформацій. Військовий полон перетворився на засіб помсти або ідеологічно вмотивованого покарання. Порушення прав військовополонених стало основою воєнних злочинів націонал-соціалістичної держави впродовж трагічних подій Другої світової війни.

2.2. Механізми впливу репресивних структур Німеччини на умови утримання військовополонених

Нацистська Німеччина мала розгалужену та розвинену систему карально-репресивних органів. Партократична тоталітарна держава за своєю суттю не може обійтися без органів всеохоплюючого контролю над суспільством. Однопартійна диктатура спиралася на розвинуту мережу органів розвідки, контррозвідки, слідства та пенітенціарну систему. У період 1933-1941 рр. виникли нові карально-репресивні органи. Націонал-соціалістична система руйнувала традиційні правові підвалини Німеччини. Фактично спеціальні служби Німеччини стали основним інструментом тоталітарного воєнізованого управління. 3 липня 1941 р. українські етнічні землі потрапили під контроль німецької тоталітарної держави. Військовополонені з червня 1941 р. потрапили під контроль репресивних структур націонал-соціалістичного державного апарату. Механізми впливу репресивних структур Німеччини на військовополонених зводилися до трьох напрямів: охорона, агентурна діяльність та позасудове знищення певних категорій в'язнів.

Друга світова війна посилила репресивний елемент у діяльності таких організацій. До головних органів безпеки, які втручалися в життя військовополонених належали Абвер та Служба безпеки нацистської партії (СД). Слово «Abwehr» означає німецькою мовою «відсіч». Абвер був утворений у 1919 р. У період Веймарської республіки (1919-1933 рр.) він зосереджувався на контррозвідувальних операціях. З 1933 р. структура Абверу стала мілітаризованою: тепер спеціальна служба сконцентрувала свої зусилля на військовій розвідці та контррозвідці.

З 1935 р. головою цієї спецслужби став адмірал Вільгельм Канаріс. Він здійснив структурну реорганізацію Абверу. Абвер мав тісні зв'язки з ОКВ. Окрім центрального апарату військової розвідки та контррозвідки було утворено управління «Абвер-Закордон». Даний підрозділ отримував від Канаріса завдання з організації диверсійно-розвідувальної діяльності в тих країнах, які були для німецького керівництва майбутніми об'єктами агресії. «Абвер-Закордон» складався з трьох відділів: перший – розвідка, другий – диверсії і саботаж, третій – контррозвідка. Дана структура тісно співпрацювала з міністерством закордонних справ Німеччини [158, с.379]. У кожному ТВ існувала посада офіцера, який займався розвідкою та контррозвідкою в середовищі полонених. Він був заступником коменданта, проте підпорядковувався не УСВ, а Абверу [187, с.14].

Велику роль у здійсненні контролю в ТВ відіграло Головне управління імперської безпеки (далі – РСХА). Дана структура виникла внаслідок складних трансформацій в системі управління. З 1935 р. поліція безпеки Німеччини складалася з державної таємної поліції та кримінальної поліції. У 1939 р. служба безпеки НСДАП була об'єднана з поліцією безпеки в нову організаційну структуру – РСХА. Першим начальником РСХА був Райнхард Гейдріх. У 1942 р. в Протектораті Богемії та Моравії його було вбито британськими диверсантами. З 1942 р. РСХА керувалася Ернстом Кальтенбруннером. Загальний нагляд над РСХА здійснював рейхсфюрер СС і шеф німецької поліції Генріх Гімmlер. РСХА складалася з восьми управлінь-підрозділів. Четвертим

підрозділом була державна таємна поліція або гестапо. Саме Генріх Гімлер активізував розвідувальну діяльність РСХА на окупованих територіях Сходу. На одній із нарад у 1943 р. він заявив, що шпигунська робота має стати «священним обов'язком» усіх німців задля перемоги в війні. Найкращих інформаторів органи РСХА відбирали для подальшої роботи. З 1944 р. Гімлер домігся підпорядкування собі Абверу і системи ТВ [158, с.382]. За умов існування Третього рейху дискриміновані групи населення РКУ та ЗНВА підлягали абсолютній владі органів безпеки. У липні 1941 р. в Україні не залишилося жодної суспільно-політичної організації, яка не контролювалася націонал-соціалістичним апаратом управління [119, с.96].

Працівники РСХА намагалися тісно взаємодіяти з представниками вермахту та Абверу в справі агентурної роботи в середовищі військовополонених. Формою первинної перевірки лояльності полонених були допити. У радянських військових підрозділах улітку 1941 року були поширеними настрої недовіри до влади, тенденції до деморалізації. Історик Ніл Фергюсон висловлює думку, що впродовж перших місяців радянсько-німецької війни солдати-червоноармійці вважали, що «краще бути полоненими Гітлера, ніж гарматним м'ясом Сталіна» [280, с.166]. Інколи військовополонені давали поради німецьким військовим щодо технології залучення на свій бік червоноармійців. Один із офіцерів відділу розвідки та контррозвідки ГА «Центр» допитав військовополоненого В. Дельвіча 14 грудня 1941 р. Полонений військовослужбовець заявив, що представникам німецьких органів безпеки слід налагодити активну агентурно-фільтраційну роботу в ТВ. Дельвіч сказав: «З метою знищення більшовиків необхідно здійснити ретельний відбір націоналістично налаштованих елементів» [43, арк.20]. Певна частина військовополонених мала опозиційні настрої щодо радянської військової та політичної еліти. Особовий склад РСЧА в перші місяці війни внаслідок поразок не був налаштований на постійну боротьбу проти Німеччини. На радянсько-німецькому фронті поширилося дезертирство. Заступник голови управління Особливого відділу Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР комісар

держбезпеки 3-го рангу С. Мільштейн надіслав довідку народному комісару внутрішніх справ СРСР та генеральному комісару держбезпеки Л. Берії. Згідно з довідкою з 22 червня до 10 жовтня 1941 р. особливі відділи і загони НКВС затримали 657 364 військовослужбовці, які відстали від своїх частин і втекли з фронту. У 1942 році така тенденція тривала. З 1 серпня до 15 жовтня 1942 р. в тилу підрозділи НКВС затримали 140 755 дезертирів [130, с.149]. Генерал-лейтенант танкових військ З. Слюсаренко писав у своїй мемуарній праці «Останній постріл» про поширення настроїв паніки влітку 1941 року серед радянських військовослужбовців. Він писав: «Настрій був, зрозуміло, кепський. Його остаточно зіпсував нам якийсь військовий фельдшер. Вибравшись з оточення, він добирався додому. Уникаючи наших поглядів, цей «вояка» з переляканими очима твердив, що Київ, Ленінград, Одеса вже в руках ворога, а гітлерівські війська в залізні лещата взяли Москву. І, мовляв, немає рації далі чинити опір, днем раніше чи днем пізніше – війна однаково закінчиться нашою поразкою» [104, с.106]. Органи безпеки в нацистських ТВ намагалися використати певні групи полонених для переходу їх на бік Німеччини задля виконання агентурно-оперативних цілей. Початок війни між Радянським Союзом і Німецькою імперією активізував інформаційне протиборство між вищезазначеними країнами. Основна мета інформаційної війни полягала в дискредитації противника, приховуванні власних утрат, перебільшенні сил власних військових формувань [258, с.323]. Інформаційно-психологічний тиск коменданти ТВ чинили і для агентурної діяльності серед полонених. Водночас для німецьких інформаційних маніпуляцій існували певні передумови, які були спричинені історичним розвитком радянського суспільства. Українці, а також представники інших народів, які перетворилися на військовополонених, пам'ятали про темний бік радянського політичного та суспільного устрою. У 30-і роки ХХ століття сталінська політична верхівка здійснювала в УРСР політичні перевірки, чистки, репресії, які охопили фактично все суспільство [289, с.721].

Вермахт співпрацював із репресивними органами Німеччини у справі виявлення військовополонених-утікачів. У ЗНВА місцеві німецькі органи

управління спільно з поліцією та формуваннями СС 22 вересня 1941 р. оприлюднили оголошення про покарання за сприяння військовослужбовцям РСЧА, десантникам, комісарам та радянським комбатантам, які вийшли з оточення. У оголошенні містилася вимога: «Кожного незнайомого чоловіка треба передати найближчій військовій частині або заявити про нього» [306, с.68]. Фактично будь-який радянський солдат або офіцер, який утік із оточення, міг стати за таких умов військовополоненим. Коменданти ТВ намагалися всіляко перешкоджати втечам військовополонених на території РКУ та ЗНВА. Рейхскомісар України Кох 21 травня 1943 р. відправив телеграму до центрального апарату Міністерства у справах окупованих східних територій. Темою офіційного листа була діяльність партизанських груп у генеральній окрузі «Житомир». Кох стверджував, що основною бойовою силою партизанських підрозділів були колишні червоноармійці та військовополонені, які втекли з ТВ. Він закликав установити жорсткий контроль у сфері охорони військовополонених для нейтралізації їхніх утеч до партизанів [46, арк.24].

Питанням відбору дискримінованих або стигматизованих категорій військовополонених займалося командування айнзацгруп. У таємному розпорядженні ОКВ від 8 вересня 1941 р. міститься пряма настанова на дискримінацію та знищення окремих категорій військовополонених: «Збройні сили повинні при першій можливості позбутися всіх елементів серед військовополонених, у яких можна побачити більшовицькі рушійні сили. Особливі умови Східного походу вимагають і особливих заходів, які мають бути реалізованими з готовністю взяти на себе повну відповідальність без бюрократичних та адміністративних впливів» [213, с.39]. Ретельна перевірка всіх полонених військовослужбовців РСЧА була достатньо складним завданням. Для контролю над військовополоненими адміністрація таборів складала списки в'язнів для передачі їх німецьким органам безпеки. Табірна адміністрація використовувала для перевірки військовополонених також списки УЧХ. Такі прецеденти траплялися в таборі військовополонених у місті Хоролі [18, арк.48], а також у відділі УЧХ при Бердичівській міській лікарні, де перебували

військовополонені [18, арк.21]. Представники айнзацкоманд допитували військовополонених одразу після їхнього прибуття до транзитних ТВ. Важливо звернути увагу, що серед військовополонених розстрілам підлягали «расові вороги Німецької імперії», до яких зараховували також циган. Проте представники ромів майже ніколи не підписувалися в документах як «цигани». Тому встановити точну кількість вбитих ромів достатньо складно [263, с.58].

Німецькі спеціальні служби намагалися всіляко приховати інформацію про кількість військовополонених. Наприклад у Бахмуті (тодішній Артемівськ) на Донеччині німецька адміністрація знищила в 1943 р. усі документи щодо військовополонених. Такі дії були проявом тактики «випаленої землі» [136, с.28]. У Ружинському районі на Житомирщині німецький чиновник Ганглоф організував розстріли непрацездатних військовополонених [2, арк.34]. Варто зауважити, що такі репресивні дії в більшості випадків мали узгоджуватися з айнзацкомандами та представниками СД. Такі акції були спричинені наступом радянських військових підрозділів у другій половині 1943 р. Німецькі представники Головного управління імперської безпеки часто плутали знаки розрізнення та іноді приймали учасників армійських військових оркестрів за політичних комісарів. Іноді розстрілам підлягали радянські офіцери. Німецькі оперативні групи СС керувалися стереотипним твердженням, що радянських офіцерів можна визначити за довгим волоссям, яке дозволялося носити командним кадрам. Проте більшість військовополонених мала довге волосся внаслідок складних побутових умов. Тому визначити жертву для екстермінаційної практики нацистським формуванням у складі РСХА було складно [174, с.244]. У таких випадках спектр «небажаних» осіб серед військовополонених зростає.

Айнзацкоманди для гарантованого знищення «політичних» і «расових» ворогів нацистської держави часто вбивали осіб, які не належали до дискримінованих категорій. Після вступу підрозділів РСЧА до Чернігова в вересні 1943 р. радянські спеціальні служби почали збирати інформацію про злочини оперативних команд СС. Протокол допиту Григорія Бондаренка від 25

листопада 1943 р. свідчить про масові розстріли полонених червоноармійців у Чернігові у квітні 1942 р. Бондаренко не вказує кількості розстріляних і причин такої репресивної акції [26, арк.7]. Т. Снайдер визначає мінімальну цифру розстріляних німецькими спеціальними службами військовополонених – 500 тисяч осіб [174, с.245]. Приводом до вбивств певних категорій військовослужбовців РСЧА, які потрапляли до полону, ставали випадки розправ червоноармійців над німцями. Такі ситуації у фронтових умовах відбувалися достатньо часто в перші місяці німецько-радянської війни. Командувач 5-ї радянської армії генерал-лейтенант М. Потапов у наказі від 30 червня 1941 р. звертав увагу, що бійці РСЧА, «розлючені діями фашистських бандитів, нікого з німців у полон не беруть, а розстрілюють на місці». Потапов убачав серйозну шкоду в поширенні таких насильницьких дій. Він стверджував, що такі самочинні вбивства «шкідливі з політичного погляду, оскільки наше завдання полягає в тому, щоб спонукати німецьких солдатів перейти на сторону РСЧА» [200, с.121].

Утечі з полону часто були успішними. Такі акції здійснювалися навіть полоненими генералами та комбригами. Павло Сисоєв, який був командиром 36-го стрілецького корпусу РСЧА, потрапив у німецький полон, перебував у ТВ з липня 1941 р. до серпня 1943 р. Сисоєв утік із ТВ у Ковельському районі Волинської області. Кілька днів він був у складі підрозділу Організації українських націоналістів (далі не – ОУН), а потім перейшов до червоних партизанів. Згодом він повернувся додому в СРСР, де проходив ретельну перевірку з боку радянської контррозвідки [251, с.27]. Німецькі спеціальні служби карали також військовополонених-утікачів. Існують повідомлення, що втікачів могли направити до німецьких концентраційних таборів. Становище втікачів із ТВ було найгіршим у Бухенвальді. Таку інформацію радянським спецслужбам надав І. Геш із Нового Біджева в Чехословаччині, який був в'язнем Бухенвальда [65, арк.12].

Працівники Абверу та РСХА стежили за ставленням українців до долі військовополонених. Німецькі розвідувальні органи активно шукали та

аналізували інформацію про морально-психологічні настрої українського населення, яке жило за умов нацистської окупації. 25 серпня 1943 р. штаб контррозвідки ГА «Південь» отримав доповідь свого агента про настрої населення в Запорізькій і Сталінській (Донецькій) областях УРСР, яка належала тоді до ЗНВА. Він писав, що люди обурені знущаннями над оstarбайтерами та військовополоненими, вони виступають в розмовах проти «відправлення до Німеччини народу» [52, арк.3]. Підрозділи СД використовувалися для виявлення військовополонених-утікачів і комбатантів РСЧА, які вийшли з оточень. У Криму СД часто залучали агентів із середовища місцевих жителів. Такі завербовані СД особи здійснювали патрулювання разом із солдатами вермахту [105, с.82].

Розвідувальні органи Німеччини намагалися виділити окремих військовополонених для здійснення щодо них певних агентурних дій. Фактично увага спеціальних служб була зосереджена на агентурно-оперативній розробці певних людей у ТВ. Розробка полягала в концентруванні та комплексному застосуванні спецслужбами своїх засобів і методів для неявного вивчення обраного об'єкта та здійснення заходів для досягнення визначених розвідувальних цілей [142, с.276]. У травні 1942 р. для активізації розвідувальної та контррозвідувальної діяльності «Абвер-Закордон» сформував новий орган «Штаб Валлі». Його головою було призначено полковника Хайнца Шмальшлегера. У його складі з 1942 р. почав роботу «Особливий штаб Р (Росія)». Саме він займався безпосередньою розвідкою та контррозвідкою на територіях РКУ та ЗНВА. Ударною силою «Особливого штабу Р» був полк, а пізніше дивізія «Бранденбург-800». Напередодні радянсько-німецької війни при кожній групі армій функціонувало три команди Абверу. Цікаво, що СД намагалася розгорнути власну агентурно-інформаторську мережу, яка б виступила своєрідним відомчим конкурентом Абверу [158, с.382]. Важливими цілями для РСХА в контексті агентурно-оперативної розробки були полонені радянські генерали. Проте не всі радянські генерали хотіли потрапити до полону живими. За офіційними даними радянських органів безпеки, у 1941 р. скоїв

самогубство для уникнення полону один генерал, а в 1942 р. їхня кількість досягла трьох осіб. Багато генералів загинуло в полоні. У полоні загинуло 23 радянські генерали, з них у 1941 р. – 3 особи, у 1942 р. – 6, 1943 р. – 6, у 1944 р. – 5 осіб [243, с.103]. Усього військовополоненими стали 80 генералів РСЧА, з них на бік противника перейшли 12, тобто 15 % від загальної кількості. Назад до СРСР повернулося 37 генералів і командирів бригад [250, с.32].

Іноді РСХА використовувала військовополонених для здійснення диверсійно-розвідувальних операцій в тилу радянських військ. Для дискредитації та дезорганізації радянського партизанського руху було створено псевдопартизанські загони. Один із них діяв на території генеральної округи «Київ». Його очолив колишній обер-єфрейтор дивізії військ СС «Мертва голова» Ф. Готтальк. Колишній військовополонений Шкирятов допомагав Готтальку в управлінні лжепартизанським загonom. Підрозділ було сформовано в жовтні-листопаді 1943 р. Даний підрозділ складав 79 осіб, із яких 25 були колишніми військовополоненими. Готтальк і його загін грабували жителів села Буки та навколишньої місцевості, чинили терор щодо осіб із прокомуністичними поглядами або колишніх радянських чиновників. Псевдопартизани були заарештовані радянськими органами безпеки в січні 1944 р. [268, с.275].

Німецькі репресивні структури використовували військовополонених для формування власної агентурної мережі у тилу РСЧА. Такі агенти володіли інформацією про систему військового управління, комунікації, постачання, про стратегічно важливі об'єкти в радянському тилу. Їм легше було замаскуватися серед тилового населення РРФСР та інших тодішніх республік. Для посилення агентурного впливу німецькі органи безпеки часто використовували представників тих народів, яких вони вважали нелояльними до радянської влади. Німецькі командувачі намагалися використати у власних інтересах жителів балтійських країн [310, арк.2]. Проте органи НКВС звертали першочергову увагу саме на таких осіб, які нібито повернулися з фронту, шпиталю, оздоровлення або їхали до своїх військових частин. Німецькі органи безпеки завжди могли знайти особу в середовищі військовополонених, яка могла

піти на контакт із ними в питанні співпраці. У середовищі військовополонених-українців були люди, які сподівалися, що прихід вермахту створить можливості для національного відродження [118, с.41]. Серед солдатів було чимало осіб, які в полоні або при добровільному переході критикували радянську політичну систему та умови життя в комуністичній державі. На допиті в розвідувальному відділі ГА «Південь» полонений Хакре Надекашвілі з 72-ої стрілецької дивізії РСЧА заявив: «Сталін – комуніст і погана людина! Гітлер – хороша людина, якщо він бореться проти комуністів». Перебіжчик Кузьма Четвертаков з 206-го стрілецького полку 197-ої дивізії заявив, що радянські солдати «від Сталіна нічого не ждуть» [63, арк.8]. Начальник VI відділу РСХА (зовнішня розвідка) В. Шелленберг повідомляв, що вербування різних осіб з окупованої території потрібно було для виявлення радянської шпигунської мережі. Абвер і Головне управління імперської безпеки разом працювали над цією темою [106, с.270]. Радянські військовослужбовці часто в 1941 р. ішли на співпрацю через елементарне нерозуміння суті і намірів нацистського режиму в війні. Варто нагадати, що впродовж 1939-1941 рр. радянська пропаганда називала жертвами імперіалістичних підступів Великої Британії та Франції саме дві країни в Європі – СРСР та Німеччину [236, с.75].

Агенти-диверсанти, які вербувалися з числа військовополонених, мали завдання з улаштування диверсій на залізниці, знищенню продовольчих і паливних баз. Вони також здійснювали антикомуністичні пропагандистські дії, вбивства офіцерів РСЧА. З 1944 р. диверсанти організовували спеціальні загони в радянському тилу. Після повернення з завдання групи агентів усі її учасники відокремлювалися одне від одного. Керівництво структур РСХА зіставляло та перевіряло їхні свідчення дуже ретельно [115, с.141].

Для ведення глобальної війни німецькій владі був потрібен надійний репресивний апарат. Такі структури забезпечували б надійний контроль окупованої території та усували можливі ускладнення з боку Руху опору, радянських диверсійних груп та «нелояльних» елементів серед українського народу. У нагоді став кадровий потенціал охоронних загонів націонал-

соціалістичній партії, які відомі під аббревіатурою СС. Дана організація була достатньо впливовою. Під її контролем на території Німеччини перебувало 20 концентраційних і 160 трудових таборів, де працювали 40 000 охоронців і наглядачів із формувань СС. У військах СС перебувало 950 тисяч осіб [184, с.4]. Проблемою залишалася взаємодія органів безпеки з вермахтом. Репресивні дії органів безпеки та спеціальних служб Німеччини у війні проти Польщі 1939 р. продемонстрували, що вермахт не був готовий до широкомасштабної співпраці з СС, СД, оперативними групами (айнзацгрупами), гестапо тощо. Військове керівництво було виховане на принципах дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Тому визріла необхідність розглянути на офіційному рівні співпрацю вермахту з репресивними структурами рейху. Перша спроба переговорів провалилася з вини начальника гестапо Г. Мюллера. Він налаштував проти себе генералів унаслідок недоречної поведінки. Другий раунд переговорів очолив В. Шелленберг. Навесні 1941 р. за сприяння Гітлера були проведені переговори між повноважними представниками СС та вермахту. Попередній текст погодили Шелленберг та Вагнер. За результатами розмови 28 квітня 1941 р. фон Браухіч підписав розпорядження «Упорядкування застосування поліції служби безпеки та СД у межах сухопутних військ» [152, с.127]. Команди поліції безпеки та СД у питаннях постачання та квартирування підпорядковувалися ОКВ та командувачам ГА. У випадку РКУ вони отримували продовольче та збройне забезпечення від ГА «Південь». Фактично наказ означав підпорядкування дій армії ідеології націонал-соціалізму та перетворення німецьких військовослужбовців на виконавців расистських програм правлячої тоталітарної партії [172, с.52].

Слід зазначити, що військові підрозділи могли самостійно (без втручання репресивних структур) могли вчиняти протиправні дії проти військовополонених. Водночас окремі кадрові офіцери виступали проти таких акцій. У розмові з психологом 4 квітня 1946 р. під час засідань МВТ у Нюрнберзі один із відомих функціонерів Німеччини Я. Шахт згадував про такий випадок. Племінник знайомого Шахта служив у вермахті в званні гауптмана.

Одного разу він отримав наказ доставити до певного пункту призначення 70 військовополонених. Двічі вищі за рангом офіцери пропонували гауптману розстріляти затриманих військовослужбовців противника. Проте він категорично відмовився виконувати такі накази, незважаючи на погрози. Усі в'язні потрапили живими до місця призначення. Гауптман не отримав жодного дисциплінарного стягнення або покарання [87, с.204]. У 1960 р. в місті Чернігові, яке впродовж вересня 1941 р. – вересня 1943 р. входило до складу зони військової окупації, виявили сліди злочинів вермахту. Під час будівельних робіт у центрі міста працівники знайшли 158 тіл військовополонених. Протокол про виявлені факти підписав тодішній головний медичний судовий експерт Чернігівської області УРСР Ключов [27, арк.3]. Таке свідчення підозрюваного на Нюрнберзькому процесі демонструє спроби опору проявам насильства щодо військовополонених. Основні обвинувачені були проінформовані щодо злочинів стосовно в'язнів ТВ.

У певних випадках жителі окупованої території активно сприяли діяльності німецьких органів безпеки в контексті контролю над військовополоненими. Керівник таємної польової поліції в зоні оперативного тилу ГА «Південь» свідчив про такі факти спільної роботи його організації та місцевих помічників [188, с.185]. Іноді військовополонені ставали жертвами масових неспровокованих розстрілів. У певних випадках радянські документи містять інформацію про розстріли цивільних і полонених військових в одному географічному пункті. У Чернігові в лютому 1943 р. відбулися розстріли військовополонених унаслідок невідомих причин, причому разом із цивільними особами [25, арк.18]. Джерельна інформація вказує на те, що у випадку масових репресивних акцій військовополонені зазнавали насильства разом із іншими категоріями постраждалих осіб.

Перед початком наступу проти комуністичної держави Гітлер дав вказівки генералу Альфреду Йодлю, який був начальником оперативного відділу ОКВ. Він говорив про ідеологічний та політичний характер майбутньої війни. Лідер нацистів стверджував, що в першу чергу вермахт має знищити більшовицьких

керівників і комісарів. Їх слід було виявляти і вбивати вже в армійських тилах. На органи СС покладалася відповідальність за виконання даних наказів у взаємодії з польовою жандармерією. Полонені комісари ставали першими жертвами завідомо злочинних наказів німецького рейхсканцлера [184, с.313].

30 березня 1941 р. на нараді з керівниками вермахту Гітлер повторив свої тези про комісарів РСЧА. Він заявив: «Більшовизм означає соціальну злочинність. Тому доведеться відійти від поняття солдатської солідарності. Комісари і гепеушники – злочинці, і поводитися з ними треба, як із злочинцями» [184, с.314]. Комісари в заочному режимі були засуджені до страти без суду і слідства рейхсканцлером Німеччини. Вони належали до військовослужбовців, проте нацистські урядовці самовільно визначили їх як осіб, які не належать до категорії «комбатанти». Такий юридичний волюнтаризм був породжений догматичним сприйняттям радянської влади як ідеологічного та расового ворога німецького народу. Насправді комісари воювали в РСЧА часто нарівні зі звичайними радянськими військовослужбовцями [92, с.54]. Твердження нацистських пропагандистів про відсутність політичних комісарів у зоні бойових дій є сфальсифікованим із наукового погляду.

Усього було створено чотири айнзацгрупи – А, В, С, D. До складу кожної з них входило по 1000 – 1200 осіб. Серед них 35 % склали члени СС, 150 водіїв та механіків, 100 співробітників гестапо, 130 осіб з поліції порядку, 50 працівників кримінальної поліції, 30 співробітників СД, перекладачі, зв'язківці тощо. На теренах РКУ та ЗВО діяли айнзацгрупи С і D. Максимальна чисельність айнзацгрупи С складала 800 осіб. Вона діяла в північних і центральних районах РКУ, а також у ЗВО. З червня до жовтня 1941 р. групу очолював бригаденфюрер СС Отто Раш, з жовтня 1941 р. – бригаденфюрер СС Макс Томас. Саме він із 10 квітня 1942 р. став командувачем поліції безпеки та СД в Україні. Діяльність оперативних груп поліції безпеки та СД розпочалася 23 червня 1941 р. Напередодні початку бойових дій Гейдріх заявив начальникам айнзацгруп: «Комуністичні функціонери та активісти, євреї, цигани, саботажники та агенти, які є небезпечними для німецьких військ, повинні бути

виявлені і страчені без суду та слідства» [184, с.318]. Ніхто з керівників поліції безпеки та СД відкрито не протестував проти наказів нацистської політичної верхівки. Айнзацкоманди діяли швидко. Їхні машини прямували відразу за передовими загонами в Житомир. Оперативна команда 4А почала діяти в Києві в день його захоплення вермахтом 19 вересня 1941 р. Айнзацгрупи вбивали військовополонених-комісарів. Армійське командування сприяло їм у цьому. Поступово рейдуюча робота оперативних груп доповнювалася створенням стаціонарних відділів поліції безпеки та СД. У Миколаївській генеральній окрузі з 6 лютого 1942 р. виникла така установа. Її очолив штурмбанфюрер СС Шпан. У генеральній окрузі Харків головою відділу поліції безпеки та СД того ж дня став штурмбанфюрер СС Кранебіттер [172, с.53]. Айнзацгрупи стали головним мобільним репресивним органом у ЗНВА та РКУ. Саме здатність до швидкого переміщення є найважливішою характеристикою цих репресивних спеціальних підрозділів. З формального погляду айнзацкоманди мали забезпечувати правопорядок в імперських комісаріатах та прифронтовій зоні. Завдання цих груп полягало в перевірці і реєстрації підозрілих осіб, пошуку стратегічно важливої інформації, вивченні політичних настроїв підвладного населення України, ізоляції та знищенні ворожих для нацистської держави осіб. Страти без суду і слідства за умов війни стали головною роботою цих структур. На Міжнародному військовому трибуналі в Нюрнберзі їх назвали «гестапо на колесах». Географічна рухливість оперативних груп розширювала територіальний ареал злочинів проти людяності та військових злочинів. Ті військовополонені, які підпадали під категорію «ворогів держави», зазвичай ще на етапі конвоювання або в дулагах передавалися в розпорядження айнзацкоманд. Це означало для такого полоненого військовослужбовця негайну страту без наявності судових процедур.

Поступово з середини 1942 р. партизанська боротьба проти німецького управління у ЗНВА та РКУ розгорталася дедалі сильніше. Начальник Генерального штабу сухопутних військ Німеччини Гальдер на одній із нарад на Східному фронті почув від командувачів армій таку фразу щодо значення

айнзацкоманд поліції безпеки та СД: «Ці люди для нас дорожчі за золото, оскільки вони забезпечують шляхи підвезення та постачання військ, що дозволяє нам не відривати на дані завдання фронтові підрозділи». Іноді військові коменданти ЗНВА вимагали від оперативних груп додаткової роботи для інтересів вермахту. Така діяльність визнана з боку міжнародного права злочинною. Наприклад, військовий комендант Джанкоя (нині Автономна Республіка Крим) вимагав, аби айнзацгрупа D стратила всіх євреїв, які знаходилися в тамтешньому ТВ для уникнення епідемічних хвороб. Тобто, у даному випадку представник збройних сил стимулював репресивну діяльність поліції безпеки та СД. Німецький учений Хайнц Хьоне стверджує, що структури СС убили 473 000 радянських військовополонених [184, с.5].

РСХА намагалася всіма можливими юридичними способами замаскувати екстермінацію певних категорій в'язнів. Реєстраційні картки військовополонених у випадках убивства заповнювалися написом «Відправлений на біржу праці» або іншими документальними евфемізмами. Подібним способом полоненого військовослужбовця переводили в статус цивільного робітника. Факт страти не фіксувався в реєстраційній картці взагалі [187, с.317]. У сучасній історичній науці практично не існує даних про кількість військовополонених, які були формально «звільнені», а потім свідомо вбиті формуваннями РСХА. Серед джерельних матеріалів збереглися лише фрагментарні записи про військовополонених, які вибули зі списків ТВ. Адміністрація ТВ неподалік Чернігова заповнювала списки військовополонених. У випадку смерті або розстрілу в'язнів їх прізвища коменданти викреслювали [31, арк.10]. Органи безпеки намагалися не залишати прямих свідчень своєї діяльності в ТВ. На відміну від них, адміністрація ТВ у певних випадках не встигала ліквідувати докази репресивних акцій.

Контроль за звільненими військовополоненими та розшук утікачів із ТВ здійснювала також польова жандармерія вермахту. Польова жандармерія структурно поділялася на команди, якими керували офіцери у званні лейтенанта. Головні завдання польової жандармерії полягали в контролі системи перепусток,

нагляді за місцевою поліцією, регулюванні руху, обліку населення в прифронтових районах. Жандарми виявляли полонених-утікачів, контролювали переміщення звільнених із полону осіб [172, с.55]. Упродовж 1941-1942 рр. головою РСХА був Райнхард Гейдріх. З 30 січня 1943 р. дану організацію очолив Ернст Кальтенбруннер. Він став ініціатором підписання наказу «Кугель» («Куля»). Відповідно до тексту цього розпорядження військовополонені-втікачі після повторного затримання мали направлятися до концентраційного табору Маутхаузен для страти. Кальтенбруннер також наказував поліції не втручатися в розправи німецького населення над військовополоненими-льотчиками [87, с.400]. Головне управління імперської безпеки узгоджувало певні репресивні таємні операції з дипломатичним відомством. Міністр закордонних справ Німеччини Йоахім Ріббентроп був проінформований про плани щодо вбивства полоненого французького генерала Жіро в грудні 1944 р. Ріббентроп порадив здійснити таке позасудове вбивство в режимі повної таємності. Він намагався приховати цю акцію від воюючих держав [87, с.393]. Міністерство закордонних справ в деяких випадках взаємодіяло з апаратом РСХА в питаннях поведінки німецької влади щодо високопоставлених військовополонених.

Варто зазначити, що працівники поліції безпеки та Абверу були першими агентурно-оперативними цілями для радянських спецслужб. При потраплянні в полон німецьких військовослужбовців саме їх намагалися виявити в першу чергу органи НКВС СРСР [215, с.41.]. Найбільший інтерес для радянських репресивних органів становили колишні військовополонені. Вони могли діяти в статусі «подвійних агентів».

Слід зауважити, що діячі національно-визвольного руху намагалися змінити нацистську політику щодо українського народу, припинити репресивні акції німецької влади проти співвітчизників, у тому числі і в середовищі військовополонених. Голова Українського національного об'єднання в Німеччині Тиміш Омельченко 1 січня 1942 р. звернувся з особистим листом до рейхсканцлера. У листі містилися певні політичні поради та застереження. Омельченко просив нацистський уряд гарантувати політичну самостійність

України. Він закликав не здійснювати щодо українського народу колоніальної політики. Про зміст пропозицій Омельченка дізнався і міністр у справах окупованих східних територій Розенберг. Вищі урядовці нацистської Німеччини оцінили тези вищезгаданого українського громадського діяча як декларативні та утопічні [138, с.223]. На той час переможні бої вермахту сприяли ігноруванню українського політичного фактору для лідерів Німецької імперії.

29 січня 1942 р. імперська канцелярія отримала ще один лист від провідних діячів українського національного руху. Його підписали авторитетні в українському політичному та релігійному середовищі особи: архієпископ і голова Української Національної Ради у Львові Андрей Шептицький, голова Української Національної Ради у Києві Микола Величківський, президент Української Народної Республіки в екзилі Андрій Ливицький, колишній генерал армії УНР Микола Омелянович-Павленко та керівник поміркованого політичного крила ОУН Андрій Мельник. Автори листа стверджували, що поразка СРСР дозволить Україні ввійти до європейської політичної системи. У листі згадувалося про багатьох радянських військовополонених українського походження, які здавалися в полон вермахту добровільно. Такі люди сподівалися, що потраплять до складу українських національних військових формувань і будуть воювати за визволення своєї Батьківщини. Автори документа стверджували про певне розчарування в німецькій політиці серед цих військовополонених та їхніх родичів, а також серед політично активної частини населення РКУ та ЗНВА [138, с.223]. Українські політики правильно вказали на дефекти нацистської політичної лінії в середовищі військовополонених. Водночас їхнє сподівання на розуміння з боку Гітлера, Коха або Розенберга було проявом стратегічної недалекоглядності. Німеччина розглядала українців, у тому числі і полонених, як об'єкт для демографічних і економічних маніпуляцій, а не суб'єкт міжнародної політики.

Отже, місця утримання військовополонених в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації перебували під прямим контролем організаційних надбудов вермахту – ОКВ та ОКХ. Водночас ТВ були об'єктами

діяльності органів безпеки та спеціальних служб Німеччини на основі співпраці даних структур із військовою владою. З серпня 1944 р. УСВ було підпорядковане СС. З того моменту вермахт повністю віддав контроль над ТВ органам безпеки Німеччини. Упродовж червня 1941 – жовтня 1944 рр. органи безпеки Німеччини здійснювали постійний контроль за переміщенням, фільтрацією та перебуванням військовополонених у ТВ. Абвер мав свого представника в кожній такій установі на правах заступника коменданта. Збільшенню впливу айнзацгруп сприяв НПК. Даний наказ фактично легалізував расово-політичний відбір або селекцію військовополонених. Унаслідок виконання даного розпорядження структури РСХА фактично встановили контроль над персональним складом ТВ і певною мірою наглядали за діями німецького коменданта в частині пошуку «расових і політичних ворогів Рейху». Можна стверджувати, що полонені піддавалися постійному тиску з боку карально-репресивних структур. У середині 1944 р. усі військовополонені перейшли під безпосередній контроль Генріха Гімmlера і СС. Це було спричинено посиленням впливу СС після невдалого замаху на рейхсканцлера 20 липня 1944 р. Військовий полон у свідомості керівництва СС перетворився на продовження політичної боротьби проти «небажаних елементів». МВТ у Нюрнберзі за здійснення військових злочинів і злочинів проти людяності, в тому числі і в частині незаконного та неналежного поводження з військовополоненими, засудив голову РСХА Ернста Кальтенбруннера до смертної кари. Водночас слід зазначити, що аналіз історичної наукової інформації дозволяє стверджувати: основними ініціаторами злочинів проти військовополонених були А. Гітлер, Г. Герінг і Г. Гімmlер.

Загалом можна стверджувати, що міжнародне гуманітарне право перед початком Другої світової війни досягло певного рівня гарантування безпеки та недоторканності основних прав військовополонених. Націонал-соціалістична система деформувала правові засади гуманного ставлення до полонених комбатантів. Радянська політична система у серпні 1941 р. прирівняла полонених із числа військовослужбовців Червоної армії до злочинців. Такі

обставини сприяли погіршенню умов військового полону для представників радянських військових підрозділів. Деформація правових норм військового полону (у радянському та націонал-соціалістичних юридичних положеннях) поєднувалася з цілеспрямованими репресивними заходами нацистської влади. На тлі правової невизначеності статусу радянських військовополонених здійснювалося активне втручання німецьких органів безпеки в життя в'язнів ТВ в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації.

РОЗДІЛ 3

ПОБУТОВІ УМОВИ УТРИМАННЯ ПОЛОНЕНИХ

3.1. Продовольче забезпечення в'язнів у нацистських таборах військовополонених

У період воєнних дій забезпечення військовослужбовців і цивільного населення продовольством виступає базовою передумовою ведення війни, функціонування військово-промислового комплексу. Кожна воююча держава забезпечує продовольством у першу чергу власне військо та цивільне населення. У часи Першої світової війни 1914-1918 рр. воюючі сторони намагалися дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права щодо харчування військовополонених. Наприклад, Німеччина та Російська імперія виконували положення про відповідність рівня харчового забезпечення полонених рівню такого ж постачання для своїх військовослужбовців. Не було спроб навмисного обмеження військовополонених у кількості та якості продовольства [286, с.479]. Німецьке політичне керівництво намагалося якомога довше утримувати оптимальний рівень продовольчого забезпечення населення в межах «старої імперії». На утримання полонених військовослужбовців продовольство виділялося згідно з Женевською конвенцією 1929 року в тому ж розмірі, що й для власних солдатів і офіцерів армії, яка утримувала табори військовополонених. Німеччина в 1929 році офіційно ратифікувала Женевську конвенцію. Дотримання міжнародних юридичних стандартів порушувалося внаслідок ідеологічних протиріч між воюючими державами та расистських настанов Гітлера як Верховного головнокомандувача вермахту.

Забезпечення продовольством було складною справою в воєнних умовах. У червні 1941 р. Збройні сили СРСР суттєво збільшилися. На початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. в РСЧА та Військово-морському флоті (далі – ВМФ) СРСР перебувало за офіційним списком 4 826 900 осіб. У західних військових округах (Одеському, Київському Особливому, Західному Особливому, Прибалтійському Особливому, Ленінградському) та флотах

(Чорноморському, Балтійському, Північному) налічувалося 2 900 000 військовослужбовців [224, с.74]. Під час відступу радянських військ восени 1941 р. призовники часто скаржилися на недосконалу систему постачання. Заступник начальника Управління НКВС СРСР у Московській області Линько 2 грудня 1941 р. написав службову доповідь заступнику народного комісара внутрішніх справ СРСР Абакумову про такі настрої в середовищі мобілізованого контингенту. Один із солдатів писав: «Щодо харчів дуже погано, хліб на руках коштує 30 рублів за кілограм, але нам дають по чотири сухарі за день». Подібні висловлювання повторювалися неодноразово: «У селах, через які ми йдемо, хліба теж немає»; «Не знаю, що буде далі. Харчуємося своїми продуктами. Командири сухих пайків не дають..» [173, с.57]. У РСЧА для військовослужбовців діючих частин було передбачено на 1 добу 900 г хліба, 500 г картоплі, 170 г капусти, 150 г м'яса, 100 г риби, 35 г цукру та 20 г рослинної олії [267, с.93]. Регулярні частини РСЧА отримували достатньо скромні обсяги продуктового забезпечення. Червоноармійці зазнали таких продовольчих проблем, що це хвилювало радянські органи безпеки. Для військовополонених такий пайок був узагалі недосяжним.

У період великих оточень підрозділів РСЧА в червні 1941 – листопаді 1942 рр. військовослужбовці залишалися без нормального продуктового постачання. Часто такі комбатанти ставали полоненими в несвідомому стані. Причиною цьому було тривале голодування за умов оточення [256, с.18].

Нестача їжі відчувалася вже з моменту полонення до потрапляння полонених до фільтраційних таборів. Конвоїри часто не отримували жодних інструкцій про харчування військовополонених. Німецькі повідомлення влітку 1941 р. містять такі дані денних харчових норм для військовополонених, як «100 г пшона без хліба» або «20 г пшона та 100 г хліба без м'яса». У багатьох ТВ у той час полонені їли листя та траву [277, с.590]. У таборі, який розміщувався на вулиці Керосинній у Києві (нині вулиця Шолуденка), в'язні не отримували продовольства взимку 1941-1942 рр. Люди, які перебували в постійному стані

голодування, фактично споживали будь-які предмети, що нагадували їжу [221, с.242].

Велика кількість військовополонених породжувала проблему їхнього належного продовольчого забезпечення. Німецькі солдати бачили гігантські колони радянських військовополонених [303, с.2]. Українці, які служили в радянських військах, відчували одними з перших націонал-соціалістичну політику щодо військовополонених. Важливо встановити, який відсоток складали в складі РСЧА представники українського народу. Український народ зробив значний внесок у антинацистську збройну боротьбу, перебуваючи під владою сталінського тоталітарного режиму. За підрахунками відомого історика Ю. Шаповала у 1940 р. українці складали 19,6% складу Червоної армії. Мобілізаційні заходи на початку німецько-радянської війни збільшили чисельність українців у лавах радянських військових підрозділів. Загальна чисельність українців у складі Червоної армії складала від 6 до 7 мільйонів осіб [269, с.15].

Чисельність полонених військовослужбовців не може слугувати виправданням порушення норм міжнародного гуманітарного права. Передумовою голодування стала нацистська економічна політика. Вона полягала у вилученні для потреб вермахту всього можливого продовольства. Привласнення українських продовольчих ресурсів було однією з основних цілей Німеччини проти СРСР. Заготівля продовольства та його примусове вилучення для нацистів була основою їхньої економічної стратегії [203, с.198]. Відомий французький державний і військовий діяч Шарль де Голль у своїх спогадах свідчив, що в 1940 р. німці захопили в полон 2 млн. французьких військовослужбовців [85, с.284]. Більшість із них була звільнена і вони не знали явища масової смертності.

В основі інструкцій для таборів військовополонених лежала думка, що годувати в'язнів, що перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. Про будь-яке харчування слід було ретельно доповідати, а рядових німецьких солдатів часто попереджали не видавати в'язням понад мінімальний

раціон. 16 вересня 1941 року рейхсміністр економіки Г. Герінг видав інструкцію, щоб «продуктивність» полонених «більшовиків» визначала їхнє утримання; наслідком було подальше скорочення харчових пайків. Загалом лише окремі нижчі чини та офіцери намагалися полегшити страждання в'язнів. За таких умов масовий голод почався відразу й тривав місяцями. Фактором посилення нестачі продовольства було цілеспрямоване знищення резервів сільськогосподарських продуктів Української РСР у 1941 р. Наприклад, на Житомирщині наступ вермахту призвів до знищення приблизно 60 % місцевих продовольчих запасів [1, арк.12]. Дефіцит продовольчих ресурсів посилювався внаслідок застосування радянською владою в прифронтних районах УРСР тактики «випаленої землі». Й. Сталін у зверненні до населення СРСР 3 липня 1941 р. заявив: «Усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і паливо, яке не може бути вивезеним, повинно безумовно знищуватися» [108, с.12].

Німецькі військові інстанції усвідомлювали небезпеку голоду в середовищі радянських військовополонених. Для них масова швидка загибель працездатних осіб була не вигідною. Командувач оперативним тилом ГА «Південь» 3 грудня 1941 р. видав «Особливі розпорядження щодо постачання військ». У ньому була констатація небезпеки продовольчого дефіциту для осіб, які перебували в умовах військового полону. На неї вказує зауваження з тексту документа: «Уже сьогодні ми можемо сказати, що, коли в район оперативного тилу не будуть надходити нові військовополонені, то число військовополонених для майбутніх робіт буде недостатнім, до того ж треба враховувати прогресуючу смертність і непрацездатність при недостатньому харчуванні» [64, арк.15]. Дане розпорядження не містить вказівок про поліпшення продовольчого забезпечення в'язнів. Воно є важливим лише як показник інформованості керівника оперативного тилу про справжні умови перебування людей у ТВ.

31 жовтня і 7 листопада 1941 р. фельдмаршал Кейтель і Герінг наказали, щоб видавали достатньо їжі, аби в'язні могли працювати. У грудні 1941 р. голод охопив не лише ТВ в окупованих східних територіях, а й концентраційні табори в межах Німецької імперії [66, арк.16]. У мемуарній літературі зустрічається

думка, що Німеччина не мала економічних потужностей для харчового забезпечення військовополонених. Секретар Гітлера Кріста Шрьодер згадувала, що в грудні 1941 р. німецький рейхсканцлер висловлював думку про обмеження продовольчих пайків для тих солдатів вермахту, які не беруть участь у бойових діях на передових позиціях [107, с.117].

На підтвердження тези про навмисний і цілеспрямований характер голодування можна навести текст «Пам'ятки про використання праці радянських військовополонених». Вона була створена в кабінетах ОКВ. Пункти 6 та 7 цього документа демонструють ставлення німецького Генерального штабу та УСВ до продовольчого забезпечення в'язнів ТВ. Приготування їжі для військовополонених мало здійснюватися поза зоною розміщення ув'язнених, аби виключити всіляку можливість контакту полонених військовослужбовців із навколишнім цивільним населенням. Цивільні особи мають право готувати цю їжу без спілкування з її споживачами. У документі наголошувалося, що радянські військовополонені не повинні брати участь у приготуванні страв, заборонялося також зберігання продуктів харчування в межах зони розміщення військовополонених. Начальники ОКВ фіксували суворий наказ комендантам ТВ та німецькому персоналу, що розміри харчових пайків для радянських військовополонених, які працюють, мають відрізнятися від аналогічних пайків для полонених із іншим громадянством [297, с.357]. Тобто на найвищому керівному рівні полонені червоноармійці зазнавали продовольчої дискримінації.

Продовольче забезпечення великих мас військовополонених ускладнювалося внаслідок масового характеру явища, швидкого наступу німецьких військ та проявів неорганізованості в питаннях конвоювання та розміщення значної кількості захоплених червоноармійців. Великі маси червоноармійців, які потрапляли до полону, були приречені на продовольчі проблеми вже внаслідок своєї численності. Після оточення радянських військ під час Київської оборонної операції в вересні 1941 р. ОКВ повідомило про 665 000 полонених військовослужбовців Червоної Армії, 3718 гармат і 884 танки [179, с.266]. Один із свідків окупаційного періоду в Києві згадував про свої

враження від вигляду полонених солдатів і офіцерів РСЧА на вулицях міста: «Як їх женуть німецькі конвоїри, бачити доводилося не один раз. Обірвані, брудні, з ознаками побоїв, вдягнені хто як, без ременів, у спущених на вуха пілотках або ж у засмалених касках, використовуваних, вочевидь, замість казанків. Виснажені, погляд у землю, покора та безсилля» [97, с.75]. Дані слова належать підлітку, який часто зустрічався з колонами полонених військовослужбовців. Полонена Єва Ковальчук згадувала, що в ТВ видавали їй 250-300 г хліба на день і один раз у день вона отримувала суп [6, арк.26]. За описаних умов про жодні нормальні умови харчування німецькі військові не турбувалися. У в'язнів не існувало навіть примітивного кухонного посуду.

Стрімке просування німецьких підрозділів породжувало труднощі з забезпеченням мінімальною кількістю харчів полонених червоноармійців. У серпні 1941 р. біля Умані вермахт повністю оточив 6-у та 12-у радянські армії. Німецьке командування не розраховувало нормальну кількість продовольства для цих людей. До Дарницького ТВ потрапило менше 10 % військовополонених, які вижили в боях біля Умані [9, арк.36]. Причому УСВ оформило цих мертвих осіб як загиблих уже на території ТВ. У більшості випадків така реєстрація була відсутня. У короткі терміни налагодити постачання ТВ було неможливо внаслідок повільного створення органів управління РКУ та ЗНВА. Структури німецької влади мали фактично з нульової відмітки починати вирішення всіх завдань, які стосувалися українців у зоні їхньої відповідальності [249, с.90]. Тому продовольче питання вирішувалося повільно, особливо взимку 1941 р., коли масове звільнення військовополонених було припинено військовим командуванням Німеччини.

На зустрічі 13 листопада 1941 року кілька офіцерів обговорювали способи, як забезпечити в'язнів ТВ, які не працювали, принаймні якоюсь їжею, однак генерал-квартирмейстер Едуард Вагнер різко перервав їх, зауваживши, що ці полонені «повинні померти з голоду». Через тиждень командувач 11-ї армії Еріх фон Манштейн заборонив «роздавати» їжу будь-яким полоненим або мешканцям міст, «якщо вони не перебувають на службі німецьких збройних

сил». Така щедрість буде «хибною людяністю». Видатний український письменник Олесь Гончар зазнав військового полону і описував продовольче становище в негативних формах. Він згадував: «Давали 0,5 літра води на добу. У тарілці для нас була вонюча баланда з червивим сиром...» [89, с.17].

До канцелярії міністра у справах окупованих східних територій постійно надходили повідомлення про голод у ТВ. Інспектор із питань озброєння РКУ доповідав 2 грудня 1941 р. про високий рівень смертності серед військовополонених: «Треба розраховувати на загибель десятків, навіть сотень тисяч впродовж цієї зими» [273, с.42]. У судових свідченнях генерала Курта фон Остеррайха міститься інформація про голод у ЗНВА. Він говорив слідчим: «У жовтні 1942 р. до Харкова прибув ешелон із російськими військовополоненими. У Харкові було з'ясовано, що в цьому ешелоні з 1500 осіб не вистачає 150. Виявилося, що 75 осіб померли на шляху курсування потяга внаслідок голоду...» [173, с.70] У листі до Кейтеля в лютому 1942 р. Розенберг бентежився з приводу панування серед німецького керівництва думки, згідно з якою «що більше полонених помре, то тим ліпше нам буде» [110, с.108].

Міністр окупованих східних територій уперше назвав статистику втрат серед військовополонених РСЧА: «З 3,6 млн. військовополонених на даний момент є повністю працездатними лише кілька сотень тисяч. Більшість із них загинула внаслідок голоду або негоди» [111, с.311].

Неподалік Дарницького табору, на порослому лісом лівому березі лежали поля картоплі й буряка, якими можна було годувати військовополонених. Однак нічого такого не було, а охорона табору забирала собі всі або майже всі принесені харчі. Коли зневірені жінки як останній засіб почали перекидати картоплю, моркву і пліснявий хліб через паркан, охоронці стріляли в них. Охоронці табору в Фастові застрелили принаймні двох жінок, які кидали хліб через паркан, а охоронці проміжного табору, розташованого за 50 км від Білої Церкви, також стріляли в жінок, які намагалися зробити це. Згідно з непідтвердженими даними, полонені цього проміжного табору накинулися на того, хто стріляв, і вирвали в нього зброю, після чого як покарання адміністрація

табору швидко зібрала всіх полонених на площі й стратила кожного десятого з них [110, с.109]. Допомога продовольством, яка не була дозволеною комендантом ТВ, означала смерть для того, хто її надавав військовополоненим. Покарання могло поширитися в таких випадках і на самих полонених. Охорона шталагу на шахті №30-35 біля Ровеньків розстріляла 117 військовополонених за те, що вони взяли їжу від місцевих жителів [149, с.32].

У шталазі № 358 (Богунському) в Житомирі продовольче постачання військовополонених було досить обмеженим. За день в'язні отримували 100 г проса та півлітра води. Дослідники вважають, що зі 100 тисяч полонених військовослужбовців РСЧА в Богунії загинуло не менше 67 000 осіб [199, с.13.]

Часто намагання в'язнів добути їстівну річ за умов постійного голоду призводило до трагічних наслідків. За те, що військовополонений ховав у себе 2-3 гнилі картоплини, його могли розстріляти [187, с.229]. Таким способом німецькі коменданти боролися проти крадіжок у підконтрольних їм ТВ. Продовольчі проблеми перетворилися на привід для швидких страт затриманих осіб. Позбавлення їжі іноді ставало офіційним нацистським репресивним заходом. В офлазі (ТВ для офіцерів РСЧА) в листопаді 1941 р. було проведено пошук осіб єврейського походження. Німецьким комендантом і його помічниками було виявлено 600 офіцерів-євреїв. Їх загнали в хлів, кілька днів не давали їсти та пити, а потім розстріляли [187, с.229]. Масове поховання військовополонених було виявлене випадково в Менському районі Чернігівської області. Більшість полонених жила за умов хронічного голодування. Про це свідчать дані судово-медичної комісії [34, арк.18]. Створення режиму голоду сприяло утвердженню влади табірної адміністрації над полоненими комбатантами. Голодні люди не могли легко втекти або чинити спротив. Така ситуація була вигідна для німецьких військових із погляду безпеки. Подібним чином вони поводитися з остарбайтерами на промислових об'єктах та з в'язнями концентраційних таборів. Голод сприяв співпраці окремих військовополонених із німецькою владою в контексті вербування в допоміжні загони вермахту та поліції для здійснення регулярного інформування про настрої осіб у ТВ, для

запобігання потенційним актам саботажу та втеч. В'язні билися один із одним, хто перший оближе ложку або миску. Часто такі бійки закінчувалися летальними результатами. Прояви канібалізму німецькі охоронці та коменданти розглядали як ознаку низького рівня розвитку «неповноцінних рас», які живуть на окупованих територіях СРСР [282, с.124.]. Військовополонені фактично стали останніми в черзі на постачання продовольства.

Частина населення України намагалася допомогти військовополоненим у складних умовах німецького полону. Існувала громадська організація, яка допомагала особам, що постраждали від умов війни (біженці, поранені, військовополонені). Вона мала назву Український комітет взаємодопомоги (далі – УКВ). При УКВ функціонував підрозділ – Управління допоміжних та промислових підприємств. Даний відділ намагався допомогти військовополоненим у сфері постачання продуктів харчування до ТВ. Керівником УКВ був професор Ф. Богатирчук. У своєму розпорядженні № 20 від 12 грудня 1941 р. він наголошував, що коменданти ТВ перешкоджають представникам УКВ передавати продовольство військовополоненим [14, арк.3].

Індивідуальні спроби допомоги військовополоненим наражалися на активний опір німецької охорони ТВ або конвоїрів під час маршів. Допомога полоненим червоноармійцям була загрозою для тих, хто її надавав. У Житомирі 14 жовтня 1941 р. Хлібною вулицею ішла колона військовополонених під контролем німецьких конвоїрів. Місцева жителька Яцковська вирішила передати в'язням шматок хліба. Вона направила з цією метою свою десятирічну дочку Ніну. Коли полонені простягли до дівчинки руки, конвоїри вистрілили в Ніну і вона відразу померла [5, арк.266].

Після Другої світової війни німецькі генерали намагалися пояснити масовий голод серед полонених військовослужбовців. На судових засіданнях вони покладали всю вину на Гітлера, який нібито не дозволяв відправляти військовополонених до Німеччини. Такої позиції дотримувалися генерали Гальдер і Крафт [123, с.356]. Вищі німецькі офіцери намагалися перекласти

головну провину на політичне керівництво. Однак саме Збройні сили Німеччини займалися всім спектром питань, які були пов'язані з постачанням ТВ.

Продовольче забезпечення полонених було поганим в ТВ неподалік великих міст і в самих окупованих містах. У Харкові було створено два табори військовополонених. Один із них був розташований в Орджонікідзівському районі, а інший – у районі Холодної Гори. У першому з перерахованих ТВ знаходилося 2500 в'язнів. Норма харчування полягала в одноразовому годуванні юшкою з горохового лушпиння та просяного сурогатного борошна. Тут померла 1000 військовополонених, тобто майже половина затриманих осіб. У ТВ на Холодній Горі перебувало понад 20 000 військовополонених. Щодня внаслідок голоду помирало 100 людей. У цьому місці також загинула половина ув'язнених [123, с.357].

Часто розподіл продовольства в ТВ залежав від настроїв табірної поліції. За золоту зубну коронку поліцаї іноді давали особі, яка на таке погодилася, кілька пайок хліба понад норму. Траплялися випадки, коли представники допоміжної табірної поліції продавали частину продуктів з ТВ для чорного ринку [187, с.248].

Інколи німецькі коменданти намагалися встановити рівномірність у розподілі продуктів харчування всередині ТВ. Табірна поліція до початку 1942 р. активно привласнювала продовольство. Військовополонені звернули увагу і на таку деталь, що з весни 1942 р. там, де все управління таборів знаходилося в руках німців і останні жорстко контролювали розподіл їжі, полонених не обкрадали ні поліція, ні кухонні працівники, ні санітари, ні писарі. Німці стали перешкоджати виникненню в таборах привілейованих груп [188, с.192].

На початку бойових дій червоноармійці не завжди розуміли реалії військового полону в нацистських ТВ. Повідомлення начальника Особливого відділу НКВС 33-ї армії Камбурга від 24 листопада 1941 р. свідчить про готовність окремих військовослужбовців здаватися німцям у полон. Комісар писав у документі про рядового солдата РСЧА П. Нечту, 1918 р. н., родом із Дніпропетровської області, який у розмові заявив: «Я був у полоні у німців.

Вони дуже добре поводяться з полоненими. Добре годують, там пляшка вина коштує 50 копійок. Наш уряд дурить нас, що нібито німці знущаються з полонених. Навпаки, вони всіх полонених з зайнятої ними території відпускають додому» [173, с.53]. Тобто частина солдатів була налаштована на пристойні умови військового полону. Такі ілюзії ставали основою для кримінального переслідування осіб, які їх озвучували. Працівники НКВС СРСР ретельно стежили за настроями в середовищі військовослужбовців РСЧА та намагалися швидко знаходити, допитувати та карати «неправильних» осіб. Деморалізація армії, яка програвала, породжувала сподівання на припинення нібито безцільної боротьби і полон. У тому ж повідомленні Камбург розповідає про рядового червоноармійця Ф. Ковалю, 1914 року народження, за походженням українця, який у розмові з партторгом дивізіону М. Куцаком та рядовим солдатом РСЧА В. Невмивакою заявив про своє негативне ставлення до радянської влади та військового командування. Коваль сказав: «Німці на нашій ділянці фронту повісили оголошення, в якому обіцяють усім, хто перейде в полон, демобілізацію з армії і розпуск по домівках. Наші генерали та командири не годяться, вони не вміють воювати. Наша піхота, як піде в наступ, так і здається в полон. Якщо наші здадуть Москву, я першим також здамся в полон» [173, с.54].

З переходом німецько-радянської війни в затяжну фазу продовольче забезпечення цивільного населення рейху та діючої армії ставало складнішим. Проте режим Гітлера зумів підтримувати достатній рівень життя загалом до початку 1944 р. За умов прогресуючого економічного виснаження військовополонені були останніми в списку продовольчого забезпечення. Війна у 1942 р. була спрямована вже не на швидку перемогу вермахту, а на утримання ним стратегічної ініціативи. Тому постачання їжею ТВ прямо залежало від трудового внеску в'язнів. Військовополонені не були для німецьких економічних і військових інстанцій рівноправними або повноцінними людьми [174, с.237]. У 1943 р. ситуація в Німеччині з продовольчим забезпеченням стала нестабільною. У травні 1943 р. в межах імперії зменшилися державні видачі м'яса, а восени 1943 р. – норми видачі картоплі. Німецьке міністерство сільського господарства

констатувало, що «після 4 років війни абсолютно неможливо уникнути труднощів у постачанні продуктів харчування» [295, с.79].

Для харчування полонених червоноармійців використовувалися різноманітні харчові сурогати, які часто мали синтетичне походження. Наприклад, для готування супу з гречаних та просяних відходів використовувалася червона сіль. Вона складалася зі звичайної кухонної солі зі значними денатурованими домішками окису заліза. Остання згадана речовина є токсичною для людського організму [12, арк.21]. Таке харчування не можна назвати навіть сурогатним. Дієта такого характеру є небезпечною для життєдіяльності людського організму.

Колишній військовополонений офіцер С. Голубков у своїх спогадах навів приклад використання біологічно малопродатних продуктів у якості сурогатів. У таборі, де він перебував, на день адміністрація видавала 250 г хліба та двічі рідкої баланди по 750 г. У хліб додавалося кісткове борошно як домішка. Дане борошно привозилося у великих паперових мішках по 20 кг кожен. На мішках було зображення півня. У борошно, з якого випікали хліб або варили баланду додавали спершу 10% цього сурогату, але поступово його вміст досягнув 50%. Кісткове борошно, яке потрапляло в організм через баланду або хліб, у шлунку не перетравлювалася. Воно осідало у шлунково-кишковому тракті та жовчовивідних протоках. Після трьох тижнів споживання кісткового борошна у кишківнику утворювався камінь і людина помирала [88, с.94]. Голодні в'язні швидко з'їдали цей токсичний продукт.

Наприкінці 1941 р. у розмові з міністром закордонних справ Італії Г. Чіано рейхсмаршал Г. Герінг сказав: «У таборах військовополонених росіяни почали їсти один одного після того, як вони з'їли все, що можна, навіть підшви черевиків. Навіть гірше, вони використали як їжу німецького охоронця» [111, с.311]. Дана розмова демонструє, що вище військово-політичне керівництво Німеччини було чудово проінформоване про голод у ТВ. Проте жодної адекватної реакції на такі явища в період перемог Німеччини з боку Герінга та інших урядовців не було. В'язні мали самотужки рятувати своє життя. Словесні

документальні рекомендації не могли зарадити за умов відсутності системи продовольчого постачання. Коли Німеччина почала зазнавати болючих поразок на фронтах Другої світової війни, то німецькі військові установи почали розглядати полонених червоноармійців як джерело потенційної військової та робочої сили.

На судових засіданнях Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі представник обвинувачення від СРСР Покровський навів запис наради в міністерстві економіки Німеччини від 24 листопада 1941 р. щодо норм продовольчого забезпечення радянських військовополонених. На нараді були присутніми державний секретар Бакке та міністерський розпорядник Моріц. Також у нараді брали участь представники урядових структур, зокрема генерал Рейнеке та урядовий розпорядник Мансфельд [78, с.14.]. Учасники наради намагалися забезпечити оптимальну кількість табірних пайків у поєднанні з суттєвим зниженням їхньої харчової цінності. Однак саме цінність є головним компонентом харчового забезпечення, особливо в складних обставинах перебування людини в ТВ.

Спеціальна радянська слідча комісія намагалася порівняти потреби дорослого організму в енергії та рівень забезпечення продуктами харчування військовополонених. За Женевською конвенцією «Про поводження з військовополоненими» бранці мали отримувати харчове забезпечення на рівні військових резервних частин країни, яка їх полонила. Добова калорійність харчування військовополоненого в 1942 р. складала 2129 нетто-кілокалорій. Уміст поживних речовин був таким: білки – 57,4 г на 100 г продукту, з них повноцінні білки склали 10,9 г, жири – 29,5 г, вуглеводи – 392,5 г. [12, арк.17]. Учені-медики порахували і встановили, що такий пайок тільки на 300-400 нетто-кілокалорій перевищує середні витрати енергії на основний обмін речовин. Основний обмін вимагає таку кількість енергії, яка потрібна для абсолютного спокою та відсутності м'язової діяльності. Дорослій людині потрібно від 2500 до 3000 кілокалорій при відсутності важкої фізичної праці. У такому пайку білків менше від фізіологічної потреби в 2 рази, повноцінних білків – менше в 3 рази та

вдвічі менше за норму жирів. До 28 грудня 1941 р. норми харчування для в'язнів були ще меншими [12, арк.18]. Військовополонені перебували в стані хронічного голодування. Треба розуміти, що в 1941-1942 рр. урожай в Україні був достатнім для забезпечення військовополонених зерновими харчовими продуктами [110, с.120].

Варто порівняти норми харчового забезпечення оstarбайтерів і військовополонених. Норми споживання їжі військовополонених були меншими, ніж норми оstarбайтерів. Згідно з німецьким розпорядженням у грудні 1941 р. «східний робітник» мав отримувати на день їжу, енергетична цінність якої становила 2540 кілокалорій. У квітні 1942 р. розмір харчового стандарту для оstarбайтерів знизився до 2283 кілокалорій, що наближалось до норм військовополонених. У жовтні 1944 р. розмір офіційного щоденного раціону оstarбайтера нацистський уряд підняв до норм цивільного німецького населення [157, с.118]. Фактично нестача продовольства поєднувалася з інтенсивною примусовою фізичною працею. Військовополонених варто розглядати окремо від інших дискримінованих на теренах Німеччини соціальних груп, оскільки їхнє продовольче постачання регламентувалося формально діючими нормами міжнародного гуманітарного права. В'язні концентраційних таборів були офіційно обмеженими у правах, як і переслідувані етнічні спільноти. Військовий полон офіційно був лише утриманням ворожих солдатів і офіцерів під час війни. Водночас за умов расистської пропаганди і продовольчих проблем у Третньому рейху полонені ставали об'єктами ненависті або злочинної байдужості німецьких військових та урядовців.

Іноді військовополонених фотографували німецькі пропагандистські органи з метою показати жителів Східної Європи з негативним расистським забарвленням. Військовополонені часто просили фотографів дати їм щось істивне [111, с.310.]. У той же час інформація про бідування полонених солдатів і офіцерів справляла на українців протилежний пропагандистський ефект. Такі відомості посилювали антинімецькі настрої в середовищі обізнаних осіб. Відомий український письменник на початку 1942 р. був у генеральній окрузі

«Волинь-Поділля». Він згадував: «Коли я був востаннє в Дермані, там уже не було й сліду захоплення «визволенням», розмови виключно про «контингенти», замкнені млини, чотириста грамів зерна на душу і вмираючих полонених [103, с.130]. Письменник зафіксував проблему поводження з військовополоненими як основу антигітлерівських настроїв серед українського населення Волині. Комуністичний партійний функціонер Михайло Калінін у одному зі своїх пропагандистських творів говорив про «голод» на окупованих територіях СРСР [72, с.9]. Голодування військовополонених допомагало радянській пропаганді у створенні дегуманізованого образу ворога та сприяло посиленню опору РСЧА впродовж 1942 -1943 рр. Водночас радянські солдати та офіцери стали більше боятися полону.

У 1943 р. ОКВ намагалося лібералізувати ставлення до радянських військовополонених шляхом дозволу продуктових посилок до таборів. На початку 1943 р. дозволений максимальний розмір однієї посилки становив 250 г. Посилка мала складатися з харчів, які не швидко псуються, - сухарів, сушених овочів і фруктів, цукру тощо [231, с.86]. Слід зазначити, що дозвіл діяв тільки в РКУ. У прифронтівій зоні посилки були фактично під заборорою. Більшість військовополонених перебували далеко від родичів і ті не могли їм допомогти посилками. Попри певні зусилля з боку окремих комендантів ТВ та благодійних організацій проблема голоду серед військовополонених не була вирішеною. Багато полонених загинули внаслідок голодної смерті, яку породила нацистська політика в окупованій Україні [278, с.299].

Усього за час радянсько-німецької війни через німецькі ТВ пройшли від 5 200 000 до 5 700 000 осіб. Забезпечити продовольством таку кількість в'язнів було складно. Проте масове голодування було спричинене не лише господарськими, але й позаекономічними факторами. Німецька влада не спромоглася вирішити проблему продовольчого дефіциту. На теренах РКУ та ЗНВА перебувало понад 2 мільйони військовополонених. З числа військовополонених за час війни загинуло від 3,3 до 3,9 мільйона людей. Така кількість становить понад 60 % від загальної кількості в'язнів [288, с. 147].

Радянський дослідник Шев'яков називав дії нацистської цивільної влади та військового командування геноцидом щодо слов'янського населення [271, с. 11].

Історичні джерела свідчать, що загибель багатьох військовополонених вписувалася в основні постулати націонал-соціалістичної ідеології. У тоталітарній державі ідеологія перетворюється з максимальним успіхом на реальність, якщо апарат управління цього прагне. Аналіз поглядів лідерів тогочасної Німеччини дозволяє стверджувати, що масова смертність військовополонених для них аж ніяк не була злочинним явищем. Навпаки, вони намагалися обмежити біологічний ресурс так званих «неповноцінних рас», до категорії яких потрапляла більшість військовополонених РСЧА. Сталінське керівництво залишило військовополонених напризволяще, називаючи їх злісними дезертирами. Гітлерівська еліта використовувала позицію комуністичної влади як аргумент на користь малоцінності життя захоплених у полон радянських солдатів і офіцерів. А. Гітлер і його найближче військово-політичне оточення намагалися підтримати оптимальний рівень життя в межах Німецької імперії за стандартами середини 1939 р. Такий рівень вони тоталітарними методами забезпечували до початку 1944 р. Військовополонені та оstarбайтери займалися важкими і шкідливими різновидами роботи для створення ілюзії добробуту в середовищі «арійської народної спільноти».

Отже, продовольче забезпечення військовополонених у німецьких таборах ЗНВА та РКУ було серйозною проблемою для вермахту та Управління в справах військовополонених. Два фактори спричинили масову смертність полонених: політичний та економічний. Політичний фактор полягає в расистських поглядах нацистської верхівки, яка прагнула зменшити кількість слов'янських народів для здобуття «життєвого простору» для німецького народу на Сході Європи. Військовополонені були жертвами політичної програми націонал-соціалізму, яка почала реалізовуватися з перших днів німецько-радянської війни. Документи щодо змісту та спрямованості «Генерального плану Ost» збереглися тільки фрагментарно, проте ув'язнення в таборах військовополонених демонструвало

реальність таких таємних намірів геноциду. Катастрофічний дефіцит продовольства стимулював масову смертність в німецьких ТВ. Голод сприяв переходу окремих військовополонених на позицію пристосування або співпраці з комендантами ТВ та іншими представниками Збройних сил Німеччини. Урятуватися могла лише та частина в'язнів, яка була звільнена або перейшла на службу в допоміжні підрозділи вермахту. Часто виживали кухонні працівники та представники табірної поліції.

Економічний фактор полягає в неможливості забезпечення нормального продовольчого постачання за умов бойових дій на гігантській території. Руйнування системи комунікацій, знищення продовольчих запасів відступаючими підрозділами РСЧА та відсутність належної допомоги голодуючим людям сприяли масовій смертності в'язнів у таборах. Варто наголосити, що економічний фактор масового голоду не може бути виправданням для системи нацистських ТВ у питанні причин смертності мільйонів людей.

Унаслідок складних умов продовольчого постачання ТВ німецька влада почала використовувати в раціонах різноманітні сурогатні продукти. Дані речовини викликали хронічні хвороби травлення, отруєння та загибель в'язнів. Доступ до харчів став мірилом впливовості певної людини в таборі та предметом для торговельних операцій у надзвичайних побутових умовах. Продовольчі проблеми не були вирішені в німецьких таборах військовополонених до кінця окупації військами Осі українських земель та завершення Другої світової війни [271, с. 11].

Такі обставини призвели до масової смертності військовополонених. У полон потрапило понад 5 мільйонів червоноармійців, з них у таборах на теренах окупаційних зон ЗНВА та РКУ перебувало 3 мільйони осіб. З них понад 2 мільйони людей загинуло (переважно внаслідок голоду).

3.2. Медико-санітарне обслуговування полонених військовослужбовців

Усі військовополонені мають право на медичну допомогу. Таке право закріплене Гаазькою (1907) та Женевською конвенціями (1929). Міжнародне гуманітарне право міжвоєнної доби мало однозначні вказівки на доступність медичної допомоги для полонених військовослужбовців. Діяльність ТВ є можливою тільки за умови надання військовополоненим елементарної медико-санітарної допомоги. За умови, якщо вона не надається, то такі дії слід розглядати як міжнародно-правовий злочин, а точніше – порушення основних прав військовополоненого як людини.

Медико-санітарне забезпечення військовополонених можна визначити як комплекс заходів зі збереження життя, здоров'я та працездатності контингенту в'язнів. В ідеальних умовах таке забезпечення мало включати в себе терапевтичне та хірургічне лікування поранених і хворих, профілактичні та санітарно-гігієнічні заходи, а також забезпечення табірних шпиталів медикаментами та хірургічним інструментарієм [152, с.69]. Такі заходи впливали з положень міжнародного гуманітарного права.

Формально існували окремі місця для лікування в'язнів. Їх називали лазаретами або шпиталями. Офіцерів-військовополонених, які здавалися комендантам ТВ нелояльними або «небажаними», не лікували, а відправляли до концентраційних таборів чи вбивали. При складних переломах або пораненнях хворих направляли іноді до міських лікарень.

Нацистські табори мали в штатному розкладі посаду лікаря. Проте така посада аж ніяк не гарантувала надання належної медичної допомоги. Часто-густо поранені полонені червоноармійці не потрапляли до лікувальних пунктів або закладів, оскільки їх убивали представники вермахту перед тим. Медична допомога аж ніяк не була спрямована на збереження здоров'я військовополонених з гуманних міркувань, а диктувалася передусім прагматичним поглядом на військовополонених як робочу силу. Тому в кожному таборі формально був лікар, а також шпиталь (лазарет) [188, с.40].

Німецька політична верхівка в період правління націонал-соціалістичного режиму не мала жодного наміру підтримувати функціонування системи охорони здоров'я на окупованих територіях Східної Європи. Один із секретарів Гітлера в його штаб-квартирі в Східній Пруссії 11 квітня 1942 р. зафіксував ставлення свого керівника до питання медичної сфери на підконтрольних східних землях [100, с.199].

Керівні діячі вермахту намагалися врегулювати питання медичного обслуговування в руслі власних ідеологічних та прагматичних уявлень. Генерал-квартирмейстер ОКХ Вагнер видав наказ 24 липня 1941 р. Текст наказу містив вказівки щодо поводження з пораненими радянськими військовополоненими: «З метою запобігання насиченню країни пораненими росіянами наказую:

1. Транспортабельних легкопоранених полонених, які орієнтовно видужають упродовж 4 тижнів, слід направляти на пункти, де вони будуть прийняті апаратом ОКВ.

2. Решту поранених поміщати до лазаретів, які треба організувати при транзитних ТВ, але на відстані принаймні 500 – 1000 метрів від них. Для лікування полонених і догляду за ними слід використовувати під німецьким наглядом виключно російський персонал як із числа військовополонених, так і з числа цивільних...

3. Слід використовувати виключно російський лікарняний інвентар, а також російські медикаменти та перев'язувальні засоби, але передусім російську сироватку...» [123, с.425]. Вагнер акцентував увагу на дефіциті засобів для лікування поранених військовополонених. Ці пункти можна розцінювати також як небажання німецьких військових інстанцій, зокрема ОКВ та УСВ, серйозно турбуватися про лікування військовополонених.

Варто зазначити, що з 22 червня до 9 липня 1941 р. війська Південно-Західного фронту втратили майже 78 % танків та 11 % особового складу [176, с.103]. Військові медичні установи були розгромлені в процесі глибоких танкових проривів німецьких військових підрозділів. Зрозуміло, що радянська лікарняна інфраструктура в липні-серпні 1941 р. в зоні бойових дій була всуціль

зруйнованою. Вона навряд чи допомогла б важкопораненим радянським військовослужбовцям. Перенесення табірних шпиталів на значну відстань від основної території ТВ пояснюється приховуванням санітарних і терапевтичних заходів від основної маси в'язнів. Заборона залучати до медичних заходів німецький персонал та використовувати німецькі ліки означала в більшості реальних випадків відсутність медичної допомоги для військовополонених. Водночас легкопоранені полонені відправлялися в тилові шпитали при дулагах, оскільки існувала переконаність у їхньому видужанні. Такі особи могли працювати для інтересів Німецької імперії. Важкопоранені в'язні відправлялися у віддалені та ізольовані лазарети. Там їхня доля залежала від їхньої фізіологічної живучості, оскільки медично-санітарне обслуговування було вкрай незадовільним.

Кількість поранених військовополонених Червоної армії була значною. Про великий відсоток поранених свідчать дані про втрати радянських військ у 1941-1942 рр. На початку Одеської оборонної операції (5 серпня – 16 жовтня 1941 р.) чисельність радянських військ становила 34 500 осіб, після її завершення було поранено 24 690 військовослужбовців. У Сумсько-Харківській оборонній операції (30 вересня – 30 листопада 1941 р.) брали участь 147 110 солдатів і офіцерів РСЧА, було поранено 20 789 осіб. Після невдалої для РСЧА Харківської наступальної операції (12 – 29 травня 1942 р.) було поранено 106 232 червоноармійці [208, с.5]. Проблема поранених полягала в тому, що причиною їхнього хворобливого стану були не тільки німецькі військові або охорона ТВ. Відомо, що радянська військова авіація бомбила ТВ у Орлі та Новгороді-Сіверському [304, с.45].

Ставлення німецьких військовослужбовців до поранених радянських полонених було різним. Міністр у справах окупованих східних територіях А. Розенберг стверджував, що до українців у полоні та на окупованих землях слід ставитися відносно гуманно для політичного домінування Німеччини в Європі. Він говорив: «...Товариське поводження з українцями (з нашого боку) залежить від того, наскільки по-товариськи вони поставляться до нас» [193, с.186].

Існують суперечливі спогади про дане явище в різних ТВ на території окупованих територій. Солдат 6-го танкового полку Ганс Древе на допиті після свого полонення частинами РСЧА заявив: «...на дорадчому занятті 20 червня 1941 р. нам заявили, що в майбутній військовій операції червоноармійцям перев'язки робити не потрібно, оскільки німецькій армії ніколи возитися з пораненими». Те ж саме в умовах допиту підтвердив військовослужбовець штабної роти 18-ї танкової дивізії Марек: «21 червня 1941 року ми одержали наказ від наших офіцерів: «З військовополоненими-росіянами не треба довго вовтузитися, їх треба вбивати на місці». Водночас наприкінці 1941 р. у шпиталі Дарницького ТВ перебувало на лікуванні 255 військовополонених [19, арк.12.]. У розпорядженні рейхскомісара України Еріха Коха за 1942 р. міститься вказівка про необхідність для закладів медичної галузі лікувати тільки осіб, які працюють для інтересів Німецької імперії [38, арк.10]. Тобто Кох дозволяв лікувати тільки тих осіб, які були важливими для економічних інтересів нацистської держави.

Спогади очевидців свідчать про відсутність медичного обслуговування радянських військовополонених в перші години після полонення. Нацистські табори військовополонених часто були непридатні для великої маси в'язнів, які спали часто на ґрунті [Додаток Б]. Про свої враження від побачених полонених червоноармійців з дослідниками поділилася мешканка міста Севастополя Л.А. Тарасенко. Вона говорила, що в більшості випадків полонені солдати були поранені, контужені, в почорнілих від крові пов'язках під палючим промінням липневого сонця [147, с.191]. Іноді медична допомога з боку німецького військового командування та медичної фронтової служби була запізнілою. Командир 15-го танкового корпусу В. Копцов зазнав серйозного поранення 28 лютого 1943 р. в період Харківської наступальної операції. 2 березня 1943 р. генерал-майора та його ад'ютанта Юдіна полонили німецькі військовослужбовці. За кілька годин полону генерал-майор Копцов помер унаслідок ускладнення поранення [307, с.34]. Високі цифри втрат серед жінок-військовополонених

також свідчать про відсутність нормального медичного обслуговування в нацистських ТВ [226, с.33].

Існують свідчення про вбивства важкопоранених бійців ВМФ СРСР. Снайпер 772-го стрілецького полку 386-ї стрілецької дивізії Ф. Городов згадував, що німці після взяття Севастополя в липні 1942 р. намагалися розстрілювати полонених військових матросів на місці. Городов стверджує, що в одного пораненого матроса німці побачили тільняшку, коли у нього була розстібнута гімнастерка. Матроса було розстріляно німцями-конвоїрами після наказу офіцера вермахту [147, с.192]. Під час здійснення підрозділами РСЧА Барвінково-Лозівської наступальної операції в 1942 р. німецькі військовослужбовці вчинили воєнний злочин. У зоні наступу радянські солдати виявили 30 тіл червоноармійців. За свідченнями місцевих жителів, нацисти катували своїх жертв, а після цього облили їх паливом та спалили живцем [181, с.130]. До таких повідомлень слід ставитися обережно, адже усні свідчення ніколи не є абсолютно точним джерелом інформації. Проте документальної фіксації розправ над військовополоненими німецькі військові інстанції намагалися уникати. Комплекс мотивів убивства можна звести до двох основних: запеклий опір з боку бійців РСЧА або вбивство через расово-ідеологічні причини.

Масові розстріли військовополонених, які не становили цінності для німецької влади, є ретельно задокументованими. Наприклад, матеріали доповіді про підсумки роботи Житомирської обласної комісії з обліку збитків і розслідування злочинів нацистської влади свідчать про такі розстріли. З липня 1941 р. до березня 1944 р. на території Житомирщини в межах РКУ було вбито 78595 військовополонених. У Бердичеві було вбито 8981 військовополоненого, на території міста Новограда-Волинського - 115 військовополонених [2, арк.10]. Працівники НДК у Чернігівській області допитали в 1944 р. Арсенія Курилика. Він став свідком убивств непрацездатних військовополонених у місті Щорсі (нині – Сновськ) [30, арк.3]. Такі розстріли означали відсутність жодних спроб допомоги для ослаблених і хворих військовополонених на території

Сновська, який входив до ЗНВА. У табірному лазареті у Славуті 30 грудня 1941 р. було видано наказ про звільнення військовополонених, які мали ампутації або сліпоту. Процедура звільнення мала здійснюватися після огляду військовополонених спеціальною медичною комісією та визнання даних осіб «тривало непрацездатними» [194, с.41].

Найбільш інформативними джерелами з питання медичного обслуговування або його відсутності в ТВ та місцях зупинки конвою є спогади колишніх військовополонених. За свідченням Ф. Черона, пораненим червоноармійцям жодної допомоги не надавалося. Важкопоранених залишали помирати там, де вони лежали на момент виявлення їх німцями.

Про умови перебування в Харківському табірному шпиталі розповів німецький генерал Естеррайх, який опікувався справами військовополонених У 1942 р. його враження були такими: «Важкопоранені були розміщені в приміщеннях, де не було опалення і всі вікна були вибиті... хворі не мали одягу та взуття. Внаслідок цього в даному шпиталі щоденно помирало через виснаження та епідемічні хвороби 200 – 300 осіб» [123, с.426].

Німецький історик А. Штрайм стверджує, що УСВ при ОКВ намагалося виконувати Женевську конвенцію у частині надання медичної допомоги пораненим військовополоненим. Спогади майора Палія свідчать, що німецькі військові інстанції намагалися допомогти пораненим у пересильних пунктах і дулагах. Він стверджував, що його рани обробляли німецькі лікарі і пригощали його кавою, печивом, супом і цигарками. Рядовий Соколов згадував, що німецькі військовослужбовці, які взяли його в полон поблизу Ленінграда (нині – Санкт-Петербург) в серпні 1941 р., були налаштовані по-дружньому. Його санітарною машиною було транспортовано до польового шпиталю разом із пораненими німецькими солдатами. Соколов був направлений на хірургічне лікування. Німецькі лікарі прооперували його рану. Італійський журналіст К. Малепарте згадував, що поранених офіцерів РСЧА німці перевозили на транспортних засобах. Наприклад, він зафіксував у своїх повідомленнях зі Східного фронту опис транспортування до шпиталю пораненого в черевну

порожнину радянського командира [98, с.111]. Існують документальні підтвердження, що окремі керівники ТВ та чиновники УСВ намагалися принаймні формально звертати увагу підлеглих на складний стан здоров'я військовополонених та необхідність брати його до уваги при формуванні норм праці та при покараннях. Начальник у справах військовополонених VIII військового округу нагадував німецькому персоналу ТВ про гуманність та здоровий глузд. У його розпорядженні від 7 листопада 1941 р. він прямо заборонив застосування надмірної сили з боку охорони ТВ: «Зростає кількість випадків, коли охоронці при нагляді за радянськими військовополоненими з найменшого приводу їх просто розстрілюють. Останні доповіді про смерті радянських військовополонених унаслідок захворювань демонструють настільки високу цифру смертності, що не кожний випадок невиконання наказів слід тлумачити як результат злого наміру та опору, а часто як слабкість і апатію, яка викликана станом здоров'я» [79, с.140]. Високий рівень летальності є непрямою ознакою відсутності медико-санітарної інфраструктури. Вищезгадані свідчення дозволяють стверджувати, що на початку бойових дій радянські офіцери могли розраховувати на надання елементарної медичної допомоги. Поранених військовополонених німецькі медичні служби розподіляли на три категорії. До першої належали легкопоранені особи, які могли пересуватися самостійно. Вони під контролем конвоїрів направлялися за межі зони бойових дій для розміщення в ТВ. До другої категорії належали поранені, які не могли пересуватися самотужки, але були транспортабельними. Їх не охороняв конвой. Вони чекали вільних німецьких транспортних засобів для відправлення в тиллові райони. До останньої групи належали смертельно поранені. Їх німецькі санітари та військовослужбовці відносили в окремо виділене місце, де вони чекали на смерть. Таке сортування здійснювалося в армійських тиллових районах. Німецький історик Рюдігер Оверманс визнає, що в таборах система лікування військовополонених була недостатньо розвинутою [313, с.66].

Колишні військовополонені відзначають, що поранених, які не могли самостійно пересуватися, транспортували на возах або на покритих брезентом

вантажних автомобілях. Лежачих осіб переносили санітари з числа німців або радянських здорових військовополонених. Вивозили поранених у польові шпиталі, табірні лазарети або лікарні.

Докорінно змінювалася ситуація з медико-санітарним забезпеченням під час транспортування в тил. Сам процес конвоювання був пов'язаний із проявами жорстокого ставлення з боку німецьких охоронців. Існують свідчення, що виснажених і хворих військовополонених німецькі конвоїри розстрілювали на місці [174, с.235]. Лікарняна інфраструктура в тилкових районах була відсутньою. РСЧА при відступі забирали цінне обладнання, решту знищували місцеві радянські органи державного управління. Придатні для медичного використання речі активно забирали медичні працівники вермахту. Цікаво, що всі полонені після видужання переводилися до ТВ. Туди потрапляли і ті військовослужбовці РСЧА, що були виявлені німецькою владою в місцевих цивільних лікарнях після оволодіння певним населеним пунктом.

Коли полонені прибували до ТВ, то лікарі здійснювали загальний підрахунок здорових і хворих в'язнів. Збереглися такі статистичні обчислення для ТВ у Саксонії. Їх можна використати для орієнтування у кількості поранених і нездорових військовополонених. При надходженні було 76 % здорових осіб, 13,5 % поранених і хворих, 10,5 % – у невідомому стані. Серед подальших причин смертей у 74,5 % випадків німецька табірна адміністрація називала «невстановлені причини» [11, арк. 7]. Відсутність задокументованих причин смерті можна пояснити намаганням приховати інформацію про умови перебування людей у ТВ. На теренах ЗНВА, зокрема на півночі Лівобережної України, причини смерті військовополонених часто взагалі не вказувалися. Припущення про свавільні розстріли можна підтвердити архівними фактами. Неподалік села Жуклі Холменського району Чернігівщини представники НДК виявили тіла військовополонених. Вони були вбиті в стані крайнього фізичного виснаження [33, арк.2]. Зрозуміло, що в глибину Німеччини транспортувалися переважно придатні до фізичної праці полонені червоноармійці. У табірній документації ТВ в Україні таких даних не збереглося. Німецькі коменданти в

більшості випадків не здійснювали початкової класифікації військовополонених. У випадку збереження такої інформації вона підлягала знищенню при наближенні підрозділів РСЧА до місця дислокації ТВ.

Забезпечити мінімальні санітарно-гігієнічні потреби військовополонених було вельми складно. Наприклад, у адміністративному центрі РКУ місті Рівному було три ТВ, у яких розміщувалося по кілька десятків тисяч полонених червоноармійців. На початку зими 1941 р. у ТВ почалася епідемія тифу, від якої померла представниця УЧХ Надія Пашківська. За кілька тижнів уповноважені УЧХ Харитя Кононенко та Галина Варварова домоглися від німецької адміністрації звільнення військовополонених з українського сектору ТВ [103, с.117]. У цьому випадку смертність призвела до звільнення частини в'язнів. Така поведінка пояснюється намаганням окремих німецьких військових і урядовців сприяти тактичному порозумінню з українцями та неможливістю медичного обслуговування ТВ у головному місті імперського комісаріату. Важкі побутові умови провокували початок епідемій та інших видів хвороб. Приміщення, де перебували в'язні, не були пристосованими до зимових умов. За німецькими свідченнями, на армійському збірному пункті військовополонених №22 в Новгороді-Сіверському значна частина в'язнів перебувала в землянках, їх часто «тільки за допомогою гранат удавалося вигнати на поверхню» [275, с.29]. Особливо важко було витримувати санітарно-гігієнічні умови військового полону жінкам. Призов жінок до Збройних сил СРСР здійснювався на основі рішень ДКО СРСР через міські та районні військові комісаріати за узгодженням із центральними та місцевими комсомольськими та партійними комуністичними організаціями. За період радянсько-німецької війни на військову службу було призвано 490 235 жінок, з них: у 1941 р. – 5594 особи, у 1942 р. – 235 025 жінок, у 1943 р. – 194 695, у 1944 р. – 52 306. Утрати серед жінок, які служили в РСЧА, визначити неможливо. У звітних документах того періоду втрати серед жінок-військовослужбовців окремим рядком не виділялися [226, с.33].

Тилове командування намагалося контролювати медичну сферу ТВ. При командуванні оперативного тилу ГА «Південь» існувала посада старшого

санітарного офіцера. Зберігся звіт даного офіцера від 17 листопада 1941 р. Звітний період охоплює 1-15 листопада 1941 р. Він повідомляв своє керівництво про стан будівництва шпиталів для військовополонених. Документ містить інформацію про будівництво шпиталю та дезінсекційного пункту в шталазі Кременчука. Старший санітарний офіцер наводить свідчення про перебування військовополонених у цивільних лікарнях. Він наголошує, що «про поіменне встановлення списку військовополонених у цивільних лікарнях мають потурбуватися дивізійні лікарі» [64, арк.47]. Залучення до процесу лікування лікарень для цивільних громадян свідчить про серйозний дефіцит медичної інфраструктури в зоні бойових дій восени 1941 р.

Архівні документи містять інформацію про переведення частини військовополонених на території РКУ до лікарень. Найбільше концентрація військовополонених спостерігалася в межах імперського комісаріату на теренах Київщини, а у ЗНВА – на території Сталінської (тепер Донецької) та Харківської областей [Додаток А]. У тексті звіту санітарної частини № 197 польової комендатури з 10 листопада до 18 грудня 1941 р. повідомлялося, що «у Переяславі і в Прилуках у цивільних лікарнях знаходиться 100 військовополонених. За пораненими доглядають цивільні лікарі. Існує розпорядження про відправлення поранених із Переяслава до ТВ, а з Прилук – до шпиталю для військовополонених». У Ніжині військове командування наказало переводити поранених полонених з території гарнізонної комендатури до цивільного збірного шпиталю, а звідти – до шпиталів у шталагах і дулагах. Німецькі службовці переводили хворих військовополонених до лазаретів. Важко встановити кількість полонених, які були формально відправлені на лікування. У шпиталі для військовополонених у Жмеринці наприкінці 1941 р. перебувало 399 осіб [22, арк.2]. Лікування в табірних лазаретах практикувалося і в адміністративному центрі РКУ – місті Рівному. У Рівненському лазареті для військовополонених смертність була високою: в одному зі списків наведено імена 360 осіб, які померли в лазареті ТВ № 3 і були поховані на цвинтарі Свято-Успенської церкви в Рівному [23, арк.8].

Восени 1941 р. в місті Славута (нині Хмельницької області) було створено «Гросс-лазарет» для поранених і хворих радянських військовополонених. На території трьох квадратних кілометрів розміщувалося 11 лікарняних блоків. У кожному з 6 головних блоків працював старший лікар. Туди доставлялися хворі в'язні з правобережних районів РКУ. А. Шнеєр наводить свідчення колишніх військовополонених Славуті Зякіна та Панкіна про рівень смертності в шпиталі. До Славуті щодня прибувало 1-2 ешелони з військовополоненими. З кожного вагона викидали від 20 до 25 неживих людей. З кожного ешелону ця цифра складала 800-900 трупів. Причому тривала щоденна ротація військовополонених [187, с.152]. Відомості про даний шпиталь наводяться в матеріалах Нюрнберзького процесу. При витісненні німецьких військових підрозділів із міста Славуті на території колишнього військового містечка частинами ЧА було виявлено те, що німці називали «Гросс-лазаретом» для радянських військовополонених. У «лазареті» на час приходу Радянської армії знаходилося понад 500 виснажених і важкохворих осіб. Опитування цих людей і спеціальне розслідування судово-медичної експертизи і експертизи працівників Центрального інституту харчування Народного комісаріату охорони здоров'я СРСР дозволили відновити всі подробиці, які стосуються знищення величезної кількості радянських військовополонених, яке відбувалося в цій страшній установі.

Радянські слідчі органи відновили хронологію подій у шпиталі. Восени 1941 року нацистські загарбники окупували місто Славуту і організували в ньому для поранених і хворих офіцерів і бійців ЧА лазарет, назвавши його «Гросс-лазарет» Славута, цвай лагер 301». Лазарет був розташований за півтора-два кілометри на схід від Славуті і займав 10 триповерхових кам'яних споруд-блоків. Усі споруди гітлерівці обнесли густою мережею дротяних загороджень. Уздовж загороджень через кожні 10 метрів були побудовані вишки, на яких знаходилися кулемети, прожектори і охорона.

Адміністрація табору, німецькі лікарі та охорона «Гросс-лазарету» в особі коменданта гауптмана Планка, потім майора Павліска, який змінив його,

заступника коменданта гауптмана Кронсдорфера, гауптмана Ноє, штабсарцта доктора Борбе, його заступника доктора Штурма, обер-фельдфебеля Ільземана і фельдфебеля Беккера створили складні умови перебування для військовополонених шляхом створення спеціального режиму голоду, скупченості та антисанітарії, застосування тортур і убивств, позбавлення хворих і поранених лікування, примусу вкрай виснажених людей до каторжної праці.

У «Гросс-лазареті» німецька влада зосереджувала від 15-ти до 18-ти тисяч важко- і легкопоранених, а також радянських військовополонених, які страждали на інфекційні та неінфекційні хвороби. На зміну померлим сюди безперервно направлялися нові партії поранених і хворих радянських військовополонених. На шляху прямування військовополонених піддавали знущанням, морили голодом і вбивали [78, с.50-51]. Шпиталь офіційно був призначений для порятунку хворих військовополонених. Насправді полонені намагалися всіляко уникати потрапляння в нього. Додатковим негативним фактором стало змішування в одному лікарняному блоці хворих з різними патологіями. Військовополонені мали крайнє ослаблення організму внаслідок дії різноманітних психологічних і фізичних чинників, а тому легко підхоплювали інфекції.

Для шпиталів німці надавали приміщення, які були непридатними для розміщення полонених. Іноді нові шпиталі створювалися на основі радянських лікувальних установ. За таких умов упродовж перших місяців перебування в них полонені не відчували гострої нестачі бинтів і ліжок.

Існувала велика проблема з медичним персоналом. Лікарі обиралися керівництвом ТВ з військовополонених. Для контролю над ними ставилися кілька лікарів-німців. Часто персонал виконував свої обов'язки не дуже ретельно. У одному з ТВ на Полтавщині старший лікар Дмитренко наживався на поранених. Він діставав із кишені шматок цукру і видавав голодним в обмін на хороші чоботи, бритви, годинники. Також одним із керівників медиків ТВ в Хрестителевому був Сивоплясов. Він приховував за велику винагороду євреїв та комуністів, а іноді раптово видавав їх німецькому керівництву [187, с.156]. У

шталазі № 346 у Кременчуці старший санітар лазарету В. Козел із Житомира знущався над серйозно хворими військовополоненими. За його наказом хворих і виснажених в'язнів ховали живцем або навмисно добивали. Майно жертв він привласнював [187, с. 184]. Траплялися випадки, коли полонені видавали себе за німців. У Павлоградському ТВ працював лікарем Ессен – латвієць, який видавав себе за німця. Фальсифікація походження і посада лікаря врятували йому життя.

Дефіцит кваліфікованого медичного персоналу призводив до переміщень лікарів з одного ТВ до іншого. Окружний комендант у справах військовополонених у окрузі Мінськ 19 квітня 1942 р. видав наказ про переведення із шталага № 352 в додатковий ТВ у Слуцьку військовополоненого російського хірурга. Даний лікар перебував у Пушкінських казармах у Мінську [187, с.257]. Цей випадок відбувся в рейхскомісаріаті «Остланд», проте його можна екстраполювати на реалії військового полону по всіх окупованих територіях СРСР. Дефіцит досвідчених лікарів сприяв їхньому виживанню в умовах ТВ, адже їхньої допомоги часто вимагали німецькі солдати і офіцери. Тому вони високо цінували життя кваліфікованих лікарів.

Епідемію можна визначити як масове поширення інфекційної хвороби. Внаслідок серйозних проблем у організації харчування та санітарно-побутового обслуговування військовополонених виникнення та поширення таких явищ в німецьких ТВ траплялося доволі часто [175, с.97].

У грудні в усіх ТВ почалася епідемія висипного тифу. Колишні військовополонені свідчили після звільнення радянським слідчим, що вони вошей згрібали жменями [12, арк. 17]. Наприклад, під час епідемії тифу на межі 1941 та 1942 рр. німецький комендант передав до лікарні міста Кобеляки на Полтавщині 152 виснажених радянських військовополонених. ТВ розміщувався в тому ж населеному пункті. 34 особи з числа переданих вмерли. Причому сектор цивільної медицини також потерпав від дефіциту ліків, медиків і перев'язувального матеріалу. Стерилізація хірургічних інструментів проводилася дуже умовно.

Поширення тифозної інфекції стало можливим унаслідок наявності вошей у транспортних засобах, якими німецькі інстанції перевозили полонених [275, с.31]. Тільки наприкінці грудня 1941 р. німецькі командири вирішили проводити санітарну обробку військовополонених. Педикульоз подолати швидко не вдалося через малу пропускну здатність дезінсекційних засобів. Для боротьби з блохами і клопами приміщення, де ночували в'язні, обкурювали сіркою [12, арк. 17]. Дизентерія переносилася мухами, а висипний тиф – вошами. При відсутності приміщення для миття тіла та прання одягу дані інфекційні висококонтagioзні захворювання швидко поширювалися по ТВ. Через бруд на шкірі були поширеними такі патології, як екзема, свербіж та фурункульоз [12, арк. 30]. Поширення інвазійних та інфекційних хвороб дедалі більше ускладнювало медико-санітарне становище військовополонених. Німецькі лікарі намагалися уникати контактів із хворими полоненими, дбаючи про власне здоров'я. Тільки медичні та санітарні працівники з середовища самих військовополонених могли надати мінімальну допомогу. Однак такі заходи важко назвати результативними.

Генерал Г. Рейнеке у вересні 1941 р. вимагав задля профілактики висипного тифу привчати полонених «до підвищеної охайності з допомогою відповідних роз'яснень та засобів». Наприкінці весни 1942 р. у ТВ вдалося зупинити епідемію висипного тифу. Передумовою такої ситуації стало суттєве скорочення чисельності військовополонених унаслідок масової смертності [275, с.32]. Ліквідація спалахів епідемічних захворювань не вирішувала питання ослабленого імунітету військовополонених. Таке ослаблення було спричинене голодуванням та некомфортними умовами перебування в ТВ.

Працівники УЧХ намагалися допомогти військовополоненим. За сприяння представників УЧХ з вересня до грудня 1941 р. німецька влада дозволила звільнення окремих військовополонених із Дарницького ТВ у Києві. Важко визначити точну кількість звільнених осіб. Наприкінці 1941 р. одного з організаторів УЧХ у Києві Волконовича німецькі органи безпеки розстріляли, а діяльність його організації заборонили. Тому в ТВ у Києві різко почав зростати

рівень смертності, адже звільнення стало неможливим [133, с.135]. Окремі ініціативи з допомоги військовополоненим виявляли органи місцевої влади ЗНВА. У Ніжині в першій половині 1942 р. місцева управа закликала створити товариство допомоги біженцям і військовополоненим [140, с.44]. Київська міська управа в співпраці з УЧХ намагалася допомогти військовополоненим. Реальність нацистського окупаційного режиму не збігалася з гуманними намірами діячів обмеженого місцевого самоврядування. Досить швидко німецька влада припинила такі спроби, побачивши в них прояви потенційної громадської самоорганізації [222, с.33].

Складною була доля невиліковно хворих військовополонених. Польський дослідник Ш. Датнер наводить «Оперативний наказ № 8» за підписом начальника поліції безпеки та СД Р. Гейдріха від 17 липня 1941 р. як перший приклад наявності «небажаних» елементів при відборі оперативними командами СС. Прямої вказівки про долю невиліковно хворих документ не містить. Водночас у Німеччині ще до початку Другої світової війни діяла програма знищення «некорисних» членів суспільства. Уже в 1941 р. до категорії «небажаних» була включена група «невиліковно хворих» («unheilbar krank»). Іноді в структурах СС таких осіб називали в офіційних документах «unbrauchbar», що означає «непридатні, некорисні». Друга назва маскувала справжні наміри РСХА щодо цих людей із середовища військовополонених [123, с.430]. Військовополонені перетворилися на «зайвих» осіб для найбільш переконаних прихильників націонал-соціалістичної ідеології.

На території РКУ німецькі органи безпеки та коменданти ТВ намагалися позбутися важкохворих полонених. У документах справжні наміри адміністрації маскувалися різноманітними евфемізмами. Така ситуація була описана в свідченнях штурмшарфюрера СС Ф. Кнопа про втечу поранених радянських військовополонених з місця страти в Бердичеві. Він говорив: «У цьому виховному трудовому таборі з кінця жовтня або з початку листопада 1942 р. перебуває 78 колишніх військовополонених, які у свій час були відпущені зі стаціонарного ТВ у Житомирі внаслідок непрацездатності» [79, с.148]. Передача

хворих у розпорядження поліції безпеки для «виховання» приховувала екстермінаційні заходи німецької окупаційної влади. Насправді хворі в'язні в більшості випадків підлягали самовільним стратам із боку апарату РСХА або табірних охоронців. Ставлення адміністрації ТВ до хворих військовополонених можна кваліфікувати як прояв геноциду [271, с.11].

Ситуація погіршилася в середині 1944 р., коли система ТВ була підпорядкована Г. Гімлеру та його найближчим помічникам. Відтоді питання виживання військовополонених втратило актуальність для вермахту. Полонені солдати та офіцери перетворилися на заручників під контролем СС. Саме тоді більша частина військовополонених потрапила в межі Німецької імперії. Німець-свідок так писав про долю військовополонених: «Із мільйонів в'язнів лише кілька тисяч можуть працювати. Неймовірно багато їх померло, у багатьох тиф, а решта така слабка та нещасна, що зовсім не може працювати». Приблизно 400 тисяч військовополонених, яких відправили до Третього Рейху, померли [174, с.246]. Аналіз наукової літератури та історичних джерел дозволяє стверджувати, що зима 1941-1942 рр. була періодом першої хвилі масової смертності військовополонених в РКУ та ЗНВА, а також на землях Німецької імперії. Існує думка, що зима 1942-1943 рр. також була кризовим часом для сотень тисяч військовополонених [201, с.72]. Медична та санітарна системи нацистських ТВ не могли побороти катастрофічні спалахи епідемічних захворювань. Загалом медична сфера ТВ передбачала можливість виживання невеликої кількості військовополонених. Опір у таких обставинах був примарною альтернативою повільній загибелі [241, с.172]. Проте опір з боку військовополонених був приречений на невдачу внаслідок суворої охорони та репресивних дій комендантів, а також табірної поліції.

Важко визначити точний час, коли постало питання про знищення невиліковно хворих військовополонених. Рейхсканцлер Німеччини Гітлер ще в 1935 р. висловив на нараді з найближчим оточенням думку про «некорисність» життя важкохворих осіб. Цю ідею активно підтримував начальник канцелярії НСДАП Мартін Борман. Плани щодо евтаназії почали реалізовуватися в

Німеччині ще з другої половини 1930-х років [185, с.307]. Проте такі плани існували в середовищі радикальних націонал-соціалістів, які займали військові та цивільні посади з початку бойових дій країн Осі проти СРСР. Оперативна група А на початку грудня 1941 р. доповідала про власне бачення боротьби проти висипного тифу: «Незважаючи на пропозицію відділу охорони здоров'я генерального комісаріату в Мінську, військовополонені, які захворіли на висипний тиф, не були негайно розстріляні, а табір не був підданий швидкій ізоляції. Це начебто було неможливо внаслідок використання полонених на роботах» [275, с.32]. Командування оперативної групи не планувало лікувати хворих військовополонених. Хвороба для таких осіб означала швидкий розстріл полонених червоноармійців. Поліція безпеки та СД відкидала цивілізовані форми лікування в'язнів. Подібну позицію займали і деякі урядовці. Наприклад, особистий друг Г. Гімmlера оберфюрер СС Ганс Дейшль запропонував рейхсфюреру СС 24 січня 1942 р. задля припинення поширення висипного тифу розстріляти половину всіх військовополонених, які знаходилися під його поліцейським контролем. На його думку, друга половина цих «більшовицьких звірів зможе отримувати подвійний раціон і перетвориться на повноцінну робочу силу. Окрім того, одяг страчених можна використовувати для потреб решти в'язнів. Г. Гімmlер схвалив погляди Г. Дейшля і рекомендував «милому Гансу» звернутися до установ СС для реалізації таких намірів [275, с.32]. Жорстка позиція щодо неважливості лікування радянських полонених військовослужбовців підтримувалася певними німецькими урядовцями. Певні представники німецького військового командування та цивільних чиновників намагалися знайти виправдання своїм діям. Вони вбачали в них відплату за подібні злочини радянських репресивних структур та збройних сил, а також державних органів. 16 травня 1944 р. службовець Міністерства у справах окупованих східних територій О. Бройтігам отримав повідомлення про становище німецьких військовополонених у СРСР. Автор листа писав, що восени 1941 р. за наказом Ленінградського управління НКВС СРСР було втоплено 300 полонених німецьких військовослужбовців. Незаконна страта

відбулася біля Миколаївського мосту в Ленінграді (сучасний Санкт-Петербург). Партийний секретар ВКП(б) Штанов виступив із промовою на місці потоплення і обґрунтував необхідність такої акції помстою за злочини німців [50, арк.24]. Тому автор повідомлення фактично натякав на недоречність гуманного ставлення до військовополонених, які раніше воювали в радянських військових підрозділах. Унаслідок поганих медико-санітарних умов проживання в ТВ, а також голодування загинуло не менше 2 млн. військовополонених в окупованій вермахтом Україні [264, с.301].

Слід зазначити, що радянські медичні структури теж не завжди виявляли гуманне ставлення до німецьких військовослужбовців, які потрапляли до полону. Полоненими стала 91 000 німецьких солдатів після поразки вермахту біля Сталінграда. З них вижило тільки 6000 [314, с.2]. Тому проблема медичного обслуговування та санітарного догляду була актуальною і в радянських умовах.

Отже, основоположні документи міжнародного гуманітарного права проголошували недоторканність базових людських прав військовополоненого, у тому числі і на медично-санітарну допомогу. За Женевською конвенцією «Про покращення долі поранених і хворих військовополонених» 1929 року передбачалося надання обов'язкової медичної допомоги комбатантам, що потрапили під владу ворожої держави. Масовий військовий полон 1941 р. став катастрофою для в'язнів унаслідок відсутності або обмеженості такої допомоги. Нестача медикаментів посилювалася фізичним насильством над пораненими і хворими військовополоненими. Військовослужбовці єврейського походження та політичні комісари РСЧА були позбавлені права на мінімальну медичну допомогу. На етапі конвоювання медично-санітарні заходи для рядового та сержантського складу з боку німецької військової системи фактично не здійснювалися. Водночас наративні джерела містять інформацію, що окремі офіцери РСЧА могли розраховувати на первинну санітарну обробку ран, отримання знеболювальних ліків тощо. Найбільш яскравим прикладом умов медично-санітарного обслуговування в німецьких ТВ став «Великий шпиталь» у Славуті. Існують свідчення про нормальну медичну допомогу за умов

транспортування полоненого червоноармійця в дулаг або шталаг. Шанси на виживання за умов поранень і захворювань зростали в людей, які мали офіцерське звання. Німецька табірна адміністрація не була зацікавлена в налагодженні ефективної медично-санітарної системи для військовополонених.

Загалом можна стверджувати, що продовольче забезпечення військовополонених мало неорганізований та недостатній характер. Однією з причин такого явища стала слабка підготовленість вермахту до величезної кількості військовополонених упродовж перших місяців радянсько-німецької війни. Важливу роль відіграли націонал-соціалістичні постулати про ідеологічну боротьбу з більшовиками без урахування моральних норм, а також залишковий принцип постачання ТВ у структурі продовольчої сфери Третього рейху. Недоліки у сфері продовольчого забезпечення стали причиною масової смертності в'язнів ТВ узимку 1941-1942 рр.

Медико-санітарна інфраструктура формально мала функціонувати в кожному ТВ. Водночас для військовополонених рядового та сержантського складу санітарні маніпуляції та лікування були зведені до мінімуму. Офіцери РСЧА могли розраховувати на певну медичну допомогу, особливо якщо вони мали військове звання полковника та вище. Проблеми з харчуванням, діагностикою та лікуванням хвороб стали факторами загибелі або різноманітних патологічних станів для більшості військовополонених.

Медико-санітарна сфера та система продовольчого постачання у нацистських ТВ не відповідали нормам міжнародного гуманітарного права. Німецьке політичне керівництво фактично ігнорувало права полонених на харчування та лікування. Така політика призвела до масової смертності у таборах військовополонених на території зони німецької військової адміністрації та у рейхскомісаріаті «Україна».

РОЗДІЛ 4

ТРУДОВЕ ВИКОРИСТАННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ І ЗАЛУЧЕННЯ ЇХ ДО БОЙОВИХ ДІЙ НА БОЦІ НІМЕЧЧИНИ

4.1. Використання праці військовополонених у економічній системі нацистської Німеччини

Нацистська Німеччина в 1939 р. розпочала боротьбу за світове політичне та економічне домінування. Для здійснення цієї мети вона мала володіти значними трудовими ресурсами. Ще в довоєнний період було створене Управління з питань чотирирічного плану економічного розвитку. Мілітаризація економіки 1933-1939 рр. стала стимулом до оптимального рівня зайнятості в Німеччині. Станом на осінь 1939 р. країна фактично позбулася такого негативного економічного явища, як безробіття. Проте початок глобальної війни змінив ситуацію з наявними економічними ресурсами в бік дефіциту робочої сили. Гітлер і його найближче політичне оточення неодноразово згадували про трагічну долю німецького господарства під час Першої світової війни 1914 – 1918 рр.

Німеччина серед головних економічних завдань війни на Сході Європи виділяла оволодіння Україною. Лише за таких умов німецькі політичні керівники могли розраховувати на реалізацію своїх військових, економічних і політичних намірів. Націонал-соціалістичні теоретики розглядали економічне майбутнє українських етнічних земель як аграрно-сировинного придатка до промислово розвинутих областей гітлерівської Німеччини. Саме українські ресурси мали забезпечити обороноздатність та самодостатність нацистської континентальної держави в протиставленні з морською потужністю Британської імперії. Міністр пропаганди Й. Геббельс заявив: «Це... війна за пшеницю та хліб, за достатньо накритий стіл до сніданку, обіду та вечері... війна за сировину, за каучук, за залізо і руду» [116, с.28.].

Полонені військовослужбовці були необхідні для функціонування німецької економіки. Водночас історики наводять приклади волонтаристських розпоряджень Гітлера щодо цілеспрямованого вбивства червоноармійців, тобто накази не брати їх у полон на полі бою. Історик В. Король наводить спогади Альберта Шпеєра як свідчення особливої неприязні нацистського диктатора до полонених військовослужбовців. У 1943 р. Гітлер дав наказ не брати червоноармійців у полон, оскільки радянські війська нібито вбили багато німецьких солдатів і офіцерів під час полонення. Такі відомості йому надав високопоставлений член СС Зепп Дітріх. Шпеєр на той час займав посаду міністра військової промисловості та озброєнь. Він володів інформацією про катастрофічний дефіцит робочої сили в Німеччині. Тому Шпеєр висловив рейхсканцлеру рішучий протест. Він намагався наростити кількість стратегічно важливих озброєнь. У відповідь на це Гітлер 8 липня 1943 р. розпорядився підготувати проект директиви про відправлення всіх військовополонених на військові заводи [137, с.103.]. Тобто емоційні настрої правителя Німеччини за умов тоталітарного політичного режиму визначали долю мільйонів полонених військовиків РСЧА. Настрої Гітлера поділяв і секретар партійної канцелярії НСДАП Мартін Борман. Про це свідчить лист Бормана від 23 липня 1942 р. до міністра у справах окупованих східних територій Розенберга. Борман писав: «Слов'яни покликані працювати на нас. Коли ж потреба дармової слов'янської робочої сили відпаде, вони можуть спокійно вмирати...Ми – пани. Ми –над усе!» [116, с.106.]. Дана інформація історичних джерел дозволяє стверджувати, що Гітлер і його найближче політичне оточення з недовірою ставилися до військовополонених, проявляючи ксенофобські та расистські стереотипи. Водночас настрої економічної доцільності упродовж 1942 – 1944 рр. домінували в керівництві вермахту, яке не зважало на відверто волонтаристські накази німецького диктатора. ОКВ та ОКХ потребували військовополонених в якості бійців допоміжних (бойових, обслуговуючих) частин або як робітників на військових заводах. Військово-промисловий комплекс втратив багато

кваліфікованих німецьких працівників через масові мобілізації 1942 та 1943 років. Тоді призову почали підлягати і висококваліфіковані робітники.

Експлуатацією промисловості та сільського господарства УРСР займалися німецькі промислові фірми, а також державні структури. Водночас влітку 1941 р. Німеччина розраховувала на швидку перемогу і не передбачала інтенсивної експлуатації військовополонених у якості робочої сили. Німецькі лідери завдали серйозних ударів РСЧА та радянській економіці. Один із діячів вищого керівництва ВКП(б) М. Вознесенський визнавав, що «майже увесь світ уже рахував останні дні існування радянської держави» [117, с.43]. Тому потреба в робочій силі здавалася націонал-соціалістичному керівництву не надто актуальною до осені 1941 р. З позицій геополітики війна за ресурси передбачала використання передусім трудових ресурсів захоплених земель. Силовий конфлікт великого масштабу породжує потребу в людських ресурсах для обох противників [291, с.36].

Цікаво, що для залучення населення окупованих територій до праці на користь Німеччини використовувалися не тільки силові, а й пропагандистські засоби. У 1943 р. пропагандистські формування націонал-соціалістичної держави стали окремим родом військ [260, с.244]. Це говорить про кількісне та якісне зростання пропаганди, у тому числі й у середовищі військовополонених.

Офіцерський склад в'язнів ТВ на той час не залучався до важкої фізичної праці або його роботу коменданти використовували тільки на території установи. Поширилося створення так званих «робочих батальйонів». До них військовополонені вступали, аби уникнути голодної смерті. Тих, хто погоджувався працювати в таких батальйонах, виділяли із загального числа полонених і поселяли до окремих казарм. У цих приміщеннях режим утримання був менш суворим, ніж у звичайних ТВ. Батальйони під керівництвом німецьких організаторів виконували будівельні та ремонтні роботи – лагодили пошкоджені ділянки залізничних колій, ремонтували ангари, склади, арсенали, казарми, зводили нові будівлі для німецьких військових, управлінських і господарських потреб.

Орієнтовні плани щодо праці полонених існували на початку німецько-радянської війни. Г. Герінг у так званій «Зеленій теці» або в «Директивах щодо використання внутрішніх ресурсів окупованої території Радянського Союзу для потреб Німеччини» (червень 1941 р.) виділив залученню полонених до роботи окремий пункт. У пунктах 6 та 7 документа автори вказують: «Для роботи слід використовувати військовополонених, домовившись з цього питання з місцевою військовою владою. Військовополонені мають бути використані на роботі, особливо для збирання врожаю» [68, арк. 29]. Про велике значення військовополонених у промисловому розвитку Німеччини йшлося у наказі начальника штабу ОКВ В. Кейтеля [Додаток Д]. Сільське господарство на той час мало забезпечити постачання 6-мільйонного вермахту та надходження продовольства цивільному населенню нацистської Німеччини. Варто зауважити, що відновлювати українську промисловість у 1941 р. німецькі командири та чиновники не планували. Тому Герінг звернув увагу саме на налагодження діяльності аграрних галузей окупованої вермахтом УРСР. Німецькі урядовці в 1941 р. взяли курс на обмеження промислового потенціалу РКУ та ЗНВА, а також інших окупованих територій [143, с.17]. Разом із Герінгом основи трудової політики щодо військовополонених та цивільного населення українських земель визначав також Альфред Розенберг. Він походив із прибалтійських німців і добре розумів складність політичної ситуації в західних республіках СРСР та загалом у Східній Європі. Розенберг займав у НСДАП посаду уповноваженого в справі нагляду за загальним духовним та ідеологічним вихованням членів гітлерівської партії. У липні цього націонал-соціалістичного урядовця було призначено імперським міністром у справах окупованих східних територій [144, с.197]. Військовополонені були залучені до будівництва ставки Гітлера. Житомирський історик С. Стельникович стверджує, що полонених червоноармійців для зведення штабних приміщень ставки збирали з усіх таборів генерального округу «Житомир». Приблизно 10 тисяч полонених працювали над будівництвом «Вервольфа», з них 2 000 загинули внаслідок поганих умов праці, виснаження, епідемій, страт [178, с.153]. Окремі представники німецької влади

розглядали варіанти залучення українців не лише до праці, а й до бойових дій на боці Німеччини. Оберфюрер СС Вільгельм Кінкелін стверджував: «Чому німець повинен гинути там, де може загинути, наприклад, українець?» [Додаток Е]. Проте у 1941-1942 рр. плани «співпраці» обмежувалися лише Міністерство під керівництвом А. Розенберга фактично виділило благонадійні етнічні групи в середовищі військовополонених для потенційного звільнення. Такий процес означав перехід колишнього військовослужбовця до статусу цивільного робітника, який міг працювати для інтересів німецької економічної системи. Водночас А. Розенберг наголошував, що використання праці полонених червоноармійців спрямоване лише для забезпечення швидкої перемоги Німеччини [44, арк.2]. Розпорядження Г. Герінга та А. Розенберга означали, що в другій половині 1941 р. німецька влада намагалася використовувати військовополонених як цивільних робітників, проте звільнення було обмежене політичними та расово-етнічними факторами. Початковою формою залучення військовополонених до праці стало звільнення військовополонених для завершення збирання врожаю. Під таке звільнення підпадали українці, білоруси, латвійці, литовці, естонці [121, с.225]. Можна стверджувати, що таким способом звільнення нацистські військові установи намагалися розпалювати міжетнічні суперечності на окупованих східних територіях. Водночас звільнення вирішувало проблему трудової повинності цивільного населення. Звільнені військовополонені мали перетворитися на прибічників нацистського окупаційного режиму, адже коменданти дозволили їм стати формально вільними людьми.

Представники вермахту також були зацікавлені в залученні військовополонених до праці на промислових підприємствах РКУ та ЗНВА [Додаток Ж]. У головному управлінні особливої групи робітничої політики та соціального забезпечення при штабі ГА «Південь» 18 березня 1942 р. відбулася нарада. Місцем проведення наради був службовий кабінет оберфюрера військ СС В. Кінкеліна. Він заявив, що на теренах РКУ існує найбільший дефіцит таких професій, як агрономи, адміністративні працівники, лікарі, механіки,

ремісники та вчителі. Кінкелін висловив припущення, що для активізації економічного життя РКУ потрібно підготувати певну частину таких кадрів із середовища військовополонених [42, арк.35]. Проблема нестачі кваліфікованих кадрів була дуже гострою, адже система загальної трудової повинності не була спрямована на пошук фахівців. Німецькі установи поширювали серед військовополонених та цивільних періодичні видання, які закликали працювати на користь перемоги націонал-соціалістичної держави в глобальній війні. У газеті «Ніжинські вісті» (№ 66 за 1942 рік) автор під криптонімом ПФС написав статтю «Вимоги до українців – працювати, тільки працювати!». Автор стверджував, що за допомогою такої праці буде відбудовано і освоєно «звільнені» райони України [140, с.44].

Німецькі урядовці намагалися використовувати працю військовополонених при збереженні централізованого контролю над економічним життям в окупованій вермахтом Україні. У таємному економічному документі від 30 березня 1941 року було наголошено на проблемі контролю та централізації: «...Планове господарство в Україні повинно бути збережене на майбутнє. Ця економічна форма з деякими змінами з метою їхнього пристосування до потреб Німеччини та політичної необхідності дозволить керувати народом і виробництвом так, як того вимагають інтереси Німеччини» [116, с.34]. Фактично німецькі економічні та військові установи намагалися зберегти централізовану систему примусової праці, яка остаточно сформувалася на території СРСР у 30-х роках ХХ століття (радянська система праці базувалася на «соціалістичному змаганні» та позаекономічному примусі, проте терор у питанні забезпечення трудових процесів не був пріоритетом для її верхівки). Фактично німецька влада була змушена використовувати саме примусовий характер праці, адже інших стимулів не існувало [129, с.113]. Надмірна трудова експлуатація полонених призводила до зростання смертності та створення негативного образу націонал-соціалістичної влади в окупованих землях України. У грудні 1941 р. на території ЗНВА працювали 55 000 військовополонених, а в РКУ – понад 100 000 осіб [239, с.129].

Початок німецької окупації означав для населення захоплених районів запровадження загальної трудової повинності. Система обов'язкової праці доповнювалася заходами контролю. Міністерство у справах окупованих східних територій установило на землях РКУ суворі обмеження самовільної міграції працездатного населення. У кожному населеному пункті бургомістр або староста складав два списки людей, які перебували в даній територіальній одиниці. До першого списку відповідальні працівники місцевої влади заносили постійних мешканців населеного пункту. До другого списку потрапляли особи, які прибули до села, селища, містечка або міста після початку німецько-радянської війни [116, с.109]. Трудова повинність стала засобом економічного підкорення України. Політика нацистської влади щодо використання робочої сили не враховувала національні інтереси українців [315, с.22]. Водночас окупаційний режим за допомогою такого механізму обов'язкової праці посилював контроль над українським народом. Органи з використання робочої сили стали одним із головних сегментів нацистського окупаційного режиму [301, с.5]. Рейхскомісар України Е. Кох на офіційній нараді з гебітскомісарами в Рівному розкрив своїм підлеглим наміри націонал-соціалістичної Німеччини щодо трудового використання українського населення, у тому числі і військовополонених. Промова Коха була цікавою для розуміння трудового використання військовополонених, оскільки накази цивільної адміністрації РКУ впливали на діяльність ОКВ та УСВ в сфері військового полону. Рейхскомісар сказав: «Ніякої вільної України немає. Мета нашої роботи полягає в тому, аби українці працювали на Німеччину, а не в тому, щоб ошчасливити тутешній народ» [55, арк.2]. У виступі Коха, який був присвячений першій річниці встановлення нацистської влади в Україні, він детально розповів про важливість України для економічних інтересів німецької континентальної імперії в її гітлерівській інтерпретації. Запровадження трудової повинності свідчило, що німецька влада перейшла до суто силового варіанту поповнення людських ресурсів [248, с.99]. Німецький урядовець заявив: «Німеччина та Європа за допомогою української продовольчої та сировинної бази назавжди стануть

невразливими до блокади» [55, арк.18]. Рейхскомісар України під блокадою розумів спроби Британської імперії та США ізолювати нацистську імперію від основних джерел стратегічно важливої сировини. Така позиція означала використання військовополонених як трудового ресурсу для забезпечення економічної самодостатності Німеччини, яка воювала з трьома найбільш потужними державами тогочасного світу.

Сьогодні важко оцінити загальну кількість військовополонених, які працювали для потреб Німеччини в ЗНВА та РКУ. Діяльність статистичних органів була недостатньо ефективною навіть у діючих і тилкових частинах РСЧА. Заступник народного комісара оборони СРСР Ю. Щаденко у своєму наказі № 0296 говорив, що «облік утрат особового складу в діючій армії та штабах військових округів ведеться вкрай незадовільно...» [254, с.199]. На території РКУ та ЗНВА військовополонених, які працювали для потреб Німеччини, було не менше 2 млн. осіб.

З середини 1942 р. зріс інтерес німецького військового командування до розробки запасів стратегічної сировини на територіях РКУ та ЗНВА. Сировина стала головним об'єктом пошуку для організацій німецького військово-промислового комплексу [153, с.114]. Співробітники ОКВ закликали швидко налагодити добування сировинних матеріалів в Україні [Додаток 3]. Головним трудовим ресурсом у такій ситуації стали військовополонені. Застосування праці військовополонених спостерігалось в усіх округах РКУ та в прифронтівій зоні. Представники вермахту намагалися використати будь-яку можливість для залучення працездатного чоловічого населення до відбудови промислових потужностей. Про це свідчить наказ однієї з німецьких економічних установ. У матеріалах архівної справи не наводиться її назва. Текст наказу стосується вербування цивільних осіб і військовополонених [51, арк.5].

Для залучення полонених до праці використовувалися не лише репресивні методи, але й засоби ідеологічно-пропагандистського впливу. 3 червня 1943 р. Міністерство у справах окупованих східних територій видало «Декларацію німецького уряду про приватну власність селян на землю в звільнених

областях». Урядовці відомства А. Розенберга обіцяли надати військовополоненим право на володіння власними земельними наділами. У «Декларації» цій обіцянці присвячене таке речення: «Так само, як і ті селяни, що перебувають тепер у місцях землекористування, повністю отримають земельні наділи і всі ті селяни, які мають на них право, але тимчасово відсутні, як наприклад: особи, що працюють нині в Німеччині; що перебувають у війську; військовополонені та вояки Червоної армії (які повернуться додому після війни), та евакуйовані або заслані радянською владою» [Додаток К]. Такі обіцянки ніколи не були реалізовані, проте міністерство намагалося прихилити на бік Німеччини принаймні частину військовополонених. Тому документ залишився зразком майстерної пропагандистської акції для залучення військовополонених до праці або іншої діяльності для нацистських потреб.

За даними НКВС УРСР, з липня 1942 р. до лютого 1943 р. німецька військова адміністрація змогла відновити діяльність деяких вугільних шахт. У даних копальнях працювала частина колишніх шахтарів і велика кількість військовополонених. Радянські державні органи у серпні 1943 р. оцінювали потужності шахт на 15 % від довоєнного рівня видобутку. Слід зазначити, що рівень смертності на шахтах був досить високим, як і в інших випадках залучення полонених до виснажливої примусової праці [220, с.37]. Військовополонені працювали на шахтах, адже саме там відчувалася гостра нестача робочої сили і потреба у швидкому відновленні виробничих потужностей. Застосування примусової праці дозволяло частково запустити в дію окремі вугільні копальні у східній частині окупованої вермахтом УРСР [313, с.15]. Поблизу Запоріжжя військовополонених примусово залучали до будівництва шосейних доріг, ремонту величезної греблі Дніпровської гідроелектростанції (Дніпрогесу), землерийних робіт на Мокрянському аеродромі. Варто зазначити, що частину військовополонених відправляли до Німеччини.

У Харківській області військовополонені працювали на сільськогосподарських роботах, ремонті шляхів і будівництві оборонних

рубежів. Військовополонені в Ніжині перевантажували будівельні матеріали на залізничному вокзалі, а також лагодили автошляхи. В Остерському ТВ військовополонені займалися вирубкою лісу та транспортуванням деревоматеріалів. В'язні Конотопського ТВ відновлювали міст через річку Сейм. Водночас вони переносили вантаж по підвісному тимчасовому мосту [197, с.60-61]. На території Житомира було створено шталаг № 358, де військовополонених масово залучали до виконання некваліфікованих важких видів праці. Полонених силою конвоювали на будівництво та ремонт автомобільного шляху Житомир – Бердичів, на роботи до кам'яного кар'єра та до лісопильні [199, с.13.]. У Криму коменданти ТВ дали згоду на використання військовополонених на розширенні залізничних колій на станції Джанкой [197, с.62].

Німецькі військові та урядовці вживали надзвичайних заходів безпеки для тримання під контролем працездатних військовополонених. ОКВ видало 15 серпня 1941 р. «Пам'ятку про використання праці радянських військовополонених». Пункт 8 цього документа містив застереження, яких слід було дотримуватися наглядачам за роботою в'язнів ТВ. Військовополонені мали працювати лише компактними групами, причому всі вони повинні були зосереджуватися в одному визначеному місці. На роботі, де таке зосередження є неможливим, їх не можна було направляти взагалі [297, с.357]. Представники ОКВ намагалися таким чином запобігти втечам та актам саботажу з боку підконтрольних осіб. Водночас таке розпорядження розкривало вразливість німецьких економічних та військових органів перед можливими проявами опору з боку полонених.

З 1942 р. починається масове вилучення німецькою окупаційною владою одягу та взуття для потреб вермахту. Одяг вилучали у військовополонених, а потім і в цивільного населення. На території РКУ було зібрано 340 905 одиниць зимового одягу та 85 693 пари зимового взуття [138, с.230]. Військовополонені піддавалися фактичному пограбуванню з боку німецьких охоронців і табірної поліції. Тому умови їхньої праці значно погіршилися.

Німецькі військові та чиновники намагалися залучити військовополонених до широкого спектру робіт на користь Німеччини. Слід зауважити, що за умов нестачі трудових ресурсів така потреба збільшувалася. У листі німецького урядовця РКУ Г. Утікаля до центрального відділу Міністерства у справах окупованих східних територій від 9 квітня 1942 р. простежуються заклики до «співпраці» з військовополоненими у сфері «освоєння східного простору» [43, арк.6]. Адресатом був урядовий радник О. Бройтігам. Відомство Розенберга часто піддавало критиці Е. Коха за надмірно жорстке ставлення до населення РКУ, у тому числі і в справі продовольчого постачання військовополонених. Працю полонених військовослужбовців цивільна адміністрація РКУ планувала використати для відновлення роботи тютюнових фабрик у Лубнах, Кременчуці, Ромнах. Плани щодо вирощування тютюну та махорки в Ічні, Острі та Чернігові були детально викладені в «Звіті про розведення тютюну в Україні», який був частиною документації центрального апарату рейхскомісара України [37, арк.10]. Залучення військовополонених до відновлення промислових осередків України не завжди призводило до позитивного результату. Швидкого результату у сфері видобутку корисних копалин та в справі часткового відродження промисловості німецькі військові та економічні організації не домоглися. До війни шахти Донецького кам'яновугільного басейну видобували 95 мільйонів тонн вугілля за рік, а за час нацистської окупації – усього 0,4 мільйона тонн [164, с.10]. Військовополонені активно працювали у великих містах РКУ. Збереглися їхні фотографії під час праці в місті Дніпрі (тодішній Дніпропетровськ) [206, с.233]. Німецькі урядовці намагалися виявляти осіб серед військовополонених із дефіцитними спеціальностями. Вони мали використовуватися як працівники в німецькій промисловості, транспорті та будівництві [42, арк.35].

Водночас у певних випадках військовополонені, які мали високу технічну кваліфікацію, потрапляли на таємні об'єкти в межах Німеччини. Наприклад, радянський льотчик М. Дев'ятаєв був направлений із ТВ для виконання допоміжних робіт на базу в Панемюнде на острові Узедом. На даній базі

випробовувалися перші зразки ракетної зброї – Фау-1 та Фау-2 (від німецького слова «Vergeltungswaffe» - «зброя помсти»). Дев'ятаєв мав фальшиві документи на ім'я Сергія Григоровича Нікітенка. Управління бази не допускало на свою територію осіб із авіаційними спеціальностями. Лише неправдива інформація дозволила Дев'ятаєву потрапити до Панемюнде і працювати в команді з прибирання аеродрому. Команда займалася очищенням від снігу злітної смуги, перевозила вагонетки з піском і гравієм, засипала воронки від авіабомб [145, с.479]. Праця військовополонених перетворилася в 1942 р. на важливий ресурс для німецького військово-промислового комплексу, тому правила недопуску «небажаних елементів» до об'єктів із режимом секретності були часто неефективними. Тому Дев'ятаєв зумів утекти з бази на німецькому літаку навесні 1945 р. Військовополонені, які працювали на військових заводах в окупованій Франції, змогли втекти в липні 1944 р. Вони стали кадровою основою окремого батальйону партизанів імені Сталіна [67, арк.4]. Дані ситуації демонструють, що військовополонені працювали в усіх галузях економіки націонал-соціалістичної держави.

З метою залучення масових контингентів дешевої робочої сили німецька влада почала масове вербування примусових робітників – остарбайтерів. Також німецька влада почала зараховувати працездатних чоловіків РКУ до категорії військовополонених. Іван Пасічник із села Стара Чорногорія Любарського району на Житомирщині був військовослужбовцем РСЧА. Він вийшов із оточення в 1941 р. і уникнув військового полону. Проте в 1942 р. він був заарештований і в статусі військовополоненого потрапив до концентраційного табору Дахау. Матеріали архівної справи не дають змоги зрозуміти причини його переміщення до Дахау та обставин затримання німецькою владою. Пасічник пережив війну і описав представникам НКВС СРСР обставини свого попереднього життя [8, арк.16].

Для РКУ та ЗНВА були характерними впродовж червня 1941 – жовтня 1944 рр. такі риси в секторі робочої сили, як гострий дефіцит кваліфікованих працівників, підвищений рівень примусової праці, низькі показники

продуктивності праці в сільському господарстві та промисловості. За таких умов військовополонені ставали джерелом необхідної робочої сили. Репресивний НПК призводив до позасудових страт певної частини військовополонених і стимулював подальшу нестачу працівників. Міністр у справах окупованих східних територій А. Розенберг видав розпорядження «Про поводження з військовополоненими в східних окупованих областях». У ньому він намагався мінімізувати економічні втрати від регулярного виконання положень НПК. Високопоставлений німецький урядовець нагадував: «Державні комунальні та господарські керівники є потрібними для управління окупованими землями».

Існували певні обмеження на використання праці військовополонених за етнічним принципом. Наприклад, комендант 580-го армійського тилового району військ Німеччини видав 2 листопада 1943 р. наказ про використання осіб єврейського походження на роботах у підпорядкованих йому районах. Текст документа містить вимоги щодо відбору осіб для певних робіт відповідно до їхньої національності: «1.Євреї і прирівняні до них особи повинні залучатися тільки до фізичної роботи. Забороняю залучати їх до виконання канцелярських робіт (як бухгалтерів, друкарок, у картотеках і реєстратурах). Суворо стежити за тим, щоб характер їхньої роботи ніяк не перетинався з питаннями, які належить зберігати в таємниці. 2. Забороняю також використовувати євреїв як громадську або особисту прислугу, як посередників у торговельних угодах або придбанні цінностей» [71, с.159]. Дане розпорядження поширювалося не тільки на цивільних осіб, але також і на військовополонених. Німецькі військові інстанції контролювали процес залучення осіб до примусової праці з метою запобігти витоку таємної інформації. Військовополонені «небажаного походження» втрачали можливість вижити, адже праця була за тих умов єдиною гарантією життя.

Військовополонені широко залучалися до сільськогосподарських робіт. Проблеми у цій сфері для рейхскомісара Коха та інтендантської служби вермахту полягали в збереженні колгоспно-радгоспної системи централізованого вилучення аграрних продуктів, посиленні партизанських акцій

українського національно-визвольного (Бульба, Шухевич, Клячківський) та прорадянського (Федоров, Ковпак, Попудренко) характеру. Також селяни не вельми прагнули догоджати німецькій владі в умовах успішних наступальних операцій радянських військ у 1943 р. Наприклад, у період весняної сівби окупаційна адміністрація РКУ вдавалася до різних засобів впливу на населення для виконання плану постачання зерна. У генеральному окрузі «Волинь-Поділля» полонених червоноармійців залучали до праці на полях разом із селянами. Їх охороняли 15 000 солдатів німецької регулярної армії та української допоміжної поліції. Водночас такі заходи мали невисоку ефективність. Масова смертність військовополонених з осені 1941 р. до весни 1942 р. зводила нанівець плани щодо швидкого залучення в'язнів до важкої фізичної праці [159, с.129]. Військовополонені мали швидко зібрати врожай перед швидким наступом РСЧА. Використання методу мобілізації всіх працездатних підконтрольних осіб для роботи на Німеччину поступово сходило нанівець, оскільки партизанський рух і наступ РСЧА не залишав гітлерівському режиму надії на переможне або принаймні почесне завершення війни.

Нацистська влада створила систему загальної примусової трудової повинності для всього населення окупованої вермахтом України [246, с.236]. До примусової праці військовополонених мав причетність високопоставлений урядовець Г. Герінг. Він був уповноваженим із питань чотирирічного плану. На післяобідньому засіданні МВТ у Нюрнберзі 20 березня 1946 р. його було допитано щодо його ролі в використанні праці в'язнів ТВ та у їхньому незаконному переміщенні [87, с.178]. Звинувачення мало персональний характер, натомість система трудового використання була для нацистської влади справою загальнодержавного, а в тих історичних умовах – загальноєвропейського характеру. Такі урядовці у сфері використання робочої сили, як Заукель, Герінг і Шпеер були відповідальними за злочинне ставлення до військовополонених. Праця військовополонених була логічною характеристикою функціонування тоталітарної держави праворадикального спрямування. Особи, які працювали для потреб Німеччини, були частиною

великого централізованого економічного механізму. Тому і залучалися затримані в таборі військовополонених особи практично в усі галузі сільського господарства та промисловості. Ситуація з використанням військовополонених як робочої сили поглиблювалася незацікавленістю офіційних представників СРСР у жодній допомозі полоненим червоноармійцям. Тому доля примусових працівників даної категорії була повністю залежною від комендантів ТВ і їхніх помічників. Трудова діяльність була нераціональною, що породжувало епідемічні хвороби та масову смертність. Така праця на Нюрнберзькому процесі була додатковим аргументом сторони обвинувачення у контексті злочинної діяльності нацистського військово-політичного керівництва. Водночас варто зазначити, що історична наука не може виступати в якості судді у питанні відповідальності нацистської верхівки за злочини.

Німецька влада використовувала військовополонених для виконання важкої праці, часто залучала їх до роботи в місцях масових страт. Достатньо згадати, що 18 серпня 1943 р. військовополонені з Сирецького ТВ Києва були направлені для спалювання тіл жертв розстрілів у Бабиному Яру [102, с.123]. Доля тих військовополонених, які потрапили на роботу до Німецької імперії, мало відрізнялася від ситуації на окупованих східних територіях. У вересні 1941 р. на теренах імперії було зареєстровано 390 000 військовополонених. За вересень 1941 р. померло 72 000 осіб, а до 1 січня 1942 р. – ще 123 000 осіб [230, с.18]. Джерельні матеріали та результати наукового аналізу доводять, що економічна експлуатація України була організованою та ефективною. У той час, коли виникали постійні проблеми з енергетичними носіями, транспортними засобами, потребою залучення додаткових інвестицій для відбудови промисловості, активним і пасивним опором українського народу, німецьке військово командування та цивільна влада змогли здійснити основну частину своїх господарських планів, особливо в аграрній сфері [294, с.348].

Отже, міжнародне гуманітарне право дозволяло добровільне залучення військовополонених до праці на користь держави, яка його полонила. Проте міжнародні документи суворо забороняли використання праці полонених

комбатантів у військово-промисловому комплексі. У перші місяці німецько-радянської війни Гітлер і його найближче оточення дотримувалися думки про непотрібність трудового використання мільйонів радянських військовополонених. Війна мала швидко завершитися. Територія України підлягала деіндустріалізації, тобто цілеспрямованому позбавленню промислових потужностей і перетворенню на суто аграрну периферію імперії. Така земля не потребувала б значних трудових резервів, а індустріальні осередки Німеччини мали наповнитися демобілізованими вояками після очікуваної стратегічної перемоги на Східному фронті. Упродовж червня-грудня 1941 р. часткове звільнення військовополонених пояснюється зацікавленістю німецької влади в масовій праці цих осіб в сільському господарстві окупованої України. Німеччина зіткнулася з гострим дефіцитом робочої сили наприкінці 1941 р., коли реалізація наступального плану «Барбаросса» обернулася затяжною війною. Вихід із економічних проблем нацистської держави було знайдено за допомогою масового примусового трудового вербування: військовополонених почали масово залучати до роботи практично в усіх галузях економіки націонал-соціалістичної держави. Вони працювали в будівництві, промисловості та сільському господарстві. Контингент примусових робітників мав замінити працівників з Німеччини, яких відправляли на Східний фронт та на інші ділянки бойових дій. З 1942 р. військовополонені працювали практично в усіх галузях економіки. Водночас німецька окупаційна влада не гарантувала належного продовольчого забезпечення для військовополонених, які займалися важкою фізичною працею. Високий рівень смертності радянських військовополонених компенсувався для німецької влади величезним приростом даних осіб у період поразок РСЧА. З весни 1943 р. Німеччина втратила можливість захоплювати нових військовополонених у масових масштабах. Проте завдяки стратегічному тоталітарному плануванню господарських процесів до середини 1944 р. Німеччина змогла втримати якість життя внутрішніх областей рейху на оптимальному побутовому-економічному рівні завдяки залученню іноземних трудових ресурсів – остарбайтерів і військовополонених.

4.2. Залучення військовополонених до німецьких допоміжних формувань та збройних сил

Військовополонені в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації виступали в ролі непотрібних споживачів для німецької військової економіки впродовж 1941 – першої половини 1942 р. Полон супроводжувався гострою нестачею продовольства. Люди, які потрапляли до німецького полону, були останніми в черзі на виділення їм харчових продуктів. Поступово ситуація змінилася і німецька влада була змушена використовувати полонених солдатів і офіцерів для формування різноманітних допоміжних підрозділів. Причому військовополонені мусили обрати, яким способом вони будуть виживати під контролем вермахту: примусова праця або участь у бойових діях на боці німецької армії. Війна дедалі більше виснажувала людські ресурси Німеччини. Важливо з'ясувати хронологію та типологію даних підрозділів, а також причини, перебіг та результати їхнього формування в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації. У лютому 1942 р. новий міністр озброєння та боєприпасів Шпеер домігся прийняття програми негайного вивільнення 250 000 німецьких військовослужбовців для потреб військово-промислового комплексу. Відтоді для німецького військового командування почалася справжня боротьба за людей. Таке суперництво між цивільною та військовою гілками влади не припинялося до травня 1945 р.

Офіційні втрати вермахту з 22 червня до 31 грудня 1941 р. склали: пораненими – 19 016 офіцерів, 602 292 унтер-офіцерів і рядових; було вбито – 7120 офіцерів, 166 292 унтер-офіцерів і рядових; зникло безвісти – 619 офіцерів та 35 254 унтер-офіцерів і рядових. Усього було втрачено 26 755 офіцерів та 804 148 унтер-офіцерів і рядових. Загальні втрати німецьких сухопутних сил на Східному фронті склали 830 903 особи, тобто 25,96 % чисельності всіх військ на німецько-радянському фронті. Кількість усіх німецьких сухопутних сил на Сході становила наприкінці 1941 р. 3 200 000 осіб. Німецька резервна армія

віддала всіх новобранців, включаючи контингент 1922 року народження [173, с.176.].

Проте компенсувати втрати на Східному фронті виявилось неможливо. Склад дивізій вермахту довелося скоротити з 9 батальйонів до 7, значно поповнивши їх за рахунок нестройових і дивізійних служб та підрозділів постачання. Проблемі факторів, які сприяли формуванню допоміжних підрозділів, присвячено окрему наукову статтю автора цього дослідження [Додаток Л].

Гітлер не погоджувався на створення підрозділів, де командні посади займали би росіяни. 11 квітня 1942 р. він заявив у своїй штаб-квартирі в Східній Пруссії: «Найдурніше, що можна зробити на окупованих територіях, - це видати підкореним народам зброю. Історія повчає нас, що панівному народу завжди загрожувала загибель після того, як він дозволяв підкореним йому народам носити зброю. Тому потрібно, щоб спокій і порядок на всьому окупованому російському просторі забезпечували лише наші власні війська» [100, с.200]. Таким чином, Гітлер був категоричним противником створення військових підрозділів із середовища ненімецьких народів. Його расистські уявлення про світову політику та історію не передбачали співробітництва з підконтрольними народами. Замість співробітництва домінувала модель колонізації та германізації.

На початку бойових дій вермахту проти радянських армій військовополонених могли направити до поліцейських формувань за їхнім формальним бажанням. ОКВ заохочувало перехід військовополонених на службу до формувань допоміжної поліції з 1942 р. 13 серпня 1942 р. ОКВ видало «Правила з упровадження кращого ставлення до радянських військовополонених, які виявили себе в роботі або в боротьбі проти бандитського свавілля (добровольців)». Такі військовополонені, які ставали поліцейськими, могли після служби повернутися додому та отримати в майбутньому земельну ділянку [237, с.157].

Юридична база дозволяла служити у вермахті іноземним громадянам на умовах добровільності. Одним із таких підрозділів став 369-й хорватський посилений піхотний полк, який воював разом із частинами ГА «Південь» в центральних і східних областях України [112, с.312]. Тільки військові стратегічні поразки Німеччини в битвах під Сталінградом (лютий 1943 р.) та біля Орловсько-Курської дуги (серпень 1943 р.) примусили вище військове керівництво дати згоду на формування підрозділів з осіб слов'янського походження. Ще раніше почалося формування добровольчих загонів з представників народів Центральної Азії, зокрема казахів, киргизів, узбеків, каракалпаків.

Український народ сприймав німецьку окупацію в перші її тижні як просту заміну однієї влади іншою. У військовополонених не було особливої прихильності до комуністичної ідеології за умов загрози власному життю. Криза лояльності стала важливим фактором у формуванні перших допоміжних військових частин. Для залучення на бік Німеччини у війні осіб рядового та сержантського складу німецька пропаганда використовувала свої традиційні методи. Основними її мотивами були: антибільшовизм, антисемітизм та розпалювання ворожнечі між етнічними групами СРСР [259, с.284]. Варто пам'ятати, що в значній частині військовополонених були в пам'яті репресивні акції радянської влади 30-х років ХХ століття. Саме в той час відбулася деформація селянської побутової культури УРСР у період колективізації [290, с.329].

Лояльність радянського генералітету до радянської політичної еліти теж була нестійкою, особливо, якщо людина зазнала переслідувань з боку радянських органів безпеки у довоєнний час. Командувач 48-ої стрілецької дивізії Червоної армії Павло Богданов у січні 1938 р. був виключений із ВКП(б) за нібито зв'язок із «ворогами народу». У червні 1941 р. він став військовополоненим. 18 вересня 1941 р. він подав німецькому слідчому заяву, у якій просив дати йому можливість створити з військовополонених загін для боротьби проти РСЧА. У серпні 1942 р. він написав два маніфести, які були

передані по радіо: «До російського народу» та «До генералів Червоної армії». Він публічно відмовився від звання генерала та радянського громадянства. У грудні 1942 р. він вступив рядовим до Другої російської дружини СС [252, с.32].

Радянська влада намагалася боротися з проявами можливих пронимецьких симпатій у середовищі бійців і командирів РСЧА. 12 вересня 1941 р. Сталін видав постанову про боротьбу проти панікерства. Верховний головнокомандувач Збройних сил СРСР вказував на наявність у військах великої кількості «панічних і відверто ворожих елементів». Сталін наказував у п'ятиденний термін створити при кожній стрілецькій дивізії загороджувальний батальйон. Завдання загороджувальних батальйонів полягало в установленні твердої дисципліни в лавах червоноармійців і припиненні втеч військ при наступі вермахту та його союзників [207, с.101]. Даний документ свідчить про кризу лояльності в частинах РСЧА, що сприяло масовому полоненню оточених і розбитих радянських військовослужбовців. За умов поразок Сталін і політичне керівництво СРСР намагалося зупинити процес деморалізації за допомогою репресій.

Масова здача в полон також є свідченням настроїв деморалізації серед рядового складу РСЧА. Улітку 1941 р. переходи в полон здійснювалися групами по 100 червоноармійців. 5 вересня 1941 р. у районі Запоріжжя намагалися перейти на бік вермахту 95 солдатів 270-ї стрілецької дивізії Південного фронту. У жовтні 1941 р. на Південно-Західному фронті 100 військовослужбовців 304-ї стрілецької дивізії спробували втекти від своїх частин і здатися в полон, проте внаслідок протидії сусідніх підрозділів були вимушені повернутися на попередні позиції [207, с.107]. Селяни не мали довіри до радянської влади внаслідок жорстокого процесу колективізації. У складних бойових умовах вони часто припиняли активний опір і намагалися втекти додому або перейти на інший бік.

Перша пропозиція щодо поповнення втрат особового складу німецьких військ за рахунок створення до квітня 1942 р. допоміжних «російських» підрозділів загальною чисельністю до 200 тисяч осіб надійшла від ГА «Центр». Головною передумовою пропозиції був дефіцит придатних до військової служби

в вермахті осіб. Командувач сухопутними силами Німеччини генерал-фельдмаршал фон Браухіч начебто високо оцінив таку ініціативу. Проте в грудні 1941 р. Бок і Браухіч були зняті зі своїх посад рейхсканцлером. Тоді в ОКВ виникла ідея «чітко сформулювати політичні цілі війни і у відповідності з ними змінити окупаційну політику щодо Росії».

Питаннями створення колабораціоністських підрозділів займалися начальник ОКВ, голова оперативного управління, начальник організаційного відділу, голова відділу ІАВ та генерал-квартирмейстер. Ці німецькі чиновники виступили з ініціативою взяти на облік усі допоміжні та добровольчі підрозділи з місцевого ненімецького населення і вирішити питання про їхнє продовольче постачання, грошове забезпечення та місце в складі німецької армії. Генерал Гелен написав у своїх спогадах: «Була підготована директива, на основі якої всі дивізії Східного фронту отримали право вводити до складу кожної дивізії до 3000-4000 осіб із середовища місцевих жителів і повністю їх забезпечувати необхідними речами» [173, с.177.].

Таким чином головною передумовою створення допоміжних підрозділів із числа військовополонених стала гостра нестача людських ресурсів на німецько-радянському фронті, яка почала відчуватися і визнаватися вищими інстанціями вермахту на межі 1941-1942 рр. За таких умов німецьке військове командування вирішило використати національні формування народів Східної Європи для реалізації власних цілей. Однією з таких спроб стало створення РВА на чолі з полоненим генералом Андрієм Власовим. Дане формування є популярним в історичній науці Західної Європи. Чеський дослідник Еміль Ворачек наводить чотири книги, які були видані на його Батьківщині за 2004 рік, які стосуються проблеми створення та діяльності РВА [284, с.314].

По-перше, заради цього прагматична частина німецького генералітету пропонувала піти на зміну політичної мети війни та окупаційної політики. Коли концепція «блискавичної війни» зазнала краху, німецькі військові командири вищої ланки зрозуміли, що перемога в війні неможлива без допомоги військовополонених і цивільних осіб з окупованої території, в тому числі і з

України. Німецькі чиновники планували в 1942 р. звернутися до народів СРСР із закликом підтримати вермахт, а його похід забарвити в визвольні кольори боротьби проти більшовизму та сталінського режиму. У 1944 р. для таких маневрів було вже пізно.

По-друге, постать генерала Власова для німецького командування була знаковою. Він був першим генерал-лейтенантом, який погодився співпрацювати з німцями. Він займав посаду заступника командувача фронтом, а таких фігур у німців у полоні просто не було. Власов міг стати номінальним вождем для вимучених полонем і окупацією місцевих жителів на завойованому Німеччиною Сході.

По-третє, пропагандистське поняття «визвольний рух» було вельми зручним для організаторів колабораціоністського утворення. Таке формулювання маскувало справжню мету Російської визвольної армії і допомагало залучити до складу РВА нові кадри з середовища військовополонених [173, с.179.].

У німецьких чиновників з апарату Міністерства у справах окупованих східних територій існували певні застереження щодо розвитку співпраці вермахту з РВА. Такі настрої простежуються в доповідній записці Головного управління «Політика» в структурі вищезгаданого міністерства. Документ був складений 12 квітня 1944 р. Він мав назву «Диференційований підхід до народів Сходу». Автор застерігав від надмірного використання російських національних формувань у боротьбі проти радянської військово-політичної системи. Доповідач стверджував: «Боротьба проти більшовизму – це лише боротьба проти чужої нам ідеології, але за нею стоїть носій цього способу думок – великоросійська, а в своєму логічному розвитку – велика слов'янська державна влада» [54, арк.8]. Зміст документа демонструє недовіру німецьких урядовців до допоміжних військових формувань, які могли бути союзниками вермахту. Автор засуджує російську територіально-політичну експансію в Східній Європі, яка, на його думку, є суттєвою загрозою німецьким політичним інтересам. Також він

радить якомога більше дробити слов'янські народи на малі етнічні групи з метою запобігання утворення «великої слов'янської держави».

Існувала проблема розриву німецьких пропагандистських кампаній 1941 та 1943 років. У перші місяці війни проти СРСР Німеччина презентувала світу населення комуністичної країни як «недолюдей». У 1942 р. ставлення німецького військового керівництва до пропаганди серед населення окупованих територій і військовополонених змінилося. У тексті «Настанови з боротьби проти банд на Сході» містилася порада щодо зміни спрямування пропагандистської роботи серед полонених військовослужбовців Червоної армії : «Дуже важливо переконати, що Сталін утягнув російський народ у війну та відповідає за всі нещастя, у той час як Німеччина звільняє народ від цього режиму» [45, арк.46]. За умов гострого дефіциту людських ресурсів міністр пропаганди Йозеф Геббельс запропонував новий підхід до «східної політики». У заяві 30 січня 1943 р. Гітлер проголосив, що націонал-соціалісти борються не лише за Велику Німеччину, але й за майбутнє Європи. До ТВ німецьке командування спрямувало групи пропагандистів, які агітували в'язнів вербуватися до німецьких воєнізованих формувань. Вони робили наголос на тому, що в 1941 р. Німеччина звільнила український народ від більшовицького гніту. Тому, на думку проницецьких агітаторів, українці мають допомогти вермахту в питанні остаточної перемоги над Збройними силами СРСР [198, с.99]. 15 лютого 1943 р. Й. Геббельс направив націонал-соціалістичним партійним керівникам та урядовцям в окупованих територіях детальні інструкції щодо нового інформаційно-пропагандистського висвітлення німецьких планів щодо майбутнього європейських народів, у тому числі й українців. Наміри німецької політичної еліти було сформульовано як боротьбу проти «азіатського більшовизму». Й. Геббельс завжди демонстрував гнучкість у формуванні основних пропагандистських тенденцій [163, с.162]. Задля такої боротьби треба мобілізувати всі сили Німеччини, а також інших європейських народів. Новий підхід передбачав створення видимості поваги до народів, які перебували під гітлерівською окупацією. Новий європейський порядок нібито

мав базуватися на співпраці Німеччини з цими народами, а не на підкоренні. Деякі питання були заборонені в інформаційному середовищі. До них належали теми колонізації, депортації та германізації [138, с.309].

Німецьке військове командування намагалося використати етнополітичний фактор у створенні системи військового колабораціонізму. У справі вербування допоміжних підрозділів у фронтовій зоні німецьке політичне керівництво намагалося використати осіб німецького походження. Міністр у справах окупованих східних територій А. Розенберг у офіційному листі до рейхскомісарів Остланду та України у вересні 1942 р. писав, що першими на німецьку службу мають перейти фольксдойче [48, арк.2].

Німецьке командування ставило певні пропагандистські орієнтири для військовослужбовців допоміжних формувань. Власов спирався на російські імперські ідеї та націоналістичні рухи народів СРСР. Для солдатів Туркестанського легіону була підбрана політична модель «Великого Туркестану» – державного утворення під протекторатом Німеччини. Даний геополітичний територіальний проект мав включати Центральну Азію, Башкортостан, Поволжя, Північний Кавказ і тюркські райони Західного Китаю [166, с.145]. Нацистська Німеччина намагалася використати народи СРСР для досягнення власних стратегічних цілей. Одним із об'єктів таких політичних маніпуляцій були тюркські народи, зокрема кримські татари [261, с.297].

У 1942 р. для активізації процесу вербування військовополонених було організовано в Берліні Російський комітет. Цілі діяльності цієї організації ґрунтувалися на меморандумі полоненого радянського генерала Шиленкова, який він написав у серпні 1942 р. 27 грудня 1942 р. Російський комітет видав пропагандистське звернення до росіян, яке залишилося в історії як «Смоленське звернення». Його підписав голова даної структури Андрій Власов та секретар комітету Малишкін [138, с.306]. Звернення мало сприяти морально-психологічній дезорганізації РСЧА. Автори документа закликали червоноармійців воювати за нову Російську державу, у якій не буде місця для сталінського політичного режиму. Важливо пам'ятати, що створення РВА

фактично відбувалося під повним контролем командування Збройних сил Німеччини. Генерал Закутний, що допомагав німецьким військовим діячам створювати організацію, стверджував, що після гіпотетичної перемоги Німеччини «в країні буде встановлено націонал-соціалістичний порядок» [217, С.41]. З 1942 р. колабораціоністські групи формувалися у руслі концепції «російського Сходу». Німеччина відійшла від концепції Розенберга щодо необхідності мінімальних політичних поступок для українців у політичній та адміністративній сферах. У лютому 1943 р. представники українського національно-визвольного руху фактично відмовилися співпрацювати з німецькою владою [233, с.120].

До складу «Іноземних армій Сходу» входили східні батальйони. На початку 1943 р. на німецько-радянському фронті нараховувалося 176 батальйонів та 38 окремих рот із «східних добровольців». Туркмени сформували під керівництвом командирів вермахту 33 батальйони, казахи – 24, українці – лише 2 [173, с.179.].

В історичній науці є свідчення про окремі випадки добровільного переходу частин РСЧА на бік вермахту. Формально такі особи можуть називатися військовополоненими, адже нема остаточних доказів добровільності їхніх дій. На бік німецьких військ у серпні 1941 р. перейшов разом зі зброєю, бойовою технікою та телекомунікаційними засобами 436-й козачий батальйон. Чисельність підрозділу становила 1876 осіб, із них 77 офіцерів та 1799 рядових солдатів і сержантів. Командиром підрозділу був Кононов. У німецьких джерелах дана бойова одиниця називається «П'ятим полком донських козаків» [257, с.140].

Радянська влада намагалася покарати тих, хто був у німецькому полоні. З початку 1944 р. зі звільнених із полону або з офіцерів РСЧА, які вийшли з оточення, почали формувати штурмові батальйони. Вони були залучені до найбільш складних бойових завдань задля «спокути». Ці люди були для державних органів СРСР колабораціоністами унаслідок самого факту полонення.

Через штурмові батальйони пройшло понад 25 000 колишніх радянських офіцерів. За результатами перевірок понад 72 000 офіцерів, які повернулися з полону, були звільнені зі складу збройних сил [173, с.78].

Для розуміння суті взаємодії військовополонених із німецькими військовими організаціями слід звернути увагу на формування східних легіонів. Саме в листопаді-грудні 1941 р. Гітлер наказав сформувати чотири національні легіони – Туркестанський, Грузинський, Вірменський та Кавказько-Магометанський, а 15 квітня 1942 р. особисто дозволив використовувати донських козаків та кавказькі народи в боротьбі проти партизанів і на фронті в якості «рівноправних союзників». Такий їхній статус був закріплений першим «Положенням про місцеві допоміжні формування на Сході», який був виданий у серпні 1942 р. Польський дослідник Ч. Мадайчик стверджував, що залучення народів Східної Європи, Північного Кавказу та Центральної Азії до німецьких збройних підрозділів суперечило Генеральному плану «Схід». Вербування представників «східних народів» було проявом політичних розбіжностей між Г. Гімmlером і А. Розенбергом [189, с.94].

Про чисельність представників тюркських і кавказьких народів, а також козаків у лавах німецьких військ дають уявлення такі цифри: казахи, узбеки, туркмени та інші народи Центральної Азії – приблизно 70 тисяч осіб, азербайджанці – до 40 тисяч, народи Північного Кавказу – майже 30 тисяч, грузини – 25 тисяч, вірмени – 20 тисяч, волзькі татари – 12 500, кримські татари – 10 000, калмики – 7 000, козаки – 70 тисяч. Разом це складає приблизно 280 тисяч людей, що становить майже чверть від загального числа представників народів СРСР, які служили в допоміжних частинах при Вермахті, військах СС та поліції (1,2 млн. осіб) [127, с.4].

Загальним керівництвом навчанням і формуванням східних легіонів займався Штаб підготовки східних легіонів (Aufstellungsstab der Ostlegionen). Він був перейменований 23 січня 1943 р. на Штаб командування східними легіонами (Kommando der Ostlegionen). Узимку – навесні 1942 р. Штаб розміщувався в Рембертові, а влітку 1942 р. був переведений до Радома на

теренах Генерал-губернаторства. У своїх діях із організації та військової підготовки східних легіонів начальник штабу Гейгендорф керувався директивою про формування східних легіонів. Дана директива була видана головою Управління командування армії резерву, генералом піхоти Ольбріхтом.

Перевага при формуванні особового складу надавалася представникам народів Центральної Азії та Кавказу. Навесні 1942 р. було сформовано Організаційний штаб К («Кавказ»). Даний підрозділ вербував добровольців у ТВ. Він здійснював створення комісій для фільтраційної роботи в ТВ та для відокремлення і пропаганди ідеї співпраці з німецьким військом серед народів Кавказу [166, с.137].

У підготовчих таборах майбутні легіонери ділилися на взводи, відділення, роти. Потім починалося теоретичне та практичне навчання. Воно полягало в загальній фізичній і стройовій підготовці, а також у засвоєнні німецьких команд і військових статутів. Після завершення початкового курсу навчання легіонери переводилися в батальйони в центрах формування легіонів. Там їх навчали тактичній підготовці і опануванню матеріальної частини зброї [166, с.138].

У жовтні 1941 р. німецька розвідка розгорнула діяльність зі створення з військовополонених двох батальйонів спеціального призначення, які були покликані сприяти просуванню німецької армії на Кавказ і в Центральну Азію. Першою зі створених у вермахті тюркських частин став так званий «Туркестанський полк» (пізніше перейменований на 811-й піхотний батальйон). Він був сформований відповідно до наказу генерал-квартирмейстера ОКХ Едуарда Вагнера від 15 листопада 1941 р. при 444-ій охоронній дивізії. Він складався з чотирьох рот під командуванням німецьких офіцерів і вже взимку 1941-1942 рр. ніс охоронну службу на землях Північної Таврії [127, с.4]. Допоміжні частини з народів Кавказу мали сприяти утвердженню німецького управління в районах їхнього походження. Оволодіння Кавказьким нафтогазоносним районом мало не тільки антирадянську, але й антибританську спрямованість. Залучення військовополонених до співпраці з вермахтом створювало ілюзію певного союзу націонал-соціалістичної Німеччини з

національно-визвольними рухами вірменів, азербайджанців, осетинів, чеченців, дагестанців тощо.

Туркестанський легіон об'єднував у своїх рядах представників різних етносів Центральної Азії – узбеків, казахів, киргизів, каракалпаків, туркменів, таджиків. Грузинський легіон, окрім грузинів, включав осетинів, абхазців, адигейців, черкесів, кабардинців, балкарців і карачаївців, а Кавказько-Магометанський легіон – азербайджанців, чеченців, дагестанців, інгушів. Тільки Вірменський легіон мав однорідний національний склад. 2 серпня 1942 р. Кавказько-Магометанський легіон був перейменований на Азербайджанський, і з його складу, як і зі складу Грузинського легіону, були виділені представники різних гірських народів, які були зведені в Північнокавказький легіон. Окрім того, у Єдліно (Польське генерал-губернаторство) 15 серпня 1942 р. було створено Волзько-Татарський легіон, який об'єднував у свої лавах волзьких татар, башкирів, марійців, мордвинів, чувашів і удмуртів [127, с.5]. Перед зарахуванням військовополонених до Туркестанського легіону німецькі офіцери намагалися довести рівноправність нових солдатів із німецькими військовослужбовцями та натякали на важкі умови полону в ТВ. Німецький обер-лейтенант заявив поповненню Туркестанського легіону: «Ви раніше були полоненими, потерпали від голоду, хворіли, страждали, а тепер для вас будуть створені інші умови, ви будете прирівняними до німецьких солдатів і самі станете туркестанськими солдатами [202, с.40]. Заклики мали посилити почуття лояльності серед новобранців до німецького командування.

Центри підготовки добровольців для вермахту були відкриті на території РКУ. У Ромнах німецька влада сформувала центр навчання підрозділів Туркестанського легіону, у Прилуках – Азербайджанського, у Гадячі – Грузинського, у Лохвиці – Вірменського та в Миргороді – Північнокавказького легіону [166, с.141.]. Підготовчі табори знаходилися в Лубнах і Хоролі. Сьогодні дані райони належать до Полтавської та Чернігівської областей. У Миргороді також був розташований штаб формування легіонів. Його офіційна назва звучала так: «Штаб підготовки та навчання іноземних добровольчих формувань

з радянсько-російських військовополонених». Головою цього штабу ОКВ призначило полковника Ріттера фон Нідермаєра.

Німецькі штати батальйонів із числа радянських військовополонених мали складатися з не менше 37 осіб: 4 офіцери, 1 військовий урядовець, 7 зондерфюрерів, 15 унтер-офіцерів і 10 рядових [166, с.142.].

У той час як у окупованій нацистами Польщі створювалися центри формування тюркських і кавказьких легіонів, у Криму командування 11-ї армії вермахту і СД здійснювали активне вербування кримськотатарського населення. Придатні до військової служби кримські татари на добровільній основі входили до складу допоміжних частин, поповнюючи ослаблені піхотні полки. З січня 1942 р. під керівництвом айнзацгрупи D почалося формування кримськотатарських рот самооборони по 100 осіб у кожній для використання в боротьбі проти червоних партизанів. До 29 січня 1942 р. німецькі збройні сили отримали в своє розпорядження 8 684 військовослужбовці, 1 632 з яких були включені до складу 14 рот самооборони, які дислокувалися в Карасубазарі, Бахчисараї, Сімферополі, Ялті, Алушті, Судаку, Старому Криму та Євпаторії, а решта складала активний резерв. Загони з числа військовополонених кримськотатарського походження активно створювалися в Кримській області. Місцеві жителі могли допомогти німецькій владі на Кримському півострові подолати червоний партизанський рух, оскільки вони орієнтувалися в лісистій і гористій місцевості, а іноді знали особисто самих партизанів [105, с.83]. Діяльність таких загонів була спрямована на охорону мостів, шляхів та узбережжя, а також для зведення фортифікаційних споруд [109, с.222]. Німецьке командування у цьому випадку сподівалося утвердити лояльність населення тодішнього Криму до окупаційної влади.

Кримськотатарські роти та батальйони охороняли військові та цивільні об'єкти, разом із частинами німецької армії та поліції брали активну участь у пошуках партизанських баз і складів продовольства [126, с.32].

Евакуйовані з Криму підрозділи в червні 1944 р. були зведені в Татарський гірський егерський полк військ СС, котрий складався з трьох батальйонів і був

переформований у липні 1944 р. в Угорщині в Першу татарську гірську єгерську бригаду військ СС (усього до 2 500 бійців) під командуванням штандартенфюрера Фортенбаха. 31 грудня 1944 р. бригада, так і не завершивши спеціального навчання, була розформована і влита до складу Східнотюркської групи військ СС як бойова група «Крим» (2 піхотні батальйони та 1 кавалерійська сотня). У березні 1945 р. унаслідок бойових втрат її включили до Азербайджанської бойової групи військ СС у статусі окремого підрозділу.

Частина кримськотатарських добровольців була перекинута до Франції і включена до складу запасного батальйону Волзько-Татарського легіону, який дислокувався в місті Ле-Пьюї. Ще кілька сотень осіб із кримськотатарських підрозділів наприкінці Другої світової війни служили в 35-ій поліцейській дивізії при військах СС. Окрім того, частина евакуйованих із Криму татар (головним чином молодь) була зарахована до складу Допоміжної служби німецької протиповітряної оборони [126, с.33].

Німецькі військові інстанції намагалися стимулювати вступ кримських татар до лав власних збройних підрозділів шляхом здійснення земельної реформи. Міністерство у справах окупованих східних територій 15 лютого 1942 р. опублікувало закон «Про новий аграрний порядок», відповідно до положень якого учасники добровольчих частин мали отримати 2 га землі в повну приватну власність [166, с.160.].

Наприкінці червня 1944 р. головний фюрер СС та поліції «Росія-Центр» СС-групенфюрер Курт фон Готберг наказав створити в тилу ГА «Центр» так звану Загороджувальну бригаду (Sperrbrigade). Ця бригада та подібні до неї формування мали стримувати наступ РСЧА до тих пір, доки німці не відновлять суцільний фронт, який був знищений радянськими військами в процесі операції «Багратіон». З цією метою в район Лангри (окупована Польща) були стягнуті всі уцілілі частини поліції з території Білорусі. З них і була сформована Загороджувальна бригада, яка отримала 20 липня 1944 р. офіційну назву – Бригада допоміжної поліції «Зіглінг» (Schutzmannschaft-Brigade “Siegling”).

Організаційно бригада складалася з 4 полків допоміжної поліції, основою для формування яких слугували такі частини: 1-ий полк – білоруські та українські батальйони «Schuma» за номерами 57, 60, 61, а також частини, котрі знаходилися в підпорядкуванні в фюрера СС і поліції округу «Мінськ»; 2-ий полк – білоруські та українські охоронні батальйони за номерами 62, 63, 64, а також підрозділи, які підлягали фюрерам СС і поліції округів «Глибоке» і «Ліда»; 3-ій полк – частини, що підпорядковувалися фюрерам СС і поліції округів «Слуцьк», «Барановичі» та «Вілейка»; 4-ий полк – український охоронний батальйон № 101, а також частини, якими керували начальники СС і поліції округів «Слонім» і «Прип'ять» [255, с.309.]. процесу організації та функціонування одного з задіяних у протистоянні радянських партизанів і місцевих службовців окупаційного режиму підрозділів – «Української роти», створеної для виконання допоміжних і охоронних функцій при тилкових структурах Вермахту на Сумщині.

Перші місцеві формування німецької армії на теренах України виникали безсистемно, підкоряючись суто тактичним потребам окремих з'єднань вермахту. Уже перші тиллові інституції вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах [209, с.58.].

Залучення «місцевого населення та полонених» до подібних військових підрозділів для виконання антипартизанських дій санкціонувалося розпорядженням ОКХ [57, арк.34].

У грудні 1941 р. в ТВ поблизу села Хутір-Михайлівський (Ямпільський район Сумської області), у якому на той час утримувалося до 38 000 бранців, місцевим командуванням вермахту була створена так звана «робоча рота». За свідченнями колишніх в'язнів, їх майже не годували, тому більшість мріяла вирватись із цієї пастки будь-яким способом. Ця інформація, подана колишніми добровольцями на допитах, знаходить підтвердження і в працях істориків. Так,

за даними Сергія Дробязка, тільки за два місяці – листопад і грудень 1941 р. – у ТВ померло 10 500 військовополонених, із яких 270 було спалено живцем під приводом боротьби з епідемією тифу.

Ініціаторами створення роти, за свідченнями колишніх добровольців, стали офіцери РСЧА з числа полонених – майор Георгій Смориго, капітан Іван Затолока та поволзький німець Райнгольд Шмайке, який, завдяки походженню, став співробітником адміністрації табору. Цікавою деталлю було те, що майор Смориго насправді носив звання батальйонного комісара РСЧА та був працівником газети 3-ї армії, про що, відповідно, знали багато червоноармійців [209, с.60.].

Набір серед в'язнів проводився на добровільних засадах, їм пропонувалось записуватись у список для роботи на відновленні заводів та доріг, за що ті згодом сподівались отримати свободу. Приймали не всіх – тільки молодих і здорових, тому деякі добровольці применшували свій вік і приховували хвороби. За уніформу рекрутам правили їхні старі радянські однострої зі споротими знаками розрізнення. Для тих, чий одяг був у зовсім поганому стані, у інших військовополонених реквізували близько 40 комплектів обмундирування.

Уже 27 грудня 1941 р. набраних добровольців (близько 180 осіб) перевезли вантажівками під німецьким конвоєм до містечка Грем'яч на Чернігівщині (зараз – село Новгород-Сіверського району). Там добровольці близько тижня отримували посилені норми харчування і приводили до ладу однострої. Табірний голод дався взнаки у той спосіб, що вояки почали відбирати харчі у населення. Одного з мародерів за крадіжку капусти в місцевої селянки розстріляли перед строєм. На початку січня 1942 р. роту пішим маршем направили до Новгорода-Сіверського, в розпорядження якоїсь частини вермахту. По дорозі один із новобранців спробував утекти – його, для науки іншим, теж розстріляли перед строєм. По прибутті до Новгорода-Сіверського там жодної німецької частини не виявили, тому роту спрямували до міста Шостки (районний центр Сумської області).

Тільки тут нарешті особовий склад роти справжнє призначення новостворюваного підрозділу. Як виявилось, його не планували використовувати у ролі «робочого» формування, натомість пріоритетним для окупантів питанням була організація системи охорони тилу ГА «Південь». На Сумщині цим займалась 213-а охоронна дивізія, у розпорядженні якої був 57-й полк ландшутцу у складі чотирьох батальйонів – 415, 837, 380 та 552. Через обмежену кількість тилових підрозділів вермахту, після ліквідації всіх радянських державних і суспільних установ, поза основними дорогами і адміністративними центрами утворювався вакуум влади, який треба було чимось негайно заповнювати. Тож на перший час низовою ланкою силових структур окупаційного режиму мали стати місцеві допоміжні формування, які швидко почали створюватись у зоні відповідальності дивізії. Таким чином, у цей період у райцентрах Сумської області у підпорядкуванні 552-го охоронного батальйону Вермахту було створено відразу чотири допоміжні роти: дві «українські» в Глухові та Шостці, дві «російські» в Новгороді-Сіверському та Середині-Буді (остання згодом переведена до Львова Курської області в землі окупованої Німеччиною частини РРФСР) [209, с.61].

Із вищенаведених обставин національного розподілу в ТВ стає очевидним, що «українську» або «російську» назви ці підрозділи отримували дуже умовно – для зручності в ідентифікації чи за капризом того чи іншого німецького керівника. Насправді ж до їхнього складу входили колишні червоноармійці різних національностей із розгромлених тут 3-ї та 13-ї радянських армій. «Українську роту» розмістили у Шостці в будинку по вулиці Карла Маркса, 10. Станом на 7 січня 1942 р. вона нараховувала 175 осіб, згодом чисельність зросла до 250 людей. Рота отримала озброєння – радянські гвинтівки Мосіна для рядових і пістолети різних систем для офіцерів. Єдині знаки розрізнення, які отримали добровольці, були білі пов'язки зі свастикою – із стандартним для таких випадків написом «Im dienst der Deutsche Wehrmacht» («На службі німецьких збройних сил») і печаткою частини, у якій вони були видані. Офіцери для зручності і позначення свого статусу продовжували носити командирські

петлиці РСЧА. Харчове забезпечення було встановлене за нормами вермахту. У січні 1942 р. солдати роти склали присягу і її прийняв місцевий німецький комендант міста [209, с.62].

8 березня 1942 р. рота разом із німецьким підрозділом здійснила спалення хуторів Гута, Землянка і Теробеньки [209, с.63].

Несподіваним наслідком цієї операції став арешт творця і командира роти майора Смориго. Після чотирьох місяців служби в вермахті хтось із колег нарешті повідомив німців про його комісарське минуле [209, с.64]. Німецькі антипартизанські загони часто використовували допоміжну поліцію для придушення опору в окупованих районах. Неподалік міста Мени на Чернігівщині німецькі загони розстріляли 19 місцевих жителів за співпрацю з партизанами. Варто зазначити, що на тому ж місці було знайдено тіла у формі військовослужбовців РСЧА. Для охорони затриманих осіб німецька окупаційна влада використовувала осіб із допоміжних охоронних підрозділів, які теж могли вербуватися в ТВ. У радянських архівних документах дані особи мали невизначений статус «поплічників окупантів» [35, арк.25.]. Тому участь колишніх в'язнів ТВ у конкретних репресивних акціях довести складно.

Після розформування роти більшість її бійців було влиито до новостворюваних поліційних формувань Шосткинського району у підпорядкуванні німецької жандармерії, а один взвод залишився в складі вермахту і був влитий до 552-го ландшутц-батальйону. Останній брав участь у фронтових боях із наступаючою Червоною армією на річці Десні, згодом у червні 1944 р. – переведений до Франції. Там добровольці знову вели оборонні бої – цього разу проти англо-американських військ біля міста Шарлевіль в Арденнах. Більшість із тих, хто вижили, наприкінці 1944 р. змогли перевестись до РВА генерала Власова [209, с.65].

Більшість солдатів «Української роти», які пережили війну, у 40-х роках були виявлені радянськими органами безпеки і засуджені до різних покарань. Служба частини з них у РСЧА у 1944-1945 рр. не стала пом'якшувальною обставиною – за судовими вироками їх ще й позбавляли здобутих радянських

нагород. У 1967-1968 рр. частина з них була засуджена повторно – особистої участі у злочинах проти цивільного населення слідство не довело, але співучасть у цих подіях була безсумнівною. Усього радянською владою по війні виявлений і засуджений 41 колишній доброволець [209, с.66].

У складі Першої танкової армії ГА «Південь» перебували колишні радянські громадяни (переважно військовополонені). Достатньо згадати про Туркестанський полк. У німецькій документації він мав назву 811-й піхотний батальйон. Туркестанський полк охороняв від партизанів землі між гирлом Дніпра та озером Сиваш [165, с.132]. Можна стверджувати, що армійське керівництво Німеччини обходило заборони Гітлера щодо мінімального використання представників тюркських і слов'янських народів у війні на Східному фронті. Військова необхідність детермінувала поведінку ОКВ та ОКХ у ставленні до лояльної частини військовополонених. Альтернативою перебуванню в ТВ могла бути тільки співпраця з нацистськими військовими формуваннями. Тому колишні радянські громадяни часто йшли на нібито «добровільну» співпрацю, адже вибору в них фактично не було, особливо внаслідок дискримінаційного ставлення ДКО та НКВС СРСР до полонених солдатів і офіцерів РСЧА.

Великі масштаби залучення військовополонених мали створити ілюзію «співпраці» українців із німецькою окупаційною владою. Водночас колонізаторські брутальні підходи рейхскомісара України Еріха Коха щодо вербування робочої сили та отримання продовольства тривали і в 1943 р. 20 лютого 1943 р. Кох виступив із офіційним зверненням до гебітскомісарів. Він заявив, що Східному фронту потрібні солдати і зброя, а Німеччина потребує хліба. Він має забезпечити, щоб його держава отримала все це з України [138, с.313]. Тому рейхскомісар закликав до суворості при виконанні службових завдань. З часу Сталінградської стратегічної поразки вермахту в лютому 1943 р. ставлення ОКВ та УСВ до колишніх військовополонених на службі Німеччини змінилося. Командувач однієї з німецьких військових частин України 21 жовтня 1943 р. заявив у доповіді командувачу ГА «Південь», що ненадійні військові

частини слід роззброїти і перевести особовий склад у статус військовополонених, а надійні слід відправити до Німеччини та до району Атлантичного валу, щоб вивести з-під впливу пропаганди противника [53, арк.37]. До начальника оперативного тилу ГА «Південь» надходили повідомлення про перехід у 1943 р. завербованих «добровольців» з числа колишніх військовополонених на бік противника. Наприклад, з числа військовополонених та колишніх представників допоміжної поліції виник партизанський полк Гришини [58, арк.347].

У той же час Міністерство у справах окупованих східних територій прагнуло посилити зацікавленість військовополонених до переходу на німецьку службу пропагандистськими заходами. Дане відомство 3 червня 1943 р. видало «Декларацію німецької влади про приватну власність селян». Текст декларації містив таку обіцянку: «Право на землю мають ті особи, які працюють у Німеччині, служать у війську, військовополонені, вояки Червоної армії, евакуйовані, заслані радянською владою» [39, арк.1]. Водночас німецька влада ставилася до українського народу як до елемента побудови власного імперського проекту. Остарбайтери та військовополонені були резервуаром дешевої робочої сили для Німеччини [315, С.5]. Усі поступки німецької влади були поверховими або запізнілими, адже пік смертності серед полонених припав на 1941 та 1942 роки. Варто зазначити, що повною мірою встановити рівень смертності військовополонених у кожному районі окупаційних зон є практично неможливо. Житомирський історик С. Стельникович стверджує, що такі статистичні обрахунки будуть завжди неефективними через відсутність джерел і належної наукової аргументації [178, с.156]. Обґрунтувати статистичні дані на рівні району – перспективне завдання майбутніх наукових досліджень з проблематики військового полону.

Німецькі урядовці у 1943 р. намагалися проаналізувати недостатню взаємодію українців із німецькою владою у військовій сфері. Про це свідчить документ Міністерства у справах окупованих східних територій «Про нову реорганізацію управління східними областями». Автор історичного джерела

чітко визначив основні причини відсутності порозуміння між українським народом та нацистською окупаційною владою: «Почуття абсолютної переваги над більшовицькими силами і оцінка майбутньої небезпеки панславістських підводних течій і, не в останню чергу, невпевненість у відданості військ, сформованих у щойно завойованій країні, підштовхнули німецьке командування відмовитися від центрального українського адміністративного керівництва і від послуг українських військ» [41, арк.12].

Отже, радянська державна верхівка запровадила дискримінацію військовополонених на основі наказу №270 від 16 серпня 1941 р. Приводом до публікації наказу став масовий характер військового полону на Східному фронті влітку 1941 р. Умови перебування особи в ТВ були складними, а подекуди їх можна назвати несумісними з нормальним життям. Частина військовополонених отримала змогу звільнитися з полону. Здійснити це можна було шляхом переходу до складу допоміжних військових або поліцейських підрозділів Збройних сил Німеччини, також звільнення могло відбуватися на прохання родичів (якщо вони могли доїхати або дійти до ТВ). Причиною вербування в'язнів ТВ до таких формувань став гострий дефіцит новобранців у вермахті на початку 1942 р. Військовополонені мали замінити комбатантів німецької національності на Східному фронті. Гітлер заперечував проти командування цими людьми під контролем колишніх офіцерів РСЧА або російської імператорської армії. Водночас запізніле створення великих бойових підрозділів прискорило стратегічну поразку вермахту. Військовополонених також широко використовували як «добровільних помічників» або «хіві». Залучення військовополонених до вермахту призвело до збільшення його чисельності та встановлення відносного чисельного паритету німецьких і радянських збройних сил. На 1 січня 1944 р. Збройні сили СРСР нараховували 8 562 000 осіб, з них: сухопутні сили – 7 337 000, ВПС – 536 000, ВМФ – 391 000 осіб. Діючі військові підрозділи СРСР склали 6 354 000 людей [296, с.16]. Натомість чисельний склад вермахту на 1 грудня 1943 р. склав 10 169 000 осіб, з них: сухопутні сили – 7 090 000 осіб, війська СС – 434 000, ВПС – 1 919 000, ВМФ – 726 000. Діючі

військові формування Третьої імперії склали 6 682 000 осіб. Варто зазначити, що 63% німецьких дивізій знаходилися на Східному фронті [296, с.20].

Загалом можна стверджувати, що німецька влада намагалася залучити військовополонених до праці для реалізації власних інтересів. Військовополонені працювали в усіх сферах німецької економіки. Робота в трудових загонах часто ставала шансом на виживання за умов мінімального продовольчого забезпечення. Непрацездатні військовополонені розглядалися німецькою адміністрацією таборів як зайві споживачі харчів і підлягали знищенню. Їм не знаходилося місця у політичних і економічних проектах націонал-соціалістичного світового устрою. Водночас із військовополонених з 1942 р. почали масово формувати охоронні та військові підрозділи. До такого рішення призвели поразки вермахту на Східному фронті. Нові підрозділи мали стати запорукою військових успіхів вермахту. Для створення таких збройних формувань німецьке військове командування використовувало національні почуття, політичні погляди військовополонених, а також їхнє бажання максимально швидко покинути табори.

ВИСНОВКИ

Наукова розробка проблеми становища військовополонених у зоні німецької військової адміністрації та у рейхскомісаріаті «Україна» перебуває на рівні досліджень, які лише опосередковано стосуються життя в'язнів таборів військовополонених. Тому дане дослідження має заповнити певні прогалини в сфері наукового опрацювання міжнародно-правового статусу полонених, їхнього продовольчого забезпечення, медичного обслуговування, примусової праці та взаємодії з органами безпеки Німеччини.

1. Проаналізовано стан наукової розробки та джерельної бази проблеми. Тема становища військовополонених в таборах на території рейхскомісаріату «Україна» та зони військової окупації є новою для сучасної української історичної науки. Тому наявна історіографія лише частково охоплює окремі аспекти перебування полонених військовослужбовців під владою противника. Вивчення стану розробки теми дало можливість встановити, що більшість дослідницьких робіт стосуються або окремих аспектів проблеми, або лише поверхово її зачіпають. Радянський період у розвитку історіографії переважно характеризувався замовчуванням проблематики життя військовополонених у часи Другої світової війни. Тільки в періоди лібералізації під час правління М. Хрущова та М. Горбачова науковці мали змогу в обмеженому масштабі досліджувати проблематику військового полону в СРСР. Натомість європейська історіографія успішно вивчала дане питання. Сучасна українська історіографія займається дослідженням окремих аспектів становища військовополонених у нацистському табірному середовищі. Тому актуальним і необхідним стало цілісне комплексне дослідження становища військовополонених у нацистських таборах на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації. Коло джерел дисертації характеризується інформативністю та змістовною насиченістю, що дозволяє успішно вирішувати поставлені наукові завдання.

2. З'ясовано, що напередодні Другої світової війни існувала система міжнародного гуманітарного права або права війни. Цей комплекс юридичних понять захищав основні права військовополоненого та визначав кого можна віднести до вищезгаданої категорії. Націонал-соціалістична Німеччина формально дотримувалася положень Гаазької та Женевської конвенцій. Серйозним порушенням основ правового статусу полонених військовослужбовців став «Наказ про комісарів». Згідно з ним політичні працівники Робітничо-селянської Червоної армії підлягали відбору та знищенню без жодних слідчих і судових процедур. Водночас практика продемонструвала повне ігнорування міжнародних гуманітарних норм з боку Управління в справах військовополонених при Верховному командуванні німецьких збройних сил. Радянська влада також піддавала своїх військовослужбовців, які потрапляли в полон, юридичній дискримінації. Фактично вони були оголошені дезертирами та злочинцями. Також сталінське військово-політичне керівництво відмовилося ратифікувати Женевську конвенцію «Про поводження з військовополоненими». Цей факт німецькі політичні лідери використали для обмеження прав полонених радянських військовослужбовців.

3. Визначено, що органи безпеки націонал-соціалістичної держави постійно втручалися в життєдіяльність таборів військовополонених. Такі дії були сферою їхньої офіційної діяльності. Дискриміновані групи військовополонених піддавалися переслідуванням та позасудовим стратам із боку оперативних груп поліції безпеки та СД. В'язнів використовували для агентурної та диверсійно-розвідувальної роботи на користь вермахту. Ситуація погіршилася в 1944 р., коли система місць утримання військовополонених перейшла під контроль рейхсфюрера СС Г. Гімmlера. Можна стверджувати, що репресивні структури Німеччини відіграли важливу роль у процесі масової смертності в таборах військовополонених.

4. З'ясовано, що продовольче забезпечення військовополонених було складною проблемою для німецької влади. Упродовж перших місяців радянсько-німецької війни потрапило в полон понад 4 мільйони військовослужбовців

Червоної армії. Явище масового військового полону призвело до дезорганізації харчового постачання таборів військовополонених. Під час конвоювання їжа в'язням видавалася епізодично або вони її взагалі не отримували. У таборах упродовж першого року радянсько-німецької війни була відсутня будь-яка необхідна для приготування та зберігання харчів інфраструктура. Специфіка продовольчого забезпечення полягала в тому, що харчовий раціон не забезпечував основних потреб організму людини в енергії та поживних речовинах. Привілейоване становище в сенсі продовольчого забезпечення займали представники внутрішньої табірної поліції, лікарі та працівники кухні. Голод у таборах був викликаний також ідеологічними чинниками, зокрема прагненням керівництва нацистської держави зменшити кількість слов'янського та єврейського населення в світі для колонізації Східної Європи германськими народами. Голодування породжувало епідемії та масову смертність у місцях утримання полонених.

5. Висвітлено, що медичне та санітарне обслуговування в'язнів перебувало на мінімально можливому рівні. На етапі конвоювання та перебування на пересильних пунктах медична допомога практично не надавалася. Існують твердження очевидців, що радянські офіцери в окремих випадках могли отримати кваліфіковане лікування в період транспортування. Медичне обладнання, медикаменти та перев'язувальний матеріал були відсутніми в таборах військовополонених. Коменданти дозволяли користуватися наявним радянським медичним устаткуванням. У ряді випадків полонені лікувалися під охороною в цивільних медичних закладах. При таборах існували лазарети для поранених і хворих військовополонених. Проте частина важкопоранених і серйозно хворих в'язнів була вбита військовослужбовцями регулярних частин вермахту та представниками оперативних груп СС на етапі полонення або на збірних пунктах.

6. Показано, що важливим фактором, який впливав на долю військовополонених під німецьким контролем була їхня праця. Упродовж перших місяців війни на Східному фронті нацистські лідери не дозволяли

використовувати полонених червоноармійців у якості робочої сили в широких масштабах. Тому частину в'язнів було звільнено під нагляд місцевої поліції. Проте труднощі в економіці змусили А. Гітлера та його оточення переглянути ставлення до ролі військовополонених в німецькій промисловості та сільському господарстві. Їх залучали до роботи в «робочих батальйонах». Часто така робота була єдиним порятунком від голодної смерті, іноді засобом легального або нелегального звільнення. Полонені працювали в усіх сферах господарства, у тому числі і на об'єктах військового виробництва. Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права військовополонений не мав права працювати для потреб війська країни, яка його полонила. Праця перетворилася на своєрідну ознаку життєздатності в'язня. Непрацездатні полонені підлягали знищенню або позбавлялися харчових пайків і мінімальної медичної допомоги.

7. Установлено, що складні військово-політичні умови, в яких опинився вермахт з початку 1942 р., змусили його керівництво створювати допоміжні військові частини. Набір новобранців до збройних сил Німеччини з кінця 1941 р. не відповідав запланованим показникам мобілізаційного плану. Військовополонені стали основним джерелом поповнення таких підрозділів. Першою формою такої співпраці стали формування «добровільних помічників». Особливості вербування полягали в його цілеспрямованому характері та агітаційно-пропагандистському забезпеченні. Гітлер до кінця 1944 р. категорично відмовлявся дозволити формування військових частин під командуванням офіцерів слов'янського або тюркського походження. На активну співпрацю з німецьким командуванням погодився полонений радянський генерал А. Власов. Під його головуванням у 1944 р. було сформовано Російську визвольну армію (РВА). Створення цього збройного формування було запізнілим кроком. У колабораціоністському русі брали участь також народи Північного Кавказу та Центральної Азії.

У процесі написання дисертації було встановлено, що становище військовополонених у таборах на території прифронтової зони та рейхскомісаріату «Україна» залежало від багатьох об'єктивних та суб'єктивних

факторів. До першої категорії можна віднести економічні труднощі, недоліки в організації місць утримання військовополонених, расистські та ксенофобські настанови військово-політичного керівництва Німеччини. До суб'єктивних чинників належать особисті якості німецького коменданта, настрої в таборах, стан здоров'я полоненого військовослужбовця, активність або пасивність табірної поліції, допомога місцевого населення, існуючі можливості легального або нелегального звільнення з військового полону. Можливості виживання кожного в'язня залежали від поєднання вищезгаданих факторів, проте управлінський апарат нацистських таборів не ставив життя в'язня на перше місце серед пріоритетів своєї діяльності. Головне завдання полягало в максимальному використанні робочої сили за умов мінімальних витрат із боку воюючої гітлерівської держави. «Небажані» категорії полонених підлягали знищенню. Тому масова смертність була породжена не тільки суто економічними факторами, а й расистськими ідеологічними постулатами націонал-соціалістичної партії. Військовий полон перетворився на засіб експлуатації та винищення представників тих етнічних і соціальних груп, які заважали націонал-соціалістичному політичному режиму. Обидві структури тісно співпрацювали одна з одною. Відомі дискримінаційні накази щодо полонених підписувалися головою Генерального штабу Збройних сил тодішньої Німеччини. Дослідження становища військовополонених дозволяє глибше вивчити сутність націонал-соціалізму і його військово-політичну практику. Військовополонені були дискримінованою соціальною групою у складі Третього Рейху під контролем органів вермахту. Їхнє складне становище полягало в їхній повній залежності від волі нацистської влади, яка використовувала їх як робітників і військовослужбовців у допоміжних формуваннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані документи

Державний архів Житомирської області, м. Житомир

Фонд Р–2636 – «Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних нацистськими загарбниками під час Другої світової війни»

1. Оп.1, спр.1 «Вказівки про порядок обліку шкоди, якої завдали нацистські загарбники та їхні поплічники» (1944), 104 арк.

2. Оп.1, спр.2 «Доповідь про підсумки роботи Житомирської обласної комісії з обліку шкоди та розслідування злочинів, скоєних нацистськими загарбниками та їхніми поплічниками на території Житомирської області» (1944–1945), 78 арк.

3. Оп.1, спр.5 «Доповідь Житомирської обласної комісії з обліку збитків, завданих нацистськими загарбниками громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам у Житомирській області» (1944), 86 арк.

4. Оп.1, спр.44 «Акти збитків, завданих нацистськими загарбниками громадянам міста Бердичеву за період 1941–1943 рр.» (1944), 400 арк.

5. Оп.1, спр.52 «Акти збитків, завданих нацистськими загарбниками громадянам міста Житомира» (1944), 277 арк.

6. Оп.1, спр.88 «Опитувальні листи для осіб, які повернулися на Батьківщину по Баранівському та Малинському районах» (1944–1945), 134 арк.

7. Оп.1, спр.89 «Опитувальні листи для осіб, які повернулися на Батьківщину по Баранівському району» (1944–1945), 62 арк.

8. Оп.1, спр.90 «Опитувальні листи для осіб, які повернулися на Батьківщину по Любарському району» (1944–1945), 348 арк.

Державний архів міста Києва (ДАК), м. Київ

Фонд Р.–1265 «Київська обласна та міська комісії сприяння Державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-

фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (під час війни 1941–1945 рр.)»

9. Оп.1., спр.3 «Список померлих військовополонених у Дарниці» (1943–1944), 71 арк.

10. Оп.1, спр.5 «Акти збитків, яких було завдано німецько-фашистськими загарбниками жителям Дарницького району міста Києва» (1943–1944), 167 арк.

11. Оп.1, спр.8 «Акти збитків, яких було завдано німецько-фашистськими загарбниками громадянам Дарницького району міста Києва» (1943–1944), 248 арк.

Фонд Р.-1584 «Колекція документів патологоанатомічної та судової експертизи спеціальної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у таборах радянських військовополонених у місті Цайтхайн під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (з особового архіву майора медичної служби Іскри – члена комісії)»

12. Оп.1, спр.1 «Санітарно-епідеміологічний характер табору військовополонених біля села Цайтхайн» (1946), 35 арк.

13. Оп.1, спр.13 «Висновок Спеціальної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників в таборі радянських військовополонених у місті Цайтхайн» (1946), 17 арк.

Державний архів Київської області, м. Київ

Фонд Р.–2395 «Український Червоний Хрест. Український Комітет Взаємодопомоги»

14. Оп.1, спр.1 «Накази Українського Червоного Хреста» (1941), 50 арк.

15. Оп.1, спр.4 «Заяви та листи про звільнення військовополонених і розшук родичів» (1941), 30 арк.

16. Оп.1, спр.6 «Список полонених, які знаходяться в місті Біла Церква» (1941), 22 арк.

17. Оп.1, спр.7 «Списки полонених, які знаходяться в таборі міста Кременчук» (1941), 64 арк.

18. Оп.1, спр.9 «Список полонених, які знаходяться в таборі міста Хорол» (1941–1942), 48 арк.

19. Оп.1, спр.10 «Список військовополонених, які перебувають у таборі міста Шепетівка» (1941), 12 арк.

20. Оп.1, спр.16 «Список військовополонених, які перебувають у таборі міста Суми» (1942), 22 арк.

21. Оп.1, спр.23 «Список полонених, які знаходяться у таборі міста Вінниця» (1941), 53 арк.

22. Оп.1, спр.26 «Список військовополонених, які знаходяться у шпиталі № 3 міста Жмеринка» (1942), 17 арк.

23. Оп.1, спр.27 «Список військовополонених, які знаходяться в таборі № 3 в Рівному та вмерлих у Рівненському шпиталі полонених, та похованих на цвинтарі Свято-Успенської церкви в Рівному» (1942), 8 арк.

24. Оп.1, спр.29 «Листування зі штадткомендатурою про звільнення військовополонених» (1941), 36 арк.

Державний архів Чернігівської області, м. Чернігів

Фонд Р.– 3013 – «Чернігівська обласна комісія зі встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників»

25. Оп.3, спр.3 «Матеріали про збитки та злочини нацистських загарбників та їхніх поплічників (угорців) на території Чернігівської області (доповіді, листування)» (1943–1944), 31 арк.

26. Оп.3, спр.4 «Матеріали щодо злодіянь нацистських загарбників у місті Чернігові (акти, доповідні записки, протоколи допитів свідків)» (1942–1943), 35 арк.

27. Оп.3, спр.5 «Акт про виявлені додаткові факти злочинів нацистських загарбників стосовно радянських громадян у період окупації міста Чернігова» (1960), 3 арк.

28. Оп.3, спр.6 «Матеріали про розслідування злочинів нацистських загарбників у місті Нова Басань» (1943), 40 арк.

29. Оп.3, спр.7 «Матеріали про злочини нацистських загарбників у місті Корюківка» (1943), 37 арк.

30. Оп.3, спр.8 «Матеріали про злочини нацистських загарбників у місті Щорсі» (1944), 8 арк.

31. Оп.3, спр.9 «Списки заарештованих нацистськими загарбниками та відправлених у Чернігівську тюрму жителів області» (1941–1943), 10 арк.

32. Оп.3, спр.10 «Список жителів села Тополівки Холменського району Чернігівської області, які були розстріляні нацистськими загарбниками (без дат, імовірно 1943), 5 арк.

33. Оп.3, спр.11 «Список жителів села Жуклі Холменського району Чернігівської області, які були розстріляні нацистськими загарбниками (без дат, імовірно 1943), 2 арк.

34. Оп.3, спр.12 «Документи про злочини нацистських загарбників у Менському районі Чернігівської області» (1944), 69 арк.

35. Оп.3, спр.13 «Документи про злочини нацистських загарбників у Менському районі Чернігівської області» (1943), 36 арк.

36. Оп.3, спр.14 «Акти збитків, які були завдані нацистськими загарбниками архівним документам Менського району Чернігівської області» (1944), 17 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Фонд 3206 – Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівне

37. Оп.1, спр.19 «Звіт про розведення тютюну та план відновлення тютюнової промисловості в рейхскомісаріаті «Україна» (1941), 88 арк.

38. Оп. 1, спр. 26 «Медичні документи апарату рейхскомісара та поліції в місті Рівне» (1941–1943), 17 аркушів.

39. Оп.1, спр.44 «Декларація німецької влади про приватну власність селян» (1943), 1 арк.

40. Оп.5, спр.10 «Доповіді і свідчення про стан архівів і музеїв України, про їхню діяльність в період нацистської окупації» (1942–1944),

311 арк.

Фонд КМФ-8 – «Колекція мікрофотокопій документів нацистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, які діяли на тимчасово окупованих східних територіях»

41. Оп.1, спр.36 «Про нову реорганізацію управління східними областями» (1942), 12 арк.

42. Оп.1, спр.38 «Агітаційні матеріали та наради німецьких військових штабів» (1942), 136 арк.

43. Оп.1, спр.43 «Документи відділу розвідки і контррозвідки групи армій «Центр» (1941), 34 арк.

44. Оп.1, спр.46 «Штаб Розенберга з питань управління окупованими східними територіями» (1942), 14 арк.

45. Оп.1, спр. 61 «Статут сухопутних військ. Настанова з боротьби проти боротьби на Сході» (1942–1943), 56 арк.

46. Оп.1, спр.62 «Донесення рейхсміністра окупованих східних територій командирів винищувальних частин СС пану штурмбанфюреру Гейнце через філію таємної поліції «Хогензальца»(1942–1945), 45 арк.

47. Оп.1, спр.64 «Донесення генерал-комісара Житомира за травень 1942 р.» (1942), 11 арк.

48. Оп.1, спр.68 «Доповідь рейхсміністра окупованих східних територій «Про повне збереження всієї німецької крові» (1942), 3 арк.

49. Оп.1, спр.74 «Доповідь відділу контррозвідки України командуванню групи армій «Південь» про настрої і психологічне ставлення українців», «Запис розмови Кінкеліна з регірунгспрезидентом Даргелем, заступником рейхскомісара України про використання слов'янських народів у бойових діях» (1943–1944), 33 арк.

50. Оп.1, спр.77 «Становище німецьких військовополонених у Радянському Союзі» (1943-1944), 58 арк.

51. Оп.1, спр. 81 «Наказ німецької військової установи в структурі ОКХ» (1944), 7 арк.

52. Оп.1, спр.82 «Доповідь про моральний стан населення, адресована штабу контррозвідки при групі армій «Південь» (1943), 3 арк.

53. Оп.1, спр.84 «Звіт уповноваженого Рейхсміністерства окупованих східних областей майора Мюллера перед центральним апаратом міністерства в Берліні» (1944), 40 арк.

54. Оп.1, спр.85 «Вказівки, записи та листування міністра і чиновників міністерства окупованих східних територій із рейхскомісаріатами Остланд і Україна» (1943-1944), 22 арк.

55. Опис 1, спр.182 «Матеріали нарад рейхскомісара України»(1942–1943), 161 аркуш.

56. Опис 1, спр.183 «Інспекційні поїздки Україною міністра в справах окупованих східних територій Розенберга» (1942), 17 арк.

57. Оп.2, спр.91 «Доповідь Головного командування сухопутних сил Німеччини про методи боротьби проти партизанів» (1944), 101 арк.

58. Оп.2, спр.92 «Дані про дії партизанів» (1941-1944), 368 арк.

59. Оп.2, спр.135 «Накази Верховного головнокомандування Вермахту і внутрішні розпорядження при групі армій «Південь» (1941-1943), 117 арк.

60. Оп.2, спр.139 «Розпорядження в структурі групи армій «Південь» стосовно відносин із Угорською королівською армією, використання військовополонених і формування допоміжних туркестанських батальйонів» (1942–1943), 117 арк.

61. Оп.2, спр.144 «Документи командувача оперативного тилу групи армій «Південь» (звільнення військовополонених, медико-санітарні умови перебування військових бранців)» (1941-1943), 206 арк.

62. Оп.2, спр.145 «Документи командувача оперативного тилу групи армій «Південь» (1941–1943), 91 арк.

63. Оп.2, спр.146 «Донесення розвідувального відділу до оперативного тилу групи армій «Південь» (1941), 82 арк.

64. Оп.2, спр.148 «Особливі розпорядження з постачання військ командування групи армій «Південь» (1941), 282 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ

Фонд 166 – «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР»

65. Оп.2, спр.187 «Матеріали про життя і діяльність російських ув'язнених у концтаборі Бухенвальд (Німеччина)» (1940-1945), 128 арк.

66. Оп.2, спр.188 «Замальовки з натури про життя радянських військовополонених у концтаборі Бухенвальд» (1945), 46 арк.

67. Оп.3, спр.113 «Фото окремого батальйону радянських партизанів імені Сталіна у Франції» (1944), 4 арк.

68. Оп.3, спр.143 «Директиви колишнього рейхсміністра Німеччини про використання внутрішніх ресурсів окупованої території Радянського Союзу для потреб Німеччини» (1941), 45 арк.

2. Опубліковані документи

69. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. В 5 книгах / [Ред.кол. Евстафьева Т., Нахманович В., Богунов С., Воронин В. и др.]. – Киев: Внешторгиздат Украины, 2004. – Кн.1. – 597 с.

70. Із вказівки НКВД УРСР щодо організації агентурної роботи на окупованій території // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 1(12). – С.98–99.

71. Історія застерігає. Збірник документів / [Кентій А.В., Мартинюк В.А., Першина Т.А. та ін.]; Кер. кол. упор. В.М. Немятий. – Київ: Політвидав України, 1986. – 264 с.

72. Калинин М.И. Смерть немецким крепостникам! / М.И. Калинин. – Москва: Госполитиздат, 1943. – 16 с.

73. Київ: війна, влада, суспільство (1939-1945 рр.). За документами радянських спецслужб та німецької окупаційної адміністрації / [Ред.кол. Смолій В.А., Бажан О.В., Боряк Г.В., Вронська Т.В. та ін.]. – Київ: Темпора, 2014. – 864 с.

74. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / [Ред. кол. В.М. Литвин, В.А. Смолій, Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко та ін.]. – Київ: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», 2012. – 503 с.

75. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / [Литвин В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. та ін.]; Відп.ред. Лисенко О.Є. – Київ-Львів: Інститут історії України НАН України, КМДА, ДА СБУ, 2003. – 528 с.

76. Круглов А.И. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941-1944 гг/ А.И. Круглов. – Часть III. – Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2009. – 284 с.

77. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині (1941–1944). Документи і матеріали.[Ред.кол.: Вавринчук М.П., Завальнюк О.М., Слободянюк П.Я., Філінюк А.Г., Комарніцький О.Б. та ін.]. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 575 с.

78. Нюрнбергский процесс. Военные преступления и преступления против человечности. Сборник материалов в 7 томах / [Под. Общ. Ред. Р.А. Руденко]. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958. – Т.3. – 815 с.

79. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / [Иллерицкая Т.А., Козочкина А.М, Лобанихина И.М. и др.]; Составитель Заставенко Г.Ф. – Москва: Экономика, 1985. – 328 с.

80. «Совершенно секретно. Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Сост. В.И. Дашичев. – Москва: Наука, 1967. – 752 с.

81. СС в действии. Документы о преступлениях СС; [пер. с нем. и ред. Лягушкина А.Л. и В.В. Размерова]. – Москва: СВЕТОТОН, 2000. – 624 с.

82. Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов / [Макухин И.Я., Казанцева А.Ф., Качан И.Т. и др.]. – [2-е изд.]. – Киев: Наукова думка, 1988. – 440 с.

3. Мемуари

83. Будник Д. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве (1941–1943) / Будник Д., Капер Я. – Констанц: Хартунг-Гарре, 1993. – 320 с.

84. Василевский А.М. Дело всей жизни / А.М. Василевский. – Москва: Издательство политической литературы, 1973. – 542 с. с. ил. – (О жизни и о себе).

85. Вторая мировая война в воспоминаниях У.Черчилля, Ш. де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / [Сост. Е.Я.Трояновская.]. – Москва: Политиздат, 1990. – 558 с.: ил.

86. Гальдер Ф. От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1941-1942 гг. / Ф. Гальдер; [Пер. с нем. А.Жеребилов]. – Смоленск: Русич, 2001. – 656 с. – (Мир в войнах).

87. Гилберт Г.М. Нюрнбергский дневник / Г.М. Гилберт; [Пер. с англ. А.Л.Уткина]. – Москва: Вече, 2012. – 480 с., ил. – (Военный архив).

88. Голубков С.А. В фашистском концлагере. Воспоминания бывшего военнопленного / С.А. Голубков. – Смоленск: Книжное издательство, 1958. – 250 с.

89. Гончар О.Т. Щоденники. В 3-х томах. Том 1 (1943-1967 pp.) / О.Т. Гончар. – Київ: Веселка, 2008. – [2]. – 455 с., іл.

90. Горбатко И.И. Война глазами солдата. – [Изд. 2-е]. – Херсон: Херсонская городская типография, 2008. – 462 с.

91. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления / Г.К. Жуков. – Москва: Издательство агентства печати «Новости», 1969. – 752 с.

92. Ивушкин Н.Б. За все в ответе / Н.Б. Ивушкин. – Москва: Воениздат, 1965. – 210 с.

93. Кейтель В. Воспоминания фельдмаршала. Победы и поражение вермахта. 1938-1945 гг. / В. Кейтель; [Пер. с англ. П.Ю. Никишов] – Москва: Центрполиграф, 2004. – 351 с.
94. Кузнецов А. Бабин Яр / А. Кузнецов; [Пер. з рос. Батурин С.]. – Київ: Саміт-Книга, 2009. – 352 с., іл.
95. Любовцев В.И. Бойцы на колени не встают / В.И. Любовцев. – Москва: Издательство политической литературы, 1964. – 326 с.
96. Любченко А. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / А. Любченко. – Харків: Основа, 2005. – 464 с.
97. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – Київ: Амадей, 2010. – 364 с., іл.
98. Малапарте К. Червона війна / К. Малапарте [Пер. з італ. Ю.Педан] // Всесвіт. – 2001. – №7. – 8. – С.108–131.
99. Манштейн Э. Утерянные победы / Э. Манштейн; [Пер. и сост. С.Переслегин и Р.Исмаилов]. – Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 1999. – 896 с. – (Военно-историческая библиотека).
100. Пиккер Г. Застольные беседы Гитлера; [Пер. с англ. А.Ю. Темниковой] / Г. Пиккер. – Москва: Центрполиграф, 2005. – 655 с.
101. Пирогов А.И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного / А.И. Пирогов. – Одесса: Книжное издательство, 1961. – 239 с.
102. Полторацкий В. Линия жизни / В. Полторацкий. – Москва: Известия, 1976. – 383 с.
103. Самчук У. Так, як бачило око і відчувала душа / У. Самчук. – Київ: Центрмузінформ, 1998. – 360 с.
104. Слюсаренко З.К. Останній постріл / З.К. Слюсаренко. – Київ: Радянський письменник, 1970. – 307 с.
105. Чуб М.И. Так было / М.И. Чуб. – Симферополь: Таврия, 1980. – 192 с., ил.

106. Шелленберг В. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика / В. Шелленберг; [Пер. с нем. Покровский Л.Г.]. – Москва: Дом Бинури, 1991. – 400 с.

107. Schroeder Christa. He was my chief. The memoirs of Adolf Hitler's secretary / C. Schroeder [Trans. in Eng. by R. Moorhouse]. – London: Frontline Books, 2009. – 208 p.

4. Монографії

108. Анисимов И.В. Великая Отечественная война Советского Союза (1941– 1945) / И.В. Анисимов, Г.В. Кузьмин. – Москва: Воениздат, 1952. – 190 с.

109. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг./ А.В. Басов. – Москва: Наука, 1987. – 336 с.

110. Беркгоф К. Жнива скорботи. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф; [Пер. з англ. Т.Цимбал]. – Київ: Критика, 2011. – 455 с.

111. Бёдеккер Г. Немецкие военнопленные Второй мировой войны 1939-1945 годов / Г.Бёдеккер, П.Карель; [Пер. с нем. Иванов С.Т.]. – Москва: Эксмо, 2004. – 448 с., ил.

112. Быков К.В. Харьковский «котел». 1942 год. Крушение надежд / К. Быков. – Москва: Яуза; Эксмо, 2007. – 480 с. – (Великая Отечественная: Неизвестная война).

113. Боляновський А.В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) / А.В. Боляновський. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 880 с.: іл..

114. Бросцат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / М. Бросцат; [Пер. з нім. О. Насик]. – Київ: Наука, 2009. – 384 с.

115. Булавина В.В. Загадки истории. Третий рейх / В.В. Булавина. – Харьков: Фолио, 2013. – 383 с. – (Загадки истории).

116. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні / І.Г.Ветров. – Київ: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.

117. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н.А. Вознесенский. – Москва: Госполитиздат, 1948. – 191 с.

118. Галичина у Другій світовій війні / [В.С.Великочий, С.М.Дерев'янку, О.В.Марущенко та ін.]; ред. і перед. слово В.І.Кононенка. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 116 с.

119. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни (1939-1945 рр.) / М. Головка. – Київ: Олан, 2004. – 704 с.

120. Греков С.А. Методологія наукових досліджень: Методичні вказівки / С.А.Греков, Н.І.Коновалова. – Чернівці: Рута, 2008. – 20 с.

121. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ– ХХ століть / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.

122. Громов А. Жуков. Взлеты, падения и неизвестные страницы жизни великого маршала / А. Громов. – Харьков: Клуб Сімейного Дозвілля; Белгород: Клуб Семейного Досуга, 2013. – 640 с.

123. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне / Ш. Датнер; [Пер. с пол. Виноградов М.]. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. – 487 с.

124. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма / В.И. Дашичев. – Москва: Политиздат, 1973. – 766 с.

125. Діброва В.Г. Роменщина в полум'ї війни. Історико-краєзнавчий нарис / В.Г. Діброва. – Ромни: Просвіта, 1998. – 111 с.

126. Дробязко С.И. Вторая мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте / С. Дробязко, А. Карашук. – Москва: АСТ, 1999. – 48 с., 8 цв.ил.

127. Дробязко С. Вторая мировая война 1939–1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС / С. Дробязко. – Москва: АСТ, 2000. – 48 с.
128. Дробязко С. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. / С. Дробязко. – Москва: Эксмо, 2004. – 608 с.
129. Загорулько М.М. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – Москва: Экономика, 1970. – 271 с.
130. Захаревич С.С. Большая кровь: как СССР победил в войне 1941-1945 гг. / С.С. Захаревич. – Минск: Современная школа, 2009. – 560 с.
131. Зелкин И.И. Фашистская оккупационная политика на временно захваченной территории СССР / И.И. Зелкин. – Москва: Просвещение, 1976. – 64 с.
132. История западноевропейских армий / [Богданов В.Н., Ермаченков С.В., Путилин Б.Г. и др.]. – Москва: Евролинц, Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2003. – 464 с.
133. Карамаш С. Бабин Яр у трагічних подіях 1941-1943 рр. Історія і сучасність: історико-архівне дослідження) / С. Карамаш – Київ: КММ, 2014. – 256 с.
134. Кершоу Я. Гітлер / Я. Кершоу; [Пер. з англ. Н.П.Коваль, А.Д.Гриценко]. – Київ: Мегатайп, 2000. – 240 с.
135. Кондранов И.П. Крым.1941–1945. Хроника / И.П. Кондранов. – Симферополь: Крымская Академия Гуманитарных Наук, 2000. – 224 с.
136. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль. – Киев: Наукова думка, 1979. – 135 с.
137. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України / В.Ю. Король.– Київ: Академія, 2002. – 128 с.
138. Косик В.Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів – Париж – Нью-Йорк: Атений, 1993. – 656 с.

139. Кульбакин В. Очерки новейшей истории Германии / В. Кульбакин. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 672 с.
140. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1945 рр.): історико-бібліографічне дослідження в 2 т. / К. Курилишин. – Львів: Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника, 2007. – Т.2. – 592 с.
141. Кучер В.І. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – Київ–Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. – 368 с.
142. Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории / С.В. Лекарев, А.Г. Шаваев. – Москва: БДЦ – Пресс, 2003. – 544 с.
143. Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / О.Є. Лисенко, І.Т. Муковський. – Київ: Пошуково – видавниче агентство "Книга пам'яті України", 1997. – 567 с.
144. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні / В.М. Литвин. – Київ: Лі-Терра, 2004. – 464 с.
145. Литвинов В.В. Коричневое «ожерелье». В 3 кн./ В.В. Литвинов. – Киев: Абрис, 2003. – Кн.3. – 860 с.
146. Малаков Д.В. Київ (1939–1945 рр.). Фотоальбом / Д.В. Малаков. – Київ: Кий, 2005. – 464 с.
147. Маношин И.С. Героическая трагедия. О последних днях обороны Севастополя 29 июня–12 июля 1942 г./ И.С. Маношин. – Симферополь: Таврида, 2001. – 208 с.
148. Методология истории / [А.Н. Нечухрин, В.Н. Сидоров, О.М. Шутова и др.]; глав.ред. А.Н. Алпеева. – Минск: Тетрасистемс, 1996. – 240 с.
149. Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Монографія / А.М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 153 с.
150. Міжнародне гуманітарне право: Монографія / [Базов В.П., Качан І.І., Майоров І.О. та ін.]. – Київ: Варта, 2000. – 176 с.
151. Моргун Ф. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу / Ф. Моргун. – [вид. 4-те, перероб. і доповн.]. – Полтава: Дивосвіт, 2008. –

296 с.

152. Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер; [Пер. с нем А.Артемов, А.Долгоруков и др.] – Москва: Воениздат, 1974. – 387 с.

153. Немятый В.Н. Всенародная борьба за срыв грабительских планов фашистской Германии / В.Н. Немятый. – Киев: Госполитиздат, 1982. – 250 с.

154. Немятый В.Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944 гг.) / В.Н. Немятый. – Киев: Знание, 1980. – 64 с.

155. Непомнящий Н.Н. Сто великих тайн Второй мировой / Н.Н. Непомнящий. – Москва: Вече, 2008. – 480 с.

156. Ніколаєць Ю.А. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в Україні у перший період Великої Вітчизняної війни / Ю.А. Ніколаєць. - Вінниця: Х–ART, 2000. – 248 с.

157. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація / Т. Пастушенко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – 283 с.

158. Патриляк І.К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х роках / І.К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.

159. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине (1941-1944) / Т.С. Першина. – Киев: Наукова думка, 1985. – 170 с.

160. Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 896 с., илл.

161. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – Київ: Арттек, 2005. – 888 с.

162. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О.В. Потильчак. — Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. — 49 с.

163. Ржешевская Е. Геббельс. Портрет на фоне дневника / Е. Ржешевская. – Москва: АСТ-Пресс, 2004. – 400 с.
164. Рокоссовский Р.К. Трудными дорогами победы / Р.К. Рокоссовский. – Киев: Украина, 2004. – 254 с.
165. Романько О.В. Крым, 1941-1944 гг. Оккупация и коллаборационизм. Сборник статей и материалов / О.В. Романько. – Симферополь: Магистр, 2004. – 137 с.
166. Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О.В. Романько. – Москва: АСТ, Тразиткнига. – 2004. – 314 с.: рис. – (Военно-историческая библиотека).
167. Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР (1941-1945 гг.) / А.В. Русак. – Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 1998. – 296 с.: рис.
168. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації / О.О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 361 с.
169. Самсонов А. Вторая мировая война. Очерк важнейших событий / А. Самсонов. – Москва: Наука, 1985. – 585 с.
170. Сахновський Є.В. Методологія історії: конспект лекцій. Частина 1/ Є.В. Сахновський. – Чернівці: Рута, 2008. – 24 с.
171. Семиряга М. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга. – Москва: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
172. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробагатов. – Харків: Прапор, 2004. – 368 с.
173. Смыслов О.С. Проклятые легионы. Изменники Родины на службе Гитлера / О.С. Смыслов. – Москва: Вече, 2006. – 512 с., ил.
174. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер; [пер. с англ. Л.Зурнаджи]. – Киев: Дуліби, 2015. – 584 с.

175. Соколов Б.В. Цена победы. Великая Отечественная война: неизвестное об известном / Б. Соколов. – Москва: Московский рабочий, 1991. – 192 с.
176. Сорокин В.А. Чернигов в огне войны / В.А. Сорокин. – Чернигов: Деснянська правда, 2000. – 200 с.
177. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) / І.В. Срібняк. – Київ: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.: 9 л. фото.
178. Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.) / С.В. Стельникович. – Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2015. – 592 с.
179. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх; [Пер. с нем. М.А.Захарченко и Л.К.Камолова]. – Москва: АСТ, 2001. – 795 с.
180. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна / А.Ф. Трубайчук. – Київ: Асоціація істориків «Істина», 1995. – 192 с.
181. Україна в полум'ї війни / [Панченко П.П., Уткін О.І., Горелов В.І. та ін.]; голова ред. колегії Панченко П.П. – Київ: Україна, 2005. – 560 с.: іл.
182. Фенбі Д. Альянс / Д. Фенбі; [Пер. з англ. П. Таращук] . – Київ: Темпора, 2010. – 542 с.
183. Фест И. Гитлер. Биография. Путь навверх / И. Фест; [Пер. с англ. Андропов А.М, Летнева Н.С., Федоров А.А.]. – Москва: Вече, 2006. – 640 с.
184. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов / Х. Хёне [Пер. с нем. Ю.Д. Чупров, О.И. Лемехов]. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 542 с.: ил. – (Архив).
185. Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: (Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп) / Л.Б. Черная. – Москва: Республика, 1992. – 384 с.: ил.
186. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.

187. Шнеер А. Плен. В 2 т./ А. Шнеер. – Иерусалим: Ной, 2003. – Т.1. – 380 с.
188. Шнеер А. Плен. В 2 т./ А. Шнеер. – Иерусалим: Ной, 2003. – Т.2. – 391 с.
189. Madajczyk C. Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia / C. Madajczyk. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo naukowe, 1961. – 220 s.
190. Overy R.J. The Air War, 1939-1945/ R.J. Overy. – New York: A Scarborough Book, Stein and Day, 1981. – 264 p.
191. Staub E. The Roots Of Evil: The Origins Of Genocide And Other Group Violence / E. Staub. – New York: Cambridge University Press, 1989. – 336 p.

5. Статті

192. Адров А. Феномен собственного жизнеописания в контексте исторической памяти народа / А. Адров // Докса. Зб. наук. праць. – 2007. – № 11. – С.22–29.
193. Бістрікер А.З. Формування планів нацистської верхівки геноциду єврейського та слов'янського населення / А.З. Бістрікер // Сторінки воєнної історії України. – 2000. – №4. – С.181–194.
194. Берковський В. Нацистські табори військовополонених у місті Славуті / В. Берковський // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С.29–47.
195. Берковський В. Система німецьких таборів для радянських військовополонених / О. Берковський, О. Пащенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.438–446.
196. Богунов С. Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України / С. Богунов // Військовий полон і повернення на Батьківщину радянських і німецьких військовополонених (1945-1955 рр.). Матеріали міжн. наук. конференції. – ФРН, 2005. – С.326–339.

197. Богунов С. Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.) / С. Богунов // Військовий полон та інтернування.1939–1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.53–66.

198. Богунов С. Советские военнопленные и пропагандистская деятельность Имперского министерства по делам оккупированных восточных территорий / С. Богунов // Військовий полон та інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.96–104.

199. Богунський (Колокольцев) Ю. Богунська Голгофа. Криваві житомирські етюди 41-го... / Ю. Богунський (Колокольцев) // День. – 2016. – № 106-107 (4712-4713). – С.13.

200. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.) / О.В. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – №4. – С.120–126.

201. Буш В. Лагерь советских военнопленных 326 Зенне / В. Буш // Військовий полон та інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.71–74.

202. Взварова Г.Н. Туркестанские легионеры / Г.Н. Взварова // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 2. – С.39–46.

203. Ветров І.Г. Боротьба українського народу проти економічної експансії Німеччини / І.Г. Ветров // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей.– Київ, 2002. – Вип. 6. – Ч.1 – С.197–201.

204. Винокурова Ф. Судьбы советских и немецких военнопленных по документам фондов Государственного архива Винницкой области / Ф. Винокурова // Військовий полон та інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.75–85.

205. Гончаренко О. Трагедія євреїв-військовополонених на території Київщини / О. Гончаренко // Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр.: сучасні проблеми історичної науки і освіти. Матеріали міжнародної науково-

теоретичної конференції, Дніпропетровський національний університет 12–13 травня 2005 р. – Дніпропетровськ, 2005. – С.222–228.

206. Гримич М.В. Українські міста в роки нацистської окупації (Рецензія на книгу «Нацистський «новий порядок» в містах України: збірка фотографій та документів з фондів музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні») / М.В. Гримич // Українознавство. – 2015. – №4 (57). – С.231–232.

207. Гриневич В.А. Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні / В.А. Гриневич // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип.7. – Ч.2. – С.100–115.

208. Гуркин В.В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941-1945 гг.: новые аспекты / В.В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1999. – №2. – С.2–13.

209. Дерейко І. Локальний вимір партизансько-поліційного протистояння в райхскомісаріаті «Україна»: історія однієї роти / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України. – 2013. – Вип.16. – С.57–68.

210. Дерейко І. Українські допоміжні воєнізовані формування німецької армії і поліції в генеральній окрузі Київ / І. Дерейко // Архіви окупації. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. – Т.1. – С.796–804.

211. Дедик О. Quod licet Jovi...Радянська офіційна та засекречена версії подій Другої світової війни очима воєнного історика / О. Дедик // Українська Друга світова: Мат. міжн. наук. конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – Київ, 2015. – С.45–52 .

212. Дубик М.Г. Табори військовополонених на окупованій території України (1941-1944 рр.): аналіз джерельної бази / М.Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України. – 2000. – №4. – С.144–147.

213. Иванович К.Б. Существовавшие до сих пор правила... отменяются / К.Б. Иванович // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С.38–42.

214. Ильенков С. Советские военнопленные по документам Центрального архива МО РФ / С. Ильенков, С. Чувашин // Військовий полон та

інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.46–52.

215. Калкутіна Н.В. Агентурно-оперативна робота в таборах НКВС (МВС) для військовополонених (на прикладі Південної України) / Н.В. Калкутіна / Гілея. – 2015. – № 98(7). – С.40–43.

216. Катусев А.Ф. Иуды: власовцы на службе нацизма / А.Ф. Катусев, В.Г. Опоков // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С.68–81.

217. Катусев А.Ф. Движение, которого не было. История власовского предательства / А.Ф. Катусев, В.Г. Опоков // Военно-исторический журнал. 1991. –№ 12. – С.31–41.

218. Киселева Е.Л. Судьбы военнопленных Второй мировой войны: круг источников расширен / Е.Л. Киселева // Отечественные архивы. – 2012. – № 1. – С.29–34.

219. Король В.Ю. Історіографія німецько-фашистського окупаційного режиму на території України під час Великої Вітчизняної війни / В.Ю. Король, В.М. Удовик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип.68–70. – 2003. – С.96–100.

220. Король В.Ю. Трагедія військовополонених: свідчать архіви / В.Ю. Король // Трибуна. – 1992. – № 9. – С.36–37.

221. Король В.Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. / В. Ю. Король // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип.8. – Ч.1. – С.239 – 252.

222. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації / О. Костючок // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип.100. – С.30–34.

223. Красніцька Г.М. Україна під час Другої світової та Великої Вітчизняної воєн / Г.М. Красніцька / Гілея. – 2015. – № 98(7). – С.65–67.

224. Кривошеев Г.Ф. Об итогах статистических исследований потерь Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне / Г.Ф. Кривошеев //

Людские потери СССР в период Второй мировой войны. Сб. статей. – Санкт-Петербург, 1995. – С.71–81.

225. Кривошеев Г.Ф. О дезертирстве в Красной Армии / Г.Ф. Кривошеев // Военно-исторический журнал. – 2001. – №6. – С.94.

226. Кривошеев Г.Ф. О потерях среди женщин-военнослужащих и вольнонаемного состава / Г.Ф. Кривошеев // Военно-исторический журнал. – 2005. – №1. – С.33.

227. Круглов А.И. О некоторых причинах больших потерь Советских Вооруженных Сил в первом периоде Великой Отечественной войны / А.И. Круглов // Людские потери СССР в период Второй мировой войны. Сб. статей. – Санкт-Петербург, 1995. – С.97–99.

228. Кузьминых О. Особенности правового положения военнопленных в СССР в годы Второй мировой войны / О. Кузьминых // Сторінки воєнної історії України. – 2009. – Вип.12. – С.267–278.

229. Лисенко О. Військовий полон у період Другої світової війни / О. Лисенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у місті Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С.14–18.

230. Лисенко О.Є. Примусова праця: поняття, явище, історичний контекст / О.Є. Лисенко // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі. Матеріали Всеукр. наук. конференції, 27 вересня 2012 р. – Київ, 2012. – С.15 – 20.

231. Лисенко О. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни / О. Лисенко // Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2 - 4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.86–95.

232. Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О.О. Марінченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С.151–171.

233. Марущенко О.В. Виникнення і становлення Української Повстанської Армії: деякі аспекти сучасної вітчизняної історіографії / О. В. Марущенко // Галичина. – 2002. – № 8. – С.116 – 125.

234. Марущенко О.В. Україна в роки Другої світової війни: вибрані історіографічні аспекти проблеми / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип.8. – Ч.1. – С.26 – 35.

235. Мельник Е. Обработка документов и формирование автоматизированных баз данных в отношении судеб советских военнопленных из Украины / Е. Мельник, И. Христенко // Військовий полон та інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2 - 4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.121–142.

236. Недбайло В.И. Социальные предпосылки массового пленения советских воинов в начальный период Великой Отечественной войны / В.И. Недбайло // Военно-исторический архив. – № 1(25). – 2002. – С.61–96.

237. Нестеренко В.А. Спроби залучення українського населення до збройних формувань фашистської Німеччини / В.А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України. – 2001. – Вип.5. – С.155–159.

238. Орлова Т. Жіноцтво України у Другій світовій війні: історіографічні спостереження / Т. Орлова // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.145–152.

239. Пастушенко Т.В. Використання праці радянських військовополонених в економіці Третього рейху / Т.В. Пастушенко // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі. Матеріали Всеукр. наук. конференції, 27 вересня 2012 р. – Київ, 2012. – С.126 – 134.

240. Пастушенко Т.В. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху / Т. В. Пастушенко // Архіви окупації. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. – Т.1. – С.854–860.

241. Пастушенко Т.В. Між виживанням та опором: повсякдення військового полону в спогадах колишніх червоноармійців / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – 2012. – Вип.15. – С.162–172.

242. Пастушенко Т.В. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права / Т.В. Пастушенко // // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у місті Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2011. – С.18–28.

243. Печенкин А.А. Потери советского генералитета в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 9 мая 1945 г.) / А.А. Печенкин // Людские потери СССР в период Второй мировой войны. Сб. статей. – Санкт-Петербург, 1995. – С.100–104.

244. Потильчак О.В. Науково-дослідницький проект «Інтерновані японці на території України після Другої світової війни»: попередні результати вивчення проблеми / О. В. Потильчак // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.666 – 676.

245. Потильчак О.В. Проблема військового полону у світових війнах ХХ століття: компаративний аналіз / О.В. Потильчак // Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія. – Київ: Пріоритети, 2014. – С.131 – 148.

246. Потильчак О.В. Система примусової праці цивільного населення України в роки німецької окупації (1941-1944) / О.В. Потильчак // Молода нація. – 1996. – №4. – С.236–253.

247. Потильчак О.В. Спеціальна перевірка та фільтрація репатріантів-військовополонених і цивільних осіб в спец таборі НКВС СРСР № 0310 (м. Ворошиловград) у 1944 – 1946 рр. / О.В. Потильчак // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі. Матеріали Всеукр. наук. конференції, 27 вересня 2012 р. – Київ, 2012. – С.52 – 63.

248. Потильчак О.В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації / О.В. Потильчак // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн.2. – С.92 – 126.

249. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.90–91.

250. Решин Л.Е. Судьбы генеральские... / Л.Е. Решин, В.С. Степанов // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С.24–32.

251. Решин Л.Е. Судьбы генеральские... / Л.Е. Решин, В.С. Степанов // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 11. – С.24–27.

252. Решин Л.Е. Судьбы генеральские... / Л.Е. Решин, В.С. Степанов // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 1. – С.30–39.

253. Решин Л.Е. Судьбы генеральские... / Л.Е. Решин, В.С. Степанов // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 2. – С.8–16.

254. Рибченко Л. Облік втрат Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни. Окремі аспекти проблеми / Л. Рибченко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.197–203.

255. Романько О. Тридцатая Гренадерская дивизия войск СС (к истории иностранных формирований в составе германских вооруженных сил) / О. Романько // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – Вип.11. – С.309–320.

256. Рубан С.Н. Стояли насмерть в огненных котлах / С.Н. Рубан // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 2. – С.14–19.

257. Русак А.В. Советские солдаты и офицеры в рядах вермахта и Ваффен-СС в годы Второй мировой войны / А.В. Русак // Сторінки воєнної історії України. – 2000. – №4. – С.138–144.

258. Салата О. Засоби та механізми формування інформаційного простору України в умовах Великої Вітчизняної війни / О. Салата // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – Вип.11. – С.321–330.

259. Салата О.О. Інформаційна війна Німеччини та СРСР на окупованих німецькою армією територіях України (1941 – 1944 рр.) / О.О. Салата // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – № 27. – С.281–285.

260. Салата О.О. Інформаційні процеси на території України під час Другої світової війни / О.О. Салата // Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія. – Київ: Пріоритети, 2014. – С.238 – 255.

261. Салата О.О. Кримські татари у політиці СРСР та окупаційної німецької влади в період 1941 – 1944 рр. / О.О. Салата // Наукові записки НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2008. – № 76. – С.297–300.

262. Салата О.О. Особливості процесу перебазування промислових потужностей Донбасу в період оборонних боїв (червень-грудень 1941 р.) / О.О.Салата // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип.7. – Ч.ІІ. – С.158–168.

263. Салата О.О. Політика нацистського окупаційного режиму щодо ромів СРСР у 1941 – 1942 рр. / О.О. Салата // Університет: історико-філософський журнал. – 2009. - № 1. – С.54–60.

264. Смірнова В.І. «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / В.І. Смірнова // Сторінки воєнної історії України. Зб. Наук. Статей. – 2005. – Вип.9. – Ч.ІІ. – С.301–313.

265. Смогоржевська І. Окупаційний режим на території військової зони України: історіографічний та джерелознавчий аспекти / І. Смогоржевська // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.312–320.

266. Уткін О. Людські, технічні та матеріальні втрати радянських і німецьких військ у Великій Вітчизняній війні / О. Уткін // Україна у Другій

світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. – Київ, 2011. – С.172–182.

267. Черепанов В.В. Питание было калорийным / В.В. Черепанов // Военно-исторический журнал. – 1999. – №1. – С.93–96.

268. Шайкан В.О. Український військовий колабораціонізм у роки Другої світової війни / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип.8. – Ч.1. – С.268 – 278.

269. Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст / Ю. Шаповал // Українська Друга світова: Мат. міжн. наук. конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – Київ, 2015. – С.13–22.

270. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939-1944 рр.) / В. Шевченко // Військовий полон та інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2 - 4 червня 2006 р. – Київ, 2008. – С.67–70.

271. Шевьяков О. Гитлеровский геноцид на территориях СССР / О. Шевьяков // Социологическое исследование. – 1991. – № 12. – С.3–11.

272. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовые расстрелы советских военнопленных подразделениями вермахта / К. Штрайт // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 4–5. – С.43–50.

273. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовое вымирание советских военнопленных. / К. Штрайт // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 6–7. – С.39–44.

274. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовое вымирание советских военнопленных. / К. Штрайт // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С.33–38.

275. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовое вымирание советских военнопленных. / К. Штрайт // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 11. – С.28–32.

276. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовое вымирание советских военнопленных. Дальнейшее обоснование / К. Штрайт // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 12. – С.20–23.

277. Штрайт К. Советские военнопленные, массовые депортации, принудительные рабочие / К.Штрайт // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований; [пер. с нем. Захарченко Н.А., Неподаев Ю.А., Розанов И.В., Соколов Р.Н.]. – Москва: Весь мир, 1997. – С.589–600.

278. Berkhoff K. Ukraine under Nazi rule (1941 – 1944): Sources and Finding Aids. Part 2 / K. Berkhoff / *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1997. – № 45. – pp. 272 – 299.

279. Dülffer J. Der Deutscher Ostkrieg, 1942 / J. Dülffer // *Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen*. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S.17–23.

280. Ferguson N. Prisoner Taking and Prisoner Killing in the Age of Total War: Towards a Political Economy of Military Defeat/ Niall Ferguson//*War in History*. – 2004. – Vol.11. – Issue 2. – pp. 148 – 192.

281. Hartmann C. Der Krieg und das Verbrechen /C. Hartmann // *Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen*. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S.23–31.

282. Hartmann C. Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im «Unternehmen Barbarossa». Aus dem Tagebuch eines Deutschen Lagerkommandanten / C. Hartmann // *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. – 2001. – № 49. – S.124–128.

283. Spörer M. Der Arbeitsfaktor im Bezetzen Ostgebieten / M. Spörer // *Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen*. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S.77–107.

284. Voraček E. Bibliography of Czech historiography on Russia and the Soviet Union and Czechoslovak-Soviet or Czech-Russian relations since 1917 /

E. Voraček // *Prague Perspectives*. – 2004. – №1. – pp. 307–352.

285. Voraček E. Czech historiography after November 1989 on Russian, Ukrainian and Belorussian history: difficulties and political context 1917 / E. Voraček // Prague Perspectives. – 2004. – №1. – pp. 289–306.

6. Багатотомні наукові видання, довідники та енциклопедії

286. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. / [Герасимов І.О., Муковський І.Т., Панченко П.П.]; відп. секр. Вишневський Р.Г. – Київ: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000. – 944 с., іл.

287. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [В.Смолій, В.Шевченко, О.Реєнт]; упор. О. Реєнт. – Київ: КЛІО, 2013. – 783 с.: іл., табл.

288. Великая Отечественная война: энциклопедия / [Барабаш Ю.Я., Жилин П.А., Канатов В.И. и др.]; глав. ред. Козлов М.М. – Москва: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с..

289. Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.). Кол. монографія у 2 т. / [Відп. ред. Смолій В., гол. ред. ради Литвин В.М.]. Т.1. – 2013. – 750 с.

290. Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.) Кол. монографія у 2 т. / [Відп. ред. Смолій В., гол. ред. ради Литвин В.М.]. Т.2. – 2013. – 812 с.

291. Геополітика: енциклопедія / [Суліма Є.В., Шепелєв М.А., Білецький І.П. та ін.]. – Київ: Знання України, 2013. – 919 с.

292. Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс; [Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко]. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1464 с.

293. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М.Г. Дубик. – Київ: Книжкова друкарня наукової книги, 2000. – 304 с.

294. Економічна історія України: в 2 т. / [Укл. Боряк Г.В., Геєць В.М., Смолій В.А. та ін.; відп. ред. В.М. Литвин]. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – 2011. – 602 с.

295. История Второй мировой войны (1939-1945). Изд. в 12 томах / [Глав. ред. Гречко А.А., глав. ред. коллегии 7 тома Соловьев Б.Г.]. Т.7. – 1976. – 551 с.

296. История Второй мировой войны (1939-1945). Изд. в 12 томах / [Глав. ред. Устинов Д.Ф., глав. ред. коллегии 8 тома Егоров Е.П.]. Т.8. – 1977. – 535 с.

297. История Германии: в 3 т. / [Под. общ. ред. Б. Бонвеча и Ю.В. Галактионова]. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2005. – Том 3. Документы и материалы. – 2005. – 544 с., ил., карты.

298. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енциклопедичний довідник / [Гуржій О.І., Корнієнко В.М., Макаров В.Д. та ін.]. – Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. – 520 с.

299. Киган Д. Кто есть кто в военной истории. С 1453 года по настоящее время. Словарь / Д. Киган, Э. Уиткрофт; [пер. на русс. язык Логачевой Т.Ю.]. – Лондон – Нью-Йорк: Рутледж; Москва: Дограф, 2000. – 432 с.

300. Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины в годы Великой Отечественной войны, и формах увековечения памяти погибших / Сост. С.П. Цакун. – Киев: Компас, 2002. – 188 с.

8. Автореферати дисертацій

301. Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.Г. Ветров. – Київ, 1999. – 22 с.

302. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Потильчак. – Київ, 1999. – 20 с.

303. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня док. пол. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.А. Гриневич. – Київ : Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 31 с.

7. Електронні ресурси

304. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы / И. Гофман; . [Пер. с нем. Е. Гессен]. – Москва: АСТ, Астрель, 2006. – 360 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hedrook.vho.org/hoffmann/>

305. Дневник немецкого артиллериста.1941–1942 гг. // Отечественные архивы. – №3. – 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/publication/diary-german-gunner.shtml>.

306. Коваленко О.Б. Чернігівщина в роки німецької окупації: Документи і матеріали. / О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/978-617-7223-13-8/978-617-7223-13-8.pdf>.

307. Маслов О. О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.) / Маслов О. О. // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 30–45. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.org.ua/publ/244185>.

308. Пастушенко Т.В. Історіографія та джерела з історії працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – 2016. – Вип. 18. – С. 35 – 45. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2016_18_5.

309. Хоффманн Й. История власовской армии / Й. Хоффманн; [Пер. с нем. Е. Гессен]. – Paris: YMCA PRES, 1990. – 379 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/hoffmann/index.html>.

310. CIA Electronic Reading Rooms (Электронный Читальный Зал ЦРУ США). Alexiev A. Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941 – 1945. Document 1982, published in 2016. – 45 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00153R000100060033-9.pdf>

311. CIA Electronic Reading Rooms (Электронный Читальный Зал ЦРУ США). German Concentration Camps. Nazi War Crimes Disclosure Act. Document

1945, published in 2016. – 187 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GERMAN%20CONCENTRATION%20CAMPS_0001.pdf

312. CIA Electronic Reading Rooms (Электронный Читальный Зал ЦРУ США). Nazi Occupation Survey. Document 1945, published in 2016. [Электронный ресурс]. – 10 p. – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80T00246A002800010012-7.pdf>

313. CIA Electronic Reading Rooms (Электронный Читальный Зал ЦРУ США). /specialCollection/nwcda8/197/NAZI WAR CRIMES RESEARCH REPORT (K. RUFFNER)/NAZI WAR CRIMES RESEARCH REPORT (K. RUFFNER)_0007.pdf. Document 1994, published in 2016. [Электронный ресурс]. – 17 p. – Режим доступа: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/NAZI%20WAR%20CRIMES%20RESEARCH%20REPORT%20%20%28K.%20RUFFNER%29_0007.pdf

314. The Great Patriotic War: 55 years on. BBC News article, May, 12, 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/744350.stm>.

315. Overmans R. Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg /Rüdiger Overmans. – München: Oldenbourg Verlag, 2004. – 367, [3] s. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=g8bnBQAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=bibliogroup:%22Beitr%C3%A4ge+zur+Milit%C3%A4rgeschichte%22&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwigptb7qM7RAhVDYpoKHanWCuQQQuwUIHzAA#v=onepage&q&f=false>

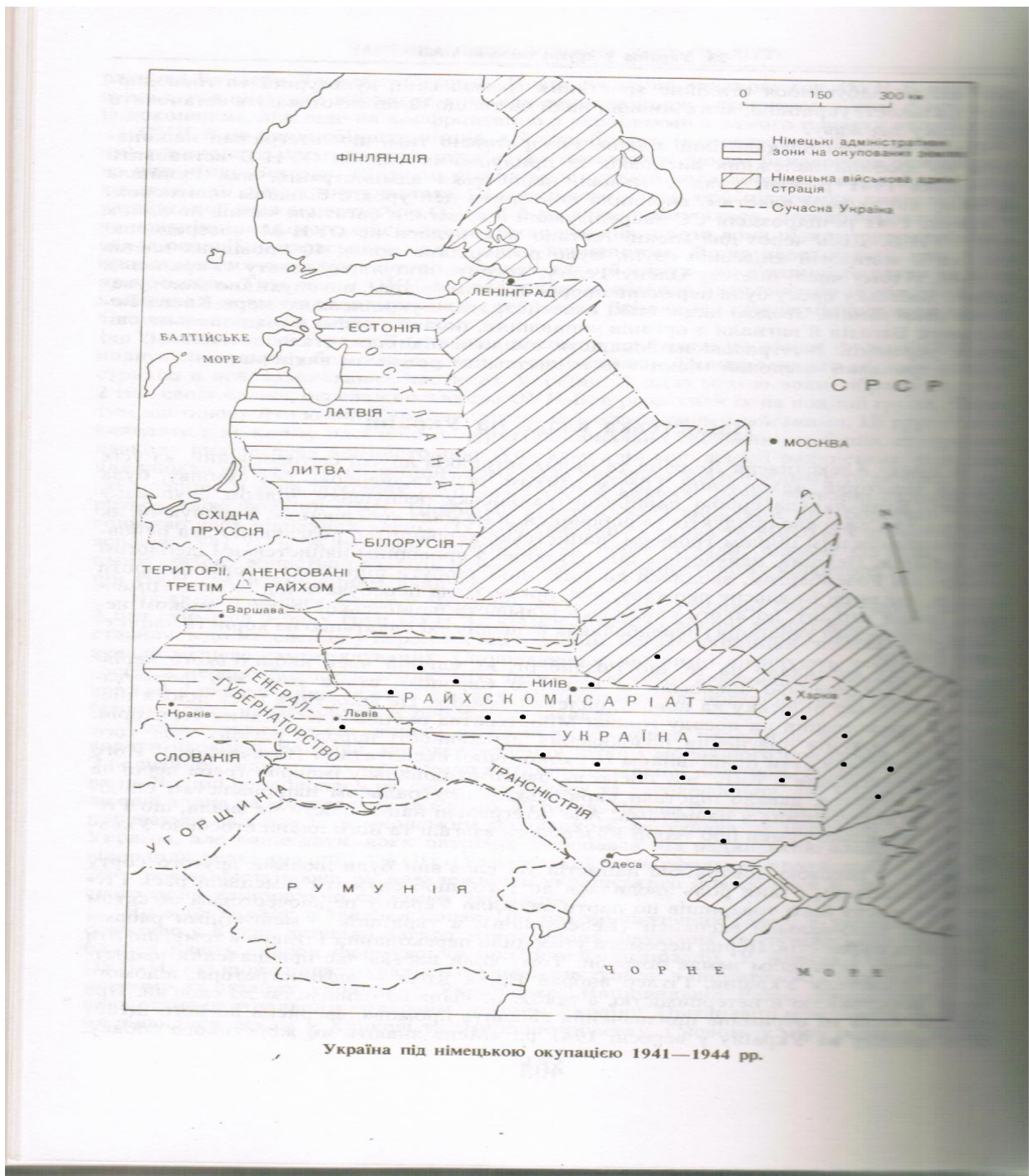
ДОДАТКИ

Додаток А

Карта окупованої вермахтом України

За матеріалами книги Ореста Мирославовича Субтельного «Україна. Історія».; Пер. з англ. Юрія Шевчука. – Київ: Либідь, 1991. – 512 с., іл. С.404.

Чорними крапками позначено основні місця розташування таборів військовополонених

Додаток Б

Нацистський табір військовополонених у місті Житомирі (1944 рік).

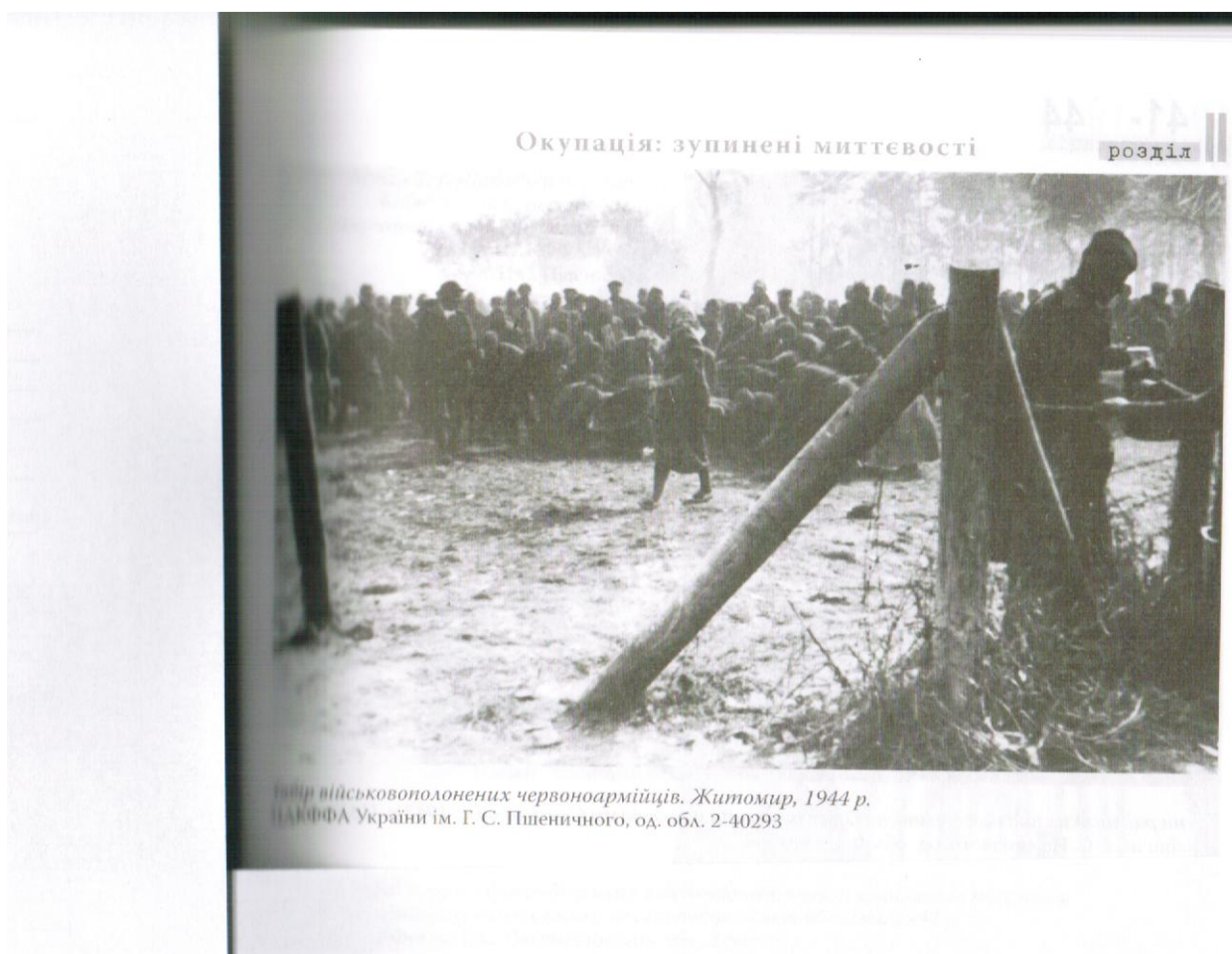
Центральний Державний Кінофотофоноархів Архів України імені

Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-40293

За матеріалами «Архіви окупації. 1941 – 1944» / [Маковська Н., Попсуєнко Ю.,
Боряк Г., Богунов С. та ін.]. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. – 872 с.,

іл. – 2-е вид.

С.707.

Додаток В

Кількість таборів військовополонених у різних районах України
 За матеріалами довідника С. Цакун «Справочник о нацистских лагерях
 военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины в годы
 Великой Отечественной войны, и формах увековечения памяти погибших». –
 Київ: Компас, 2002. – 188 с.

С.176.

Назва області або міста	Шталаги	Дулаги	Офлаги	Загальна кількість нацистських таборів військовополонених
Автономна Республіка Крим	7	21		28
Вінницька	1	5		6
Волинська		13	1	14
Дніпропетровська		13		13
Донецька	6	41		47
Київська		2	44	46
Кіровоградська		6		6
Луганська		15		15
Львівська	1		2	3
Миколаївська	1	10		11
Одеська		14		14
Полтавська		18		18
Рівненська	1	14		15
Сумська	6			6
Тернопільська	3	6		9
Харківська	2	28		30
Херсонська	4	20		24
Хмельницька		11	1	12
Черкаська	1	7		8
Чернігівська		4		4
Чернівецька		7		7
Загалом	33	279	48	360

Додаток Д

Наказ командувача Верховного головнокомандування Вермахту Кейтеля про використання праці радянських військовополонених від 27 грудня 1941 р.
ЦДАВО України, Ф.3206, оп.1., спр.102, арк.2а – 3а.

707
Секретно!

Основные направления политики,
которая должна проводиться в отношении Украины.

1. Пока украинский народ относится к Германии дружелюбно и охотно сотрудничает с немецкой администрацией прежде всего в сельском хозяйстве, с немецкой стороны будет сохраняться доброжелательное отношение. В сельскохозяйственных управлениях общин и районов допустимо сотрудничество годных для этого украинцев в качестве доверенных советников. В Центральном управлении могут привлекаться к работе в качестве советников отдельные достойные доверия украинцы. Не следует давать каких бы то ни было обещаний относительно будущего государственного и политического строительства страны.

2. Жалобы украинцев по поводу передачи отдельных областей Украины под управление генерал-губернаторства и Румынии или подобные жалобы следует отклонять с указанием на то, что Украина спасена немецкой кровью и что Германия поэтому имеет преимущественное право располагать её областями сообразно с общеполитическими требованиями. Что отношение с немецкой стороны будет, между прочим, в большой степени зависеть от отношения украинцев.

3. Необходимо, как и до сих пор, продолжать отпускать украинских военнопленных.

4. Следует содействовать распространению украинского устного и письменного языка, разрешить украинскую прессу в ограниченном объёме и с надёжной цензурой.

5. Разрешить обучение в начальных школах. Дальнейшие мероприятия будут проводиться в соответствии с развитием ситуации.

6. Конечной экономической целью должно быть естественное превращение Украины в житницу Европы. С другой стороны, вся восточная территория должна стать в будущем основным рынком сбыта для западноевропейской промышленности, продукция которой будет оплачиваться сельскохозяйственными продуктами и сырьём. Поэтому необходимо всеми силами содействовать развитию сельского хозяйства и добычи сырьевых материалов.

Перевёл А.А. Чалый.

- 2 -

7. Жизненный уровень украинского народа следует постепенно повышать соответственно его усердию.

8. В вопросах религии необходимо проявлять терпимость. Следует разрешить украинскую самостоятельную /православную. - Переводчик./ церковь, а также другие вероисповедные общества, при условии, что они не будут заниматься политической деятельностью. Представители церкви из других государств должны быть выдворены из областей, находящихся под немецким управлением.

9. Не вызывает опасений участие военнослужащих вермахта и членов гражданской администрации в украинских национальных праздниках. Однако организация таких празднеств немцами - нецелесообразна.

T-454, рол. 92, кадры 856-857.

Главный штаб вооружённых сил
оперативный штаб/ отдел обороны/
4 отдел военной администрации

№ 684/4I

Главная квартира фюрера,
II октября 1941 г.

При сём направляю указ фюрера от II октября 1941 г. для ознакомления.

Прошу рейхсминистра оккупированных восточных территорий и командующего вооружёнными силами на Украине распорядиться, чтобы предназначенные для переброски организации 17 октября 1941 г. прибыли в Киев, где работает команда по передаче при штабе командующего оперативным тылом группы армий "Юг", которая проведёт также передачу территорий, относящихся в настоящее время к оперативному тылу группы армий "Центр".

Отдельные вопросы передачи урегулировать генерал-квартирмейстеру главного штаба сухопутных войск непосредственно с рейхскомиссаром или командующим войсками на Украине.

Начальник главного штаба вермахта

Подлинник подписал Кейтель

С подлинным верно: Капитан В. Кингбах.

T-454, рол. 92, кадр 858.

Перевёл А.А. Чалый.

Додаток Е

Запис розмови оберфюрера військ СС Вільгельма Кінкеліна з
регірунгспрезидентом Паулем Даргелем, заступником рейхскомісара України
Еріха Коха щодо використання слов'янських народів у війні на боці Німеччини
від 29 червня 1943 р. (переклад)

ЦДАВО України, Ф.3206, оп.1., спр.74, арк.29 – 33.

29
берлін,
4 февраля 1944 года

Запись

беседы с регирунгспрезидентом Даргелем,
заместителем рейхскомиссара Украины Коха

Содержание: Об использовании Славянских народов в боевых
действиях.

29.06.43г. во время второй поездки рейхсминистра по Украине у
меня завязался разговор с Даргелем в Цвипгеле.
Он развивался следующим образом:

Кинкелін: Англичане ведут войну уже четвертый год, и им все
это время удается делать так, что свою кровь за них
проливают другие народы. Что же касается своей соб-
ственной английской крови, то они так берегут ее, что
их потери не идут ни в какое сравнение с нашими. При
этом следует учитывать, что в сложившейся биологичес-
ко-политической обстановке потеря крови представля-
ет для нас особую тяжесть и скажется в будущем.

Почему мы не позволяем славянским народам поднять
оружие/на нашей стороне/ против Советов и тем самым
сберечь германскую кровь? Не страдаем ли мы весьма
странным честолюбием, когда стремимся, чтобы каждая
капля, крови, пролитая на Востоке, была обязатель-
но германской. Почему должен умирать немец там, где
может умирать, к примеру, украинец?

Перевела С. Авраменко.

30

Даргель: На историческом пути каждого народа бывает моменты ,когда ему приходится рассчитывать лишь на собственную кровь, когда он не может заменить свои жертвы жертвами других. Именно такую борьбу ведем мы в этой войне.

Впрочем восточные народы могут внести вклад в победу своим трудом на германский народ, но не с оружием в руках или на нашей стороне. История неоднократно доказывала, что славяне ненадежны и что в конечном итоге они повернут наше собственное оружие против нас самих. Вспомним поляков в конце мировой войны.

Кинкелин: Что касается примера с поляками, то я не могу считать его доказательным, так как ,во-первых, между поляками и немцами существуют старая ненависть и старые счеты, в то время, как ,например, украинский народ совсем по другому относится к нам: во -вторых ,здесь речь следует вести о поляках не как о славянах, но как о попутчиках в мировой войне.

T-454, Рол-88, К-1024.

И в этой войне мы можем столкнуться с таким положением ,что все оккупированные нами народы поднимутся против нас, если военное счастье от нас отвернется, не одни лишь поляки. Это вполне естественный ход вещей. Если

Перевела С. Авраменко.

бы мы не проиграли войну, то вряд ли поляки отважились повернуть оружие против нас.

Но я твердо убежден, что десятки или даже сотни тысяч вооруженных славян за тысячу и более километров от наших народных и государственных границ представляют для нас значительно меньшую опасность, если они подымут оружие против нас, чем миллионы восточных рабочих непосредственно среди нашего народа в рейхе, если даже они пока только работают. Но в случае серьезного восстания славян они постараются найти необходимое оружие, овладеть им и создать внутри страны значительно большую угрозу, чем вдали от границ.

Я уже не говорю о биологической опасности. Если это так, то поворот славян против нас будет иметь место в обоих случаях/как вооруженные солдаты и как вооруженные рабочие/ если военное счастье снова отвернется от нас. Они могут стать ценными союзниками и помощниками в вооруженной борьбе и в качестве рабочих, но лишь в том случае, если мы к ним будем относиться надлежащим образом и если они в их борьбе или в работе на нас будут находить и свой интерес. Ни один народ не станет в течение длительного времени односторонне прилагать усилия только в интересах другого народа без каких-то выгод для себя. В человеческой жизни, как и в жизни народов, существует нечто вроде народного социализма или рода политического симбиоза.

Вопрос состоит в том, какой путь окажется большим или меньшим

Перевела С. Авраменко.

80

злом в суровой час, или какой путь принесет большую пользу.

На этом дальнейший спор завершился, так как закончился осмотр учебного лагеря и нужно было отправляться дальше.

Доводы Даргеля меня не убедили. У меня в свою очередь не создалось впечатление, что я сумел переубедить Даргеля в его представления о полезном и способствующем достижению победы использовании славян.

Если бы разговор был продолжен еще, то я высказал бы свою последнюю мысль о том, что мы,

T- 454, рол- 88, к- 1025.

оставляя за собой монопольное право носителей оружия на Востоке, оставили нашу родину без мужчин лучшего возраста, дома годами остаются без хозяина, семьи без главы, дети- без отца, и не известно, вернется ли он вообще. В образовавшиеся бреши рядом с нашими стариками и женщинами проникают инородцы, чаще восточные рабочие. В сельской местности во многих деревнях теперь больше иноземцев, чем немцев. Повсеместно звучит славянская речь как в доасканийские времена.

Перевела С. Авраменко.

1944

Додаток Ж

Обговорення в Першому головному управлінні СС політичного значення заходів і планів, які стосуються України, в сферах використання робочої сили, підготовки фахівців і заробітної платні від 18 березня 1942 р. ЦДАВО України, Ф.КМФ – 8, оп.1, спр.38, арк.34 – 42. (переклад)

34.

I Главное управление

Берлин, 8 марта 1942 года.

I у I4I.

Редактор: доктор Гуткельх.

Относительно: Обсуждение в I главном управлении 10 марта 1942 года политического значения различных касающихся Украины мер и планов в области использования рабочей силы, подготовки специалистов и заработной платы.

10 марта 1942 года по приглашению начальника I главного управления состоялось в служебном кабинете начальника отдела I/3 /V/, оберфюрера войск СС доктора Кинкелина совещание, на котором рассматривались политическое последствие различных касающихся рейхскомиссариата Украина фактов и проблем в области использования рабочей силы, подготовки специалистов, а также в области заработной платы и социальной. В совещании, которым руководил оберфюрер войск СС доктор Кинкелин, приняли участие:

От	господа:
командной инстанции "Маллетке"	барон фон Путткаммер
I главного управления	доктор Циглер
особой группы рабочей политики	доктор Кольб
и социального обеспечения	доктор Юст
группы I/ I г	доцент доктор Кньюфер
-"- I/ I л	доктор Ветцель
-"- I/ 4 е	Прешер
отдела I/ 2 /O/	Маух
-"- II/ 2	доктор медицинских наук Фаст
-"- I/ 3 /V/	Миддельгауве
	доктор Маурер
	дипломированный агроном
	Корнельзен
	доктор Майер-Виллуда
	доктор Гуткельх
	член ассоциации помещиков
	Гебгардт
	инспектор Аллингер.

В своем вступительном слове оберфюрер войск СС доктор Кинкелин напомнил, что целью совещания не является подробное рассмотрение всех технических подробностей стоящих на повестке дня тем /смотри приложение/, а больше политическое значение или подготовка указанных фактов и предложений.

т.454 р.92 к.67

Переводчик:

А. Свирчевский

Речь идет о том, чтобы планы и мероприятия в области использования рабочей силы, повышения квалификации кадров, а также в области заработной платы и налоговой системы не рассматривать как уже существующие, специальные единичные факты, а из большой политической робости выработать единую линию, которая с одной стороны обеспечивает ясную оценку уже принятым решениям, а с другой стороны обеспечивает правильное оформление предполагаемых мероприятий. Лишь испытан на собственном опыте определяющую хозяйственное использование восточных областей основную идею, а также точное знание касающихся отдельных рейхскомиссариатов политических проблем позволяют полностью измерить значимость тех или иных отдельных мероприятий. С этой целью необходимо, чтобы время от времени между отделами рейхскомиссариата Украина и занимающейся вопросами труда и социального обеспечения особой группой в главном отделе хозяйственно-политической кооперации устанавливалась связь, так как решение как раз этих задач имеет не только непосредственное военное значение, но, помимо этого, оно имеет также основополагающее и широкомасштабное общеполитическое, экономико-политическое и, не в последнюю очередь, также касающееся населения политическое значение.

Из названных во вступительном слове пунктов, которые необходимо рассмотреть на совещании, сначала был рассмотрен вопрос политической подготовки предусмотренных для использования по специальности на территории рейхскомиссариата Украина бывших украинских военнопленных. При этом доктор Кнопфер сообщил о полученных в уже существующих лагерях переподготовки результатах. Как в лагере в Кильце, где находится приблизительно 500-1000 представителей различных национальностей, так и в лагере между Шванзее и Крессинзее, где главным образом находятся фольксдойге, а также в лагере возле Вастрау, где в основном собраны украинцы, вопрос подготовки военнопленных для будущей работы оказался политическим, то есть, одновременно вопросом кадров.

Предпосылкой для успешного функционирования такого рода центров подготовки является благонадежность преподавательского состава из не принадлежащих к немецкой нации народов.

т. 454 р. 92 к. 68

По поводу отбора в лагерях военнопленных типа "А" украинцев, владеющих специальностями, острая нехватка которых существует в рейхскомиссариате Украина, было сообщено, что в первую очередь необходимы водители, ремесленники, учителя, врачи, химики, механики,

Переводчик:

А. Свирчевский

агрономы и административные работники. Учитывая эту потребность, а также принимая во внимание тот факт, что длительное пребывание в лагерях военнопленных, даже при предпочтительном обращении с украинцами, будет иметь неблагоприятное влияние на их политические действия, доктор Гуткельх предложил ускорить мероприятия по селекции военнопленных, применив при этом методы расовой биологии и психологические исследования для определения пригодности к той или иной профессии. Доктор Ветцель объяснил по этому поводу, что при проведении мероприятий по отбору среди военнопленных лиц для перевода их в лагерь для гражданского населения типа "Б", нельзя было провести обширные научные исследования для определения расовой принадлежности попавших в их ряды военнопленных, в связи с этим можно лишь приветствовать участие представителей расовой биологии в этих исследованиях. Это относится также к проведению психологических исследований для определения пригодности военнопленных к той или иной профессии. Нельзя не подчеркнуть важность таких исследований, особенно учитывая тот факт, что в Советском Союзе для того, чтобы добиться чем больше процентов прироста производства продукции, имело место принудительное использование рабочей силы, без учета при этом их личных и профессиональных качеств.

Необходимые исследования можно было бы провести при проведении медицинского осмотра военнопленных, который, как сообщил доктор Фаст, все равно необходимо проводить в связи с распоряжением полицейских органов о выявлении инфекционных больных.

При обсуждении вопроса об обучении собранных в находящемся в стадии становления лагере типа "Е" возле Кресинзее украинских водителей участниками совещания было высказано общее мнение, что политическая подготовка их должна проходить не в форме "обучение", а ненавязчиво и косвенно. Хорошим методом было бы при этом оказание влияния на обучаемых во время практических и теоретических занятий по специальности преподавателями и мастерами, которые при изучении двигателя и автомобиля будут иметь прекрасную возможность обсудить политические вопросы с предусмотренными для работы на территории рейхс-комиссариата Украина людьми.

т. 554 р. 92 к. 69

Помощь при этом должны также оказать правильно составленные с психологической точки зрения печатные учебники и наставления, по которым будут заниматься будущие водители. Для этого необходимо, как

Переводчик:

А. Свирчевский

предложил доктор Кнэпфер, на основании приобретенного уже опыта в лагерях по переподготовке кадров, поручить перевод на украинский язык соответствующим образом подготовленных немецких учебных пособий и наставлений самими же обучаемыми. Чтобы можно было затем получить данные о подтверждении на деле политической грамотности переданных из лагерей различным инстанциям на территории рейхскомиссариата Украина водителей, участники совещания посчитали необходимым, из этих лагерей следить за деятельностью каждого из этих водителей после окончания ими учебы, то есть, проверять эффективность принимаемых в названных лагерях мер по подготовке кадров с помощью получения ответов на свои запросы, которые будут направляться к месту работы выпускников через определенный промежуток времени.

В заключении к этому доктор Кинкелин указал на находящиеся с общим использованием рабочей силы в рейхскомиссариате Украина в прямой связи вопросы. Необходимо прежде всего постоянное наблюдение, а в случае необходимости также и принятие необходимых мер, за обусловленной использованием рабочей силы миграции рабочих на Украине. При этом особое внимание должно быть уделено текучести рабочей силы /с одного предприятия на другое/ и миграции рабочей силы /с одной области в другую/, а также смене профессии и переквалификации на месте работы, так как такого рода явления ведут, однако, в большинстве случаев к определенной напряженности в области заработной платы и в экономически-политической области, для решения которых потребуются целенаправленные усилия. Это в большей мере касается тех областей рейхскомиссариата Украина, в которых однородность украинской рабочей силы нарушена присутствием русской рабочей силы. После освоения всей территории Украины необходимо будет в связи с этим разработать особые директивы для украинизации северо-восточных областей Украины, особенно в политической области и в области труда.

Тесно с положением с использованием рабочей силы в рейхскомиссариате Украина, как сказал дальше доктор Кинкелин, связаны также вопросы вербовки и использования украинских гражданских рабочих на предприятиях в рейхе.

т. 454 р. 92 к. 690

Здесь в первую очередь необходимо позаботиться о том, чтобы занимающиеся вербовкой рабочей силы на Украине отделы вербовки хозяйственных команд хозяйственного штаба "Восток", а также отвечающие за использование рабочей силы служебные инстанции гражданских

Переводчик:

А. Свирчевский

органов управления при применении различных методов вербовки рабочей силы реально описывали условия, в которых будут работать украинские промышленные и сельскохозяйственные рабочие в рейхе. С другой стороны необходимо обеспечить, чтобы по месту работы на предприятиях в Германии к добровольно завербовавшимся украинским рабочим, в соответствии с имеющимися здесь условиями труда было соответствующее отношение. Не может быть и речи о том, чтобы прибывшие с большими надеждами в национал-социалистическую Германию украинцы, которые, несмотря на плохие транспортные условия, а также несмотря на то, что во время долгого пути некоторые из их товарищей смертельно заболели и умерли, с песнями пересекали границы рейха, теперь все без исключения были брошены за колючую проволоку в лагеря. Политический вред, который будет нанесен наступившим в результате таких наших действий разочарованием, будет больше, чем может быть нанесен всеми разочарованиями в связи с худшими, чем ожидалось, условиями жизни и худшим обращением к ним, хотя эти действия и диктуются необходимостью обеспечения политической безопасности или охраны труда. Если, однако, с одной стороны должно быть обеспечено обращение с украинцами в рамках отданных рейхсмаршалом указаний, то с другой стороны необходимо позаботиться о том, чтобы в используемых в рейхскомиссариате Украина листовках, заметках в газетах, справках пунктов вербовки и так далее не было обещаний, которые все равно не могут быть выполнены.

Это касается в первую очередь разработке тарифной сетки, для оплаты труда восточных рабочих по аналогии с оплатой немецких рабочих, а также решения общих вопросов социального обеспечения. С этой целью рекомендуется установить тесную связь с пунктами вербовки рабочей силы, а также с управлением по использованию рабочей силы Немецкого рабочего фронта, на которое возложены задачи по социальному обеспечению иностранной рабочей силы в рейхе. Для оказания помощи в этих вопросах было бы целесообразно получить некоторые сведения об условиях труда, размещении и так далее иностранных рабочих на предприятиях фирм Райнметалл-Борзиг и Сименс.

т.454 р.92 к.69I

Чтобы добиться с помощью методов пропаганды улучшения напряженной обстановки, которая сложилась в связи с проводимыми до сих пор методами вербовки и использования рабочей силы в лице украинцев, а также чтобы оказать благоприятное влияние на дальнейшее ведение вербовки рабочей силы, высказавшиеся по этому поводу доктор Кнупфер и доктор Циглер предложили, что можно разрешить в ближайшее время

Переводчик:

А. Свирчевский

некоторым удовлетворенным условиями жизни и труда украинским рабочим написать домой письма. Особо удачные письма такого рода необходимо затем после прохождения ими соответствующей цензуры в пункте получения передавать для опубликования украинской прессе. Из Берлина легко можно будет предварительно уведомить об этом находящиеся в месте получения письма наши органы управления.

Важным вкладом в улучшение настроения прибывших добровольно в рейх украинских гражданских рабочих затем, как было сказано дальше, могут быть те меры, которые будут служить для быстрой акклиматизации рабочих на производстве. Здесь, прежде всего следует называть профессиональную пригодность каждого рабочего к выполнению соответствующей работы на предприятии. Для определения профессиональной пригодности отобранной в рейхскомиссариате Украина отделами вербовки рабочей силы и биржами труда в большинстве случаев лишь грубо рабочей силы рекомендуется привлечь сотрудников расположенного в Берлин-Пелендорфе института психологии труда и педагогики труда. Этот институт уже давно проводит соответствующие исследования на различных предприятиях в рейхе с целью качественного увеличения производительности труда и, согласно статистическим данным, уже добился определенных успехов.

Такую же важность имеет создание условий для овладения вновь прибывшими рабочими связанной с выполняемой ими работой немецкой терминологии, чем должна быть предоставлена им возможность быстрее понимать типичные указания по выполнению той или иной работы немецкими рабочими и мастерами, а также производственные термины при овладении той или иной профессией. Здесь речь идет о создании сначала небольших разговорников для рабочих предприятий металлообрабатывающей промышленности и рабочих предприятий сельского хозяйства.

В качестве редактора этих малоформатных изданий производственных терминов была предложена составитель немецко-украинского словаря украинка Анна Наконечна из института фонетики, который расположен в Берлине, в то время как выбор издателя разговорников будет сделан по решению начальника первого главного управления.

т. 454 р. 92 к. 692

Чтобы действительно стать своими в немецкой производственной сфере, а также чтобы быть в состоянии выдерживать наш темп работы, необходимо, кроме того, продумать возможность организации на пред-

Переводчик:

А. Свирчевский

приятных курсов для восточных украинцев, где должны проводиться дополнительные занятия по специальности, согласно разработанным методам и формам в работе "Немецкое производственное воспитание".

В общем производительность труда как западных украинцев, так и восточных украинцев может быть названа благоприятной. Доктор Гуткельх сообщил, что во многих случаях производительность труда украинцев была даже выше, чем производительность труда Фодькодойче. При проведении сотрудниками института психологии труда и педагогики труда на заводе в Губене фирмы Рейнметалл-Борзиг различных опытов со 140 бывшими советскими рабочими из Харькова 136 из них справились с заданиями с оценкой "очень хорошо", тем самым полученный этой группой рабочих результат во много раз превосходит средний результат одновременно выполняющих такие же задания групп рабочих из Франции, Голландии, Фландрии и Польши. В этой связи при таком уровне производительности труда рабочих из восточных областей Украины большое значение имело бы проведение интересных мероприятий, включая открытие на предприятиях курсов повышения квалификации, это оказало бы также положительное политическое воздействие на поведение украинского населения на родине.

Проблема повышения производительности труда украинских ремесленников и рабочих, работающих на различных предприятиях на территории рейхскомиссарриата Украина, была названа участниками совещания проблемой, которая характеризуется политически-биологическими условиями, так как для ее решения требуется подготовка квалифицированных рабочих из молодежи. Если даже точно установлено, что в экономических отношениях между немецким рейхом и Украиной первый должен выступать в качестве промышленно развитой страны, а последняя будет лишь сельскохозяйственным придатком, то необходимо упомянутый на совещании принцип развития вспомогательной промышленности, как подчеркнули доктор Кинкелин, а также доктор Ветцель, однако, рассматривать одновременно в дальнейшем как такой, который таит в себе связанную с такого рода планированием развития страны биологическую опасность.

Из опыта известно, что страны с высокой степенью развития промышленности, то есть, где преобладает городское население, имеет меньшую деторождаемость по отношению к странам с преобладающим развитием сельского хозяйства.

Переводчик:

А. Свирчевский

4I.

В этой связи нельзя, выполняя основную директиву, что Украину необходимо сделать житницей немецкого рейха, добиваться лишь принятия односторонних мер по увеличению сельского населения Украины, так как в связи с этим, зная известную плодовитость украинского народа, мы однажды добьемся того, что биологически число украинцев будет превосходить число немцев.

т.454 р. 92 к. 698

Поэтому необходимо, несмотря даже на военно-экономическое значение этого фактора, уже исходя лишь из биологических размышлений, открыть в рейхскомиссариате Украина перерабатывающие предприятия по выпуску предметов первой необходимости.

Организовав здесь промысловые предприятия, используя при этом имеющиеся на Украине ремесленные мастерские, нам одновременно не нужно будет ввозить так много промышленных товаров на Украину из Германии и мы сможем избежать некоторых трудностей с транспортом, на которые указал в своем выступлении доктор Циглер. Также в интересах ведения боевых действий и увеличения жизнеспособности работающего в тылу немецкого населения необходимость открытия ремесленных мастерских в рейхскомиссариате Украина имеют большое политическое значение.

Поэтому участники совещания очень приветствовали сообщение доктора Циглера, что в возглавляемом доктором Кемна отделе экономической политики рейхсминистерства оккупированных восточных областей вскоре срочными вопросами организации ремесленных мастерских будет заниматься специальный сотрудник.

Одновременно с организацией ремесленных мастерских в рейхскомиссариате Украина необходимо, само собой разумеется, как подчеркнул доктор Кинкелин, организовать на Украине подготовку кадров для этих предприятий. Прежде всего необходимо совместно с отделом политики в области культурного строительства разработать цели обучения в профессиональных и специальных учебных заведениях с точки зрения подготовки смены из подрастающего поколения и по возможности в ближайшее время решить вопрос с экзаменами для обучающихся.

Также необходимо взять на учет и контролировать работу всех украинских учебных организаций, при данных условиях необходимо также привлечь к работе занимающихся раньше обучением учеников

Переводчик:

А. Свирчевский

рабочих украинских специалистов. Учитывая то огромное значение, которое, исходя из обсуждаемых вопросов, будет уделено в будущем подготовке ремесленников, необходимо срочно привлечь к работе по обучению учеников рабочих мастеров и преподавателей, которые раньше занимались этими вопросами на предприятиях, руководствуясь при этом политическими мотивами.

т.454 р.92 к.894

Зараженный баццалой большевизма советский учебный персонал мог бы, из-за его большого влияния на украинское подрастающее поколение, практически сделать несостоятельной проводимую в настоящее время операцию по чистке всей системы образования на Украине.

При обсуждении мер, которые необходимо немедленно принять на территории рейхскомиссариата Украина в области организации работы ремесленных предприятий, руководство которыми будет осуществляться или уполномоченным по производительности труда, или эти особые меры будут приняты органами по использованию рабочей силы, доктор Маурер указал на необходимость отдания предпочтения при этом форсированию развития ремесленных предприятий, которые принадлежат фольксдойче. На территории рейхскомиссариата Украина занятие ремеслами в деревнях, где проживают фольксдойче, сильно развито, изделия которых известны далеко за пределами их родных деревень. Занятия этими ремеслами, то есть, это народное творчество, требует всяческого поощрения. В отношении же украинских ремесленников было также установлено, что часто и во многих населенных пунктах их во многом превосходят в способности производить те или иные изделия русские, которые имеют в области ремесленного производства давние традиции.

Также еврейские ремесленники находятся на известной стадии развития и поэтому в тех населенных пунктах, где еврейские ремесленники преобладают, нельзя на первоначальном этапе отказываться от их услуг, что необходимо для удовлетворения местного населения в ремесленных изделиях и регулирования цен в оккупированных восточных областях.

Само собой разумеется, что не может быть и речи о принятии мер, которые способствовали бы развитию еврейских ремесленных мастерских; например, будет создано учебно-воспитательное предприятие по подготовке специалистов для ремесленных мастерских из фольксдойче.

Переводчик:

А. Свирчевский

Додаток 3

Документ Верховного головнокомандування Збройних сил Німеччини щодо основних напрямків політики, яка має здійснюватися в Україні ЦДАВО України, Ф.КМФ – 8, оп.1, спр.38, арк.131 – 132. (переклад)

Секретно!

Основные направления политики,
которая должна проводиться в отношении Украины.

1. Пока украинский народ относится к Германии дружелюбно и охотно сотрудничает с немецкой администрацией прежде всего в сельском хозяйстве, с немецкой стороны будет сохраняться доброжелательное отношение. В сельскохозяйственных управлениях общин и районов допустимо сотрудничество годных для этого украинцев в качестве доверенных советников. В Центральном управлении могут привлекаться к работе в качестве советников отдельные достойные доверия украинцы. Не следует давать каких бы то ни было обещаний относительно будущего государственного и политического строительства страны.

2. Жалобы украинцев по поводу передачи отдельных областей Украины под управление генерал-губернаторства и Румынии или подобные жалобы следует отклонять с указанием на то, что Украина спасена немецкой кровью и что Германия поэтому имеет преимущественное право располагать её областями сообразно с общеполитическими требованиями. Что отношение с немецкой стороны будет, между прочим, в большой степени зависеть от отношения украинцев.

3. Необходимо, как и до сих пор, продолжать отпускать украинских военнопленных.

4. Следует содействовать распространению украинского устного и письменного языка, разрешить украинскую прессу в ограниченном объёме и с надёжной цензурой.

5. Разрешить обучение в начальных школах. Дальнейшие мероприятия будут проводиться в соответствии с развитием ситуации.

6. Конечной экономической целью должно быть естественное превращение Украины в житницу Европы. С другой стороны, вся восточная территория должна стать в будущем основным рынком сбыта для западноевропейской промышленности, продукция которой будет оплачиваться сельскохозяйственными продуктами и сырьём. Поэтому необходимо всеми силами содействовать развитию сельского хозяйства и добычи сырьевых материалов.

Перевёл А.А. Чалый.

- 2 -

7. Жизненный уровень украинского народа следует постепенно повышать соответственно его усердию.

8. В вопросах религии необходимо проявлять терпимость. Следует разрешить украинскую самостоятельную /православную. - Переводчик./ церковь, а также другие вероисповедные общества, при условии, что они не будут заниматься политической деятельностью. Представители церкви из других государств должны быть выдворены из областей, находящихся под немецким управлением.

9. Не вызывает опасений участие военнослужащих вермахта и членов гражданской администрации в украинских национальных праздниках. Однако организация таких празднеств немцами - нецелесообразна.

T-454, рол. 92, кадры 856-857.

Главный штаб вооружённых сил
оперативный штаб/ отдел обо-
роны/ 4 отдел военной админист-
рации

№ 684/4I

Главная квартира фюрера,
II октября 194I г.

При сём направляю указ фюрера от II октября 194I г. для ознакомления.

Прошу рейхсминистра оккупированных восточных территорий и командующего вооружёнными силами на Украине распорядиться, чтобы предназначенные для переброски организации 17 октября 194I г. прибыли в Киев, где работает команда по передаче при штабе командующего оперативным тылом группы армий "Юг", которая проведёт также передачу территорий, относящихся в настоящее время к оперативному тылу группы армий "Центр".

Отдельные вопросы передачи урегулировать генерал-квартирмейстеру главного штаба сухопутных войск непосредственно с рейхскомиссаром или командующим войсками на Украине.

Начальник главного штаба вермахта

Подлинник подписал Кейтель

С подлинным верно: Капитан В. Кингбах.

T-454, рол. 92, кадр 858.

Перевёл А.А. Чалый.

Додаток К

Декларація уряду Німеччини про приватну власність селян на землю в звільнених областях від 3 червня 1943 р.
ЦДАВО України, Ф.3206, оп.1, спр.44, арк.1.

Деклярація Німецького Уряду про приватну власність селян на землю в звільнених областях

З першого ж дня вступу німецьких військ у звільнені ними області, вирішив Німецький Уряд зліквідувати в них більшовицьку систему та створити відповідні до європейського ладу умовини життя. Послідовно проводячи цю політику, видав Німецький Уряд декларацію про право селян на приватну земельну власність. Це рішення впливає з засад Нового Земельного Ладу, встановлених 15. 2. 42., й істотно розвиває основні його положення. Для забезпечення швидкого здійснення ухвали Німецького Уряду, видані будуть незабаром відповідні постанови. Деклярація Райхміністра для звільнених східних областей така:

Уряд Німеччини визнає і захищає селянську земельну власність. Тому також і по всіх звільнених від більшовиків областях німецька влада запроваджує приватну власність на землю для всього трудящого селянства.

Передача землі у приватну власність здійснюватиметься на підставі плянового землевпорядкування, згідно постанови про Новий Земельний Лад від 15. лютого 1942 р. Земля, яку з доручення німецького управління передано було при проведенні цього землевпорядкування селянам для постійного особистого користування, визнається віднині їх приватною власністю.

Нарізування земельних наділів і передача землі у приватну власність здійснюватиметься в рамках запроваджуваного нині землевпорядкування.

Право на землю має кожний, хто обробляє її власним трудом. Так само, як і ті селяни, що перебувають тепер в місцях землекористування, повністю отримують земельні наділи і всі ті селяни, які мають на них право, але тимчасово відсутні, як наприклад: особи, що працюють нині в Німеччині, що перебувають у війську, військовополонені та вояки червоної армії та евакуовані, або заслани радянською владою.

Запровадження приватної власности на землю для селян є визнанням їх заслуг в справі піднесення сільськогосподарського виробництва. Святим обов'язком селянства є й надалі прикладати всіх зусиль для відбудови сільського господарства звільнених областей і тим сприяти остаточному поваленню більшовизму.

**В імені Німецького Уряду
Райхсміністер РОЗЕНБЕРГ**

Додаток Л

Список публікацій здобувача та відомості про апробацію результатів дисертації

Статті в наукових фахових виданнях

1. Полуда В.А. Статус військовополонених в нацистських таборах на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової окупації / В.А. Полуда // Гілея. – 2015. – №98(7). – С.67–71.

2. Полуда В.А. Соціальний аспект військового полону в умовах Першої та Другої світових воєн / В.А. Полуда // Українознавство. – 2015. – №1(54). – С.114–123.

3. Полуда В.А. Умови утримання в'язнів у нацистських таборах військовополонених в Україні / В.А. Полуда // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2014. – №4 (122). – С.40–42.

4. Полуда В.А. Механізм використання праці військовополонених у рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації / В.А. Полуда // Гілея. – 2015. – №.101(10). – С.76–80.

5. Полуда В.А. Законодавче регулювання праці військовополонених в окупованій вермахтом Україні / В.А. Полуда // Українознавство.– 2016. – №1(58). – С.191–200.

6. Полуда В.А. Нормативно-правові документи щодо використання праці військовополонених в окупованій вермахтом Україні (1941-1944 рр.). / В.А. Полуда // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – № 44. – Том 1. – С.238–241.

7. Полуда В.А. Передумови залучення радянських військовополонених до служби в збройних формуваннях Німеччини в окупованій Україні / В.А. Полуда // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія». – 2016. – № 1. – Ч.1. – С.121–125.

Статті у іноземних наукових виданнях

1. Poluda V. The social aspect of the military captivity during the First and Second World Wars/ V. Poluda // Australian and New Zealand Journal of Fundamental and Applied Studies. – 2015. - № 1(15). – Vol.III. – P.444–452.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації

1. Полуда В.А. Військовополонені в умовах війн ХХ століття (порівняльний аналіз) / В.А. Полуда // Перша світова війна: історія та уроки. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 4-5 вересня 2014 р.). – 2014. – С.457–461 (заочна форма участі).

2. Полуда В.А. Обставини перебування військовополонених РСЧА в окупованому нацистами Києві / В.А. Полуда // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ – ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір. Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 27 травня 2015 р.). – С.169–179 (очна форма участі).

3. Полуда В.А. Умови побуту військовополонених у період світових воєн ХХ століття / В.А. Полуда // Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – С. 179–187 (очна форма участі).